ЧАСТИНА ПЕРША

ПОДИХ СТЕПУ

Давай утечемо!

Ліда називала свою хату — Ноїв ковчег. І справді, якщо забрести далеко в степ, вилізти на вершечок Козацької могили і звідти глянути на оселю Поліщуків, то вона скидається на вутле суденце, хвилями прибите до крутого глинистого берега. Почорніла солом'яна стріха нагадує старезну палубу, а білий димар — корабельну трубу. Навколо — море хлібів, вітер котить гривасті хвилі до самого обрію, і на тих хвилях погойдується допотопний ковчег.

Та якщо підійти ближче — хата як хата. Довга, скособочена, приліпилась вона у затишку під садом і з кожним роком потроху зсувається у балочку. Майстер, який підпирав стіни, висловився про її майбутню долю філософськи: "Стоятиме, кажу вам чесно, доки не завалиться..."

І хата стоїть.

Зараз робоча година. Вдома порядкує молодша зміна.

Давайте познайомимось. Отой малий, губатенький — Льонька Поліщук. Старший брат його, білочубий дебелий хлопчина — Валько. Не плутайте їх, бо цього страшенно не любить Льонька. Ніколи він не хтів бути на місці старшого. Хоч і перепадало йому від неньки, хоч і набридло слухати її докори: "Вчись у брата свого, халамиднику!" — Льонька аж ніяк не заздрив Валькові. Тяжка це справа бути слухняним сином. Треба каменюкою сидіти дома, годувати свиней, полоти город, носити воду, варити обід. О боже, чого тільки не треба робити, щоб заслужити добре слово батьків!

Батьки ж у хлопців суворі. Глава сім'ї Арсен Поліщук змалечку блукав по світу, мозолями заробляв на хліб — був лісорубом — і від дітей вимагав одного — щоб трудилися. І мати ані хвилини не сиділа склавши руки: з досвітку товклася в хаті та на городі, а блисне ранішнє сонце — вона вже в полі.

Дуже пишалися Поліщуки старшими дітьми — Лідою і Вальком. Обоє відмінники, обоє надійні помічники дома. Тільки Льонька, бідкалась мати, від рук одбився. Було, накаже йому:

— Не швендяй по селу, чуєш! Коло хати сиди! Ось тобі квасолька, на борщ перебери.

А Льоньці від сидячки нудить. Лиш візьметься до квасолі—а її ціла миска! — і вже сверблять п'яти, вже щось за душу смикає, так і кортить чкурнути з двору. Оглянеться — не видно нікого поблизу. Човг-човг попід вікнами, нишком у садок і в село до хлопців! Спіймає Льоньку брат аж біля ставу, надає бебехів, тягне за комір до хати. Кричить малий, ніби коза на розп'ятті, з усіх сил старається; думає, може, змилуються. Е, ні, зустрічає мати з лозиною. Хрестить непокірного сина, сама плаче і сусідам жаліється:

— В кого воно вдалося, убоїще! Вірите чи ні: зроду таке неприкаяне. Тільки від цицьки одірвалося — і вже навтьоки. Як рачки лазило, залишила в хаті одного. Вертаюсь додому — нема дитини! Ми б'ємося, ми шукаємо: пропало і все! І що ви думаєте? Під піч залізло! Аж на другий день знайшли... Отаке нещастя маю!

Вичитає Льоньці мати, витре хустиною сльози, а тоді — сапку йому в руки і веде на город:

— Дивись, ледащо: оце кукурудза, а це — мишій. Де густий бур'ян, нагнись, спина не трісне, руками зривай...

Цюкає Льонька сапою так-сяк; що там під ногами — мишій чи кукурудза, — не дуже додивляється, бо очі самі пнуться до саду, до старої груші, яка аж до неба піднесла зелену шапку. І вже чує — лоскітливий вітерець стиха нашіптує пісеньку:

Гей, коню мій, коню, Збий росу край поля, І поскачем за вітрами В зелене роздолля.

І сам не помічає, як ноги — диб-диб-диб! — несуть його вниз, до річечки.

Коли раптом, наче грім:

— Ти куди?!

Відразу пізнає Льонька — братова рука! Тільки вона так цупко хапає ззаду за штанці і, як би малий не викручувався, неодмінно приводить до рідного порога — великої кам'яної плити, що лежить тут бозна з якого часу.

О, скільки Льоньчиних сліз оросило цей камінь! Шкода, висихають одразу, а то налилася б ціла калюжа. Може, пожалів би тоді Валько молодшого брата, погладив би по голівці... Еге ж, погладить! Он уже вірьовку дістає. Зробив зашморг і — раз! — накинув на братову ногу, а другий кінець — до одвірка, на гачок.

— Припнув, як теля, еге? — питає Льонька крізь сльози.

— Як порося, — уточнює брат.

— — І що з того буде?

— А буде діло. Ось тобі картопля, ніж—шкреби! Та швиденько! А то...

Льонька взяв одну картоплину, розігнав до неї ножа, та так і не чикнув: дивись, яка'чудернацька виросла! Ніби чоловічок. І голівка є, і живіт. Аби ще ніжки зробити — із палички.

Жаль йому таку картоплину різати, взяв іншу, а вона теж химерна — на верблюда схожа. Отак, не кваплячись, риється Льонька у відрі, відкладає набік найцікавіші бульби.

— Ти що, заснув? — гримає Валько.

Ой же вреднющий! Розпалює плитку, а сам зиркає скоса на малого. Немає спокою Льоньці від брата. Зранку до о.біду він чекає, доки старший піде у школу, а там і сестра з уроків повертається. Лагідна вона, книжечки Льоні читає, але теж слідкує, щоб не зірвався кудись.

— Ну як, начистив? гукає Валько; роздмухуючи

вогонь, почорнив собі лице і руки, немов сажотрус.

Дивиться Льонька на порожню каструлю, де повинна б лежати чищена картопля, тяжко зітхає і каже цілком серйозно:

— Суп і суп — кожного разу! Може, вареники зліпимо? З вишнями...

Брат не ждав від нього ділової пропозиції. Звів на лоба чорні від сажі брови, кліпає здивовано очима.

— Вареники? Хм, непогано... Тільки ж вишень немає.

— Я нарву! В одну мить.

— Е, ні! Дременути, хитрюга, надумав? — скривився Валько.

— Ну що ти? Хочеш, в самій майці піду? Куди ж я без штанів?..

Це заспокоїло брата, і він, знявши з ноги "арештанта" зашморг, відпустив його. Звичайно, в самій майці. Побіг Льонька, весело підстрибуючи, в садок і притьмом — до старої груші. Легко, мов кішка, видряпався аж на верхівку. Глянув довкола — дух перехопило. Ех, яка широчінь, яка краса!'До самого небосхилу — незміряний, несходжений степ. А он, мов острівок у морі, виринув із пшениць зелений пагорб, і принишкли на ньому три хатини. Це так звана Хмелівка; першим, ще за царських часів, тут дід Хміль поселився — з того й пішла назва. З Хмелівки, поміж тернових кущів, побігла второваним шляхом машина до села Та-бунчанського; праворуч ледве примітна в'юнка стежина повела когось на хутір Нерубаївку. Аж ген на обрії сіріють Краснопілки; там Лідина семирічка, там сільрада, де батько головує.

Від їхньої хати до низу — садок, густий, темний, бузиною порослий, хмелем переплетений. Під вербою хлюпоче річечка, за річкою — старе глинище. Давно те місце вабить Льоньку. Кажуть, колись там татари стояли, і ніби й досі лишилися сліди їхніх вогнищ. Якщо покопатися в глинищі, певно, можна старовинну шаблю найти. Нічого, Льонька ще добереться туди!

А далі, а далі!.. Незвичайний, казковий світ відкривається з висоти. Коли дивишся з двору — бовваніє вдалині якась темна, цяточка. Л то, бач, зовсім не цяточка, а колгоспна лісосмуга; рівною стрілою пронизує; вона безкрайній степ. А що,і як піти лісосмугою далеко-далеко, аж туди, де нічого не видно?

Грицько Хмельовий — оно, за Поліщуковим двором, його хата біліє — на тому тижні підмовляв Льоньку:

— Давай у степ втечемо. Викопаємо землянку, настелемо соломи і будемо жити.

Пахне теплим духом земля, повітря бринить від сюркоту коників, таємниче підпадьомкає перепел, а вони, втікачі, лежать під зоряним небом, самі собі серед широкого світу, і мрії хлопчачі — безмежні і вільні, як табунчанські степи...

— О-о-о-нька, Льо-о-ня! — понеслось над селом. Валько гукає! О, бідна голова, геть забула вона про

вареники!

— Іду-у-у! — кричить Льонька і прожогом мчить до най-ряснішої вишні. Повертається до хати з повним картузом стиглих вишень, з подряпаними руками і твердою думкою: треба тікати. І негайно!

* * *

Хлсіці вийшли з села надвечір. Степ дихнув у лице гарячим вітром, гірким настоєм ромашки й сухого полину. Крутилася, витанцьовувала на шляху курява і, піднявшись свічкою в небо, бігла, задерши голову, через рівчаки і канави, поки не падала, знесилена, в табунчанських садах. Низько над головою кружляли ластівки, і Льоньці здавалось, що їм кортить скубнути Грицька за рудого завихреного чуба.

Грицько — він старший за Льоньку на чотири роки — йде попереду; у нього невигойна звичка — піднімати плечі й горбитися, ніби йому хтось кинув реп'яха за комір. Грицько раз у раз нервово зиркає на Льоньку і підганяє:

— Швидше, швидше!

— Чого =— швидше? — огризається малий. — Втекли непомітно, доганяти не будуть. *

— А ти що, не бачиш? — і Грицько показав рукою на захід.

Із-за лісосмуги виповзала важка гриваста хмара, схожа на вайлуватого ведмедя. Ось вона, розчепіривши лапу, згребла легеньку хмарину і проковтнула її, а потім потяглася до сонця. Уже й сонце, мов скибка червоного кавуна, зникло в обважнілому синюватому череві. І тоді сталося щось страшне: хмара тріснула навпіл, пронизавши небо вогняними стрілами. Здригнувся степ, злякано припала до землі трава. І з грімкотливим гулом рушила до хлопців темна стіна зливи.

Грицько ухопив Льоньку за рукав, і той скоріше збагнув, ніж почув його наказ: "Назад!" Вони тікали в село щодуху, але злива, ніби жартуючи, наступала на п'яти, зловісно сичала за спиною. І враз по тілу сіконули тугі струмені дощу.

— Ух, як здорово! — засміявся Грицько; мокрий одяг обвис на ньому, чуб прилип до лоба, і він став якимось маленьким і смішним.

Льонька закричав, стрибнув у подзьобану дощем калюжу й заспівав на все горло:

Дощику, дощику, припусти Та на наші капусти! Та на наші лози Вдарте дужче, грози!

% % %

Смеркається. Жовтогарячий килим хлібів буріє, тьмянішає, сірим волокном огортається обрій, і виринає з глибини волохатого неба повний рожевощокий місяць. Тепле синє надвечір'я.

У двір до Поліщуків збираються сусіди. Всім "колгоспом" приходять Шумили — коваль Карпо Іванович, його жінка тітка Катерина і син Володька. З Володькою неодмінно й Грицько Хмельовий. Всі з нетерпінням поглядають на дорогу: де ж це забарився голова сільради? Карпо Іванович, плечистий, прокопчений біля ковальського горна, врешті піднімає палець:

— О, їде! Мої втулки дзвенять.

Хлопчаки біжать зустрічати дядька Арсена. Для них утіха прокататися на бідарці, розпрягти конячину. З усіх боків обліпивши смирного коня Граніта, гуртом тягнуть його до річки, на водопій. А коли повертаються з берега, вже стоїт^ під берестками стіл, вже мати й тітка Катерина розставляють миски. Димить печена картопля, смачно пахнуть солоні огірки, так і просяться в рот вареники з сиром.

Мати наче й не стомилася за день, вона аж світиться радістю, запрошує всіх до вечері.

По вечері Льонька захоплено притих: зараз почнеться...

Труснув смоляним чубом коваль, пробіг пальцями по "ґудзиках" старенької гармошки. І чи він, чи то гармошка гаряче видихла: ех! Вдарив хвацько Володька по балалаєчних струнах. Ох, і задуділи баси, ох, і залилася дрібно бала-лаєчка! Затріпотів молоденький берест, так і дивись — піде навприсядки, піде колесом по місячній доріжці, аж туди, де відлунюється ота задириста пісня "Вийду я на річеньку..."

— Давай, давай, давай! — сипле жаром коваль.

Тітка Катерина, ставна, чорноока, просто горить і, солодко умліваючи, стиха ойкає: "Ой, Карпусь, ой, серце моє"...

А мати, а мати, як вона слухає! Підперла кулачком маленьку голівку і, немов зачарована, не ворухнеться, не поведе бровою; засмагле худеньке личко, чорна коса, здивовані, широко відкриті очі — не мати, а дівча, тихе, соромливе дівча. Русявка Ліда, висока, не по літах серйозна, і то видається старшою поруч із нею.

Арсен Поліщук сидить разом з Грицьком; обоє не грають і не співають, солідно мовчать, по-мужицьки хмурять брови. Вони чекають

тої хвилини, коли можна буде погомоніти на важливі теми — про нахабство Гітлера, про нашу армію, про славних папанінців... Та мало хіба про що хочеться поговорити зоряним літнім вечором!

Дядько Карпо, до краю розтягнувши гармошку, завершує "польку" складним блискавичним перебором. Тенькає, завмирає струна балалайки. Коваль відкидає назад змокрілий чуб:

— Ху!.. Наче молотом відмахав. Лідо, твоя черга! Ліда виносить з хати гітару. Це їй подарунок від коваля.

Раз Карпо Іванович побачив, як Володька навчав Ліду грати на балалайці. Щось у них не клеїлось.

— Не мучся, Лідо! — сказав коваль. — Балалайка — для такого вихора, як Володька. А в тебе характер спокійний, розсудливий, з журбинкою. Тобі ця бренчалка не підходить.

І приніс Ліді гітару.

Дивна річ — семиструнна подруга так припала дівчині до душі, що Ліда відразу,"самотужки, навчилася грати. Виступала в школі, в сільському клубі, і табунчанські гітаристи сказали: добре!

Місяць хитрувато виглянув із-за берестків: мовляв, послухаємо, що ви ще утнете; ніч довга, поспішати нам нікуди.

Ліда сиділа поруч з матір'ю. В сріблястому сяйві вона, світлокоса, в біленькому платтячку, скидалася на русалку, що вийшла побавитись на бережку. Легенько торкнулася струн — ніжно й журливо озвалась гітара. Мати примружила очі, ніби щось пригадуючи, зітхнула і повела спокійним роздумливим голосом:

Ой на горі огонь горить...

Це був перший струмочок, тонкий, тремтливий; ось він злився з новим — ширшим, повноводнішим: то підхопила пісню тітка Катерина.

Ой на горі огонь горить, А в долині козак лежить.

І

Принишкла семиструнна — чи влад виходить? — і ще печальніше:

Накрив очі муравкою, А рученьки китайкою.

Проста немудра пісня • брала за душу, і зримо, ніби це трапилось з-тобою, малювала картину:

У голові ворон кряче, А в ніженьках коник скаче. Не стій, коню, наді мною, Не бий землю під собою.

І летить коник табунчанським степом — може, ото він чорніє у місячному сяйві? — летить, щоб виконати останній наказ козацький, і поверта у батьків двір...

Вийде батько, розсідлає, Вийде мати, розпитає.

Низько схиляється над гітарою Ліда, щільніше тулиться до неї худенька матінка, і Льонька прикриває очі рукою: у кого не защемить серце, коли він почує:

Не плач, мати, не журися, Бо вже син твій оженився. Та й взяв собі паняночку — В чистім полі земляночку. Та й взяв собі дівчиноньку — В чистім полі могилоньку...

Ще довго мовчатимуть у дворі, не в змозі відігнати смуток, навіяний піснею. І зорі таємниче мовчатимуть, і місяць замре на місці, розчулено

лупатиме очима: ну от, на всю ніч засмутили! Тоді Карпо Іванович рипне гармошкою:

— Ет, носи повішали! Ушквар, Льонько, циганського!

...Якось на вигоні, коло Поліщукової хати, стояли цигани.

Льонька подружив з прудким, чорнявим, як жук, циганчуком Ванькою. Це був не хлопець — вогонь. Міг танцювати гбдину, дві, а то й три без передишки, аби тільки хтось награвав. Від нього Льонька й навчився карколомних "вибриків".

— Льонько, давай! —починає дядько Карпо дріботливу "Ойру".

Ех, і зашумує Льоньчина кров, коли він сплесне у долоні, вдарить себе по грудях, по колінах, по підошвах, клубком заметляє по землі, перекинеться через голову і задрібоче на носках. Чує хлопець, як задоволено сміються дорослі, як захоплено вигукують: "От бісеня!" — і ладен розбиться в порох.

Мати, утираючи щасливі сльози, зупиняє танцюриста:

— Досить, синку, досить. Іди спочивати, пора. Місяць зазирає в хатнє віконце. "Не спиться, друже?" —

ніби питає. А як ти заснеш, коли все тіло дзвенить, коли чуються за стіною то чоловічі баси, то жіночий гомін, то Во-лодьчин сміх.

Пожежа

Серпневий день — як рік.

Ще на світанку сонце випиває скупі росинки в степу; шерхла трава пахне пилом, сухо полускує на вітрі гостролезий пирій. Вогнисте світило сипле й сипле додолу жар, і степ аж димить, і курява огортає обрій, і, задихаючись від спеки, тріскається спрагла земля. А вітер роздмухує і роздмухує пекельне вогнище. Ждеш не діждешся, коли спаде на землю коротка ніч.

Була неділя, і Ліда, впоравшись коло хати, сховалася під бересток. Та хіба в таку пору знайдеш затінок? Рідке скручене листя, ніби решето, проціджує гарячі струмені,-і на гітарній деці закипає кулька смоли. Ліда торкнулась пальцями струн: навіть гітара озвалась пересохлим голосом...

Гу-гу-гу... Ні, це не семиструнна, це вже щось інше, далеке. Дівчина звелась навшпиньки. Знову загупало, тільки сильніше — наче праником по жлукті. Тривожно повела очима: що це? Потягло гаром, як із печі. У віконечко, між листям, угледіла: дим, чорна латка неба... З-за повороту вулиці вихопився вершник. Хропе здичавілий кінь, у вершника перекошений криком рот. Володька Шумило!

Вихром пронеслось, прогупотіло повз неї.

—...еж-ж-жа! Пожежа! — сипонуло з піском у вічі.

— Горить! Пшениця горить! — вискочив із двору Валько. За ним притьма кинувся й Льонька. А над шляхом клубо-чилася курява, і там, де скакав Шумило, зависало в повітрі страшне слово:

— Пожежа!

Ліда, притиснувши до грудей гітару, застигла під берестком. Потім, ніби опам'ятавшись, метнулася слідком за хлопцями.

Із села, підняті Володькою, уже бігли табунчанці. Наче прорвало греблю — кількома . потоками і старі, і малі вихлюпнулись у степ; хто з лопатою, хто з відром, а хто й так летів навпростець до шостого поля. Навіть Хмелева коза висмикнула пакіл і очманіло вистрибувала за гуртом.

Випередивши піших, вихопилися вперед вершники. На гнідому жеребці скакав Шумило-старший.

— Ви куди, чортенні душі? — гримнув коваль на малечу. — Осмалитись хочете?..

Хтось підкосив батогом Льоньку, та він, схопившись на ноги, побіг не назад, а далі, за братом.

Людей зупинила тільки вогненна стіна.

Важка багряниста хмара котилася просто на табунчан-ців; гогочучи, вона підминала нескошений хліб, червоними язиками злизувала сухе вистояне стебло, бризкала іскрами й попелом. І там, де пройшла, лишався чорний закурений Діл.

Льонька отетеріло мотав головою: запахло присмаленим чубом, пекло крізь одежу. Хмелева коза, наче за нею ганялися вовки, кидалася в усі боки. Дехто з жінок позадкував, дивлячись, як погрозливо насувається ненаситне страховисько.

А вогонь наступав широкою смугою; зліва він уперся в рівчак, вимитий весняною водою та зливами; рівчак був глибокий, обривистий, і полум'я хижо билося над його краєм, марно намагаючись перескочити на протилежний бік. Справа був чистий пар, він також стримував навалу пожежі. Але між рівчаком та паром залишалась вузька горловина, і сюди, шаленіючи, мчала чорногрива язиката потвора, щоб вирватися на волю, розгулятися* в степу, жахливим вихором пронестись над селом.

— Прохід, прохід перекрийте! — підлетів коваль. Його кінь дико хропів, виблискуючи налитими кров'ю очима.

Задзенькали лопати, важкими брилами виверталась по-репана земля. Льонка і Валько з дітлахами кинулись вищипувати траву; поруч Льоньки білим крилом мелькнуло сестрине плаття — Ліда гарячково смикала пирій, а він, як дріт, врізався у пальці.

Людей обдало киплячою хвилею, сипонуло в лице пекучими бризками; здавалось, горіло саме повітря, і від того тріскались губи.

— Чорт! Не встигнемо! — скреготав зубами Шумило.

— Трактором треба! — підскочив до батька Володя.

— Він там, — тицьнув коваль на чорне поле. =— Згорів.

— Не згорів. Я оборав.

Люто глипнув коваль на сина, мовляв, не до жартів зараз, однак зиркнув на вигорілу ділянку: і справді, там, де стояв трактор з бочками пального, 'рудів незайманий п'ятачок — кругла цяточка, окантована свіжими борознами. Посеред п'ятачка — цілісінький трактор!

— Ти диви! — тільки й сказав батько і пришпорив свого коня; кінь бризнув піною й задки-задки в рівчак, далі од вогнища.

— Зав'яжи йому очі! — крикнув Шумило до сина.

Володька — раз! — аж полетіли ґудзики — здер із себе сорочку, накинув її жеребцеві на морду, зав'язав рукави на горлянці.

Коваль полоснув коня батогом і, припавши до його гриви, шугонув у диявольську пащу вогню; хитнулась багряна завіса і знов зімкнулась за спиною вершника.

— Пропав... — охнули люди.

— Карпа і вогонь боїться...

Володька прикипів очима до горбочка, за яким клекотіла пожежа. Десь там батько... Від чекання спікалася кров на губах. Серце, як дзвін, відбивало секунди. Та ось за розбурханим валом задирчав "Універсал".

— їде! "Коза" наша їде!

Ще хвилина — і цибата "коза" (так в селі називали верткий "Універсал") запетляла між острівками вогню. За трактором гналась вогненна хвиля, от-от накриє машину, злиже із сидіння зухвалого водія...

Та пізно — "Універсал", весело фиркнувши, вискочив на ріллю.

— Плуг опустіть! — крикнув Шумило, розмазуючи п'ятірнею сажу на присмалених щоках; на ньому тліла сорочка, і хтось обсипав коваля землею.

Шумило розвернув "Універсал", і перша борозна перетнула прохід. Гупали лопати, скреготали плуги, вгризаючись у кам'янисту твердь.

Вогонь шаленим ривком кинувся у горловину. Мов хижий звір, вигнув кудлату спину, дибки піднявся над степом... Зараз впаде на голови табунчанців...

'— Назад! На ріллю відходьте!

Загуло, завихрилось, вдарилось об землю полум'я — тільки дим та іскри полетіли за вітром. А на межі, замість вогняного валу, лишились купки попелу — ще свіжого, ще гарячого, з димком і духом горілої землі.

Як осколки пожежі, по цей бік зораної смуги, серед густого пирію, деінде схоплювались червоні язички. Та хлопці були насторожі — картузами, а то й голими п'ятками збивали, затоптували останніх "півнів".

І відразу стало тихо й німо в степу. Наче й не вирувала тут страшна вогненна буря.

Люди мовчки зібрались до гурту.

— Ну от і все... Хух! — видихнув хтось, як після важкої буденної роботи.

— А, чорт! — скубнув себе Шумило за обсмалений чуб (він уже сидів під трактором і з насолодою смоктав цигарку). — Пропав фасон! — І серйозно до Володьки: — Вогонь, брате, — сліпа сила: в добрих руках він життя, у злих — погибель.

Коло трактора товпилися всі, хто прибіг у поле.

— Пішла за вітром пшеничка, — жалкували. — Гектарів, мабуть, двадцять.

— І хто б то міг? Не саме ж зайнялось...

Володька, який був колгоспним об'їждчиком, винувато закліпав очима. Зранку до ночі не злазив з коня, гасав степом, стеріг колгоспне добро. А виходить — недогледів...

— Я бачив, їй-бо... їду отам, зирк — блиснув вогонь. І хтось у лісосмугу подався. Наче мужчина...

Загудів розтривожений натовп:

— Хіба мало наволочі...

— Он, кажуть, диверсантів у районі зловили.

— Диверсанти... А своїх немає хіба? Отих, що колгосп їм поперек горла.

— Еге ж, їм земелька й досі сниться...

У щілинку поміж людьми Володька нетерпляче глянув на свого коня, прив'язаного до тракторного колеса. Йому хотілося зараз же скочити на Орлика і рвонути в степ. Все ще стояла перед очима та спина, що, як тінь, прослизнула в лісосмугу. Тоді, коли спалахнула пожежа, він якось не звернув уваги на ту полохливу тінь, бо одна думка була: скоріше в село, підняти людей! Ще й з трактором провозився, доки оборав п'ятачок, де стояло пальне. А тепер ось почув розмови, весь напружився, злий і рішучий, — подався б4 у степ, кожний кущик і рівчак обнишпорив би, аби тільки знайти отого і притягти, як гадюку, на суд громади... Та

пізно! Шукай вітра в полі!.. І все-таки подався до коня, бо аж тіпались руки.

— Слухайте, — зупинив Володьку чийсь голос. — /V де старий Хміль? Він же сторож — чи як? — коло трактора?

— Те-е, сторож... Дома! Хропе під клунею.

— Он, бачите, козу послав... сторожувать. Табунчанці наче зараз лише уздріли Хмелеву Дуньку —

перелякану, з обсмаленим хвостом козу — і реготнули в один голос. Льонька, який намагався осідлати Дуньку, подумав, що з нього сміються — пурхнув за Вальчину спину.

"Справді, куди ж подівся сторож? — смутна підозра закралась у Володьчину душу. — Коло трактора не було, і на пожежу не прибіг. Невже так-таки спить? І камінь піднявся б..."

Відв'язав Орлика.

— Куди, сину? — спитав батько.

— Та... в степ. Робота ж...

— Додому давай. Перекусиш, помиєшся...

Шумило поклав праву руку на синове плече, лівою взяв коня за повідок, і вони пішли по високій ковилі. Люди мимоволі замилувалися ними: обоє високі, майже плече в плече, худоіцаві, по-циганськи загорілі, легкою ходою міряли степ і про щось збуджено говорили. Льоньці кортіло послухати, та незручно мозолити очі старшим. І Льонька з братом тупцював позаду.

До них підійшла Ліда. Від жароти у неї запали щоки, поруділо плаття. Сестра, спантеличено озираючись, розвела руками: "Десь гітару загубила... Не бачили, хлопці?" Валько тицьнув пальцем: "Он там, на дорозі лежить", і нетерпляче потяг Льоньку вбік. Коли одійшли від гурту, — коваль із сином, вже був далеко попереду, — Валько, наче сам до себе, сказав:

— Любить Шумило Володьку. Хоч і не батько.

— Як не батько? — одвісив губу Льонька. Малий аж присів, немов його вдруге оперезали батогом по жижках.— Як не батько?

— Не якай. Мовчи, ніби й не чув.

— Так вони ж..,

— Цить, кажу!.. Схожі — це правда. Бо коваль —— рідний брат Володьчиного батька.

2 В Близнець

17

Льонька боязко глянув на' Валька: він якось відразу змінився — по-старечому примружився, а очі стали глибокі-глибокі, дна їм не видно. Голос навіть не той — глухий, з льодком печалі.

— Вбили його батька. Давно, в тридцятому. Був пар-тієць. Повертався вночі додому. Ну, отам на кладці, проти контори і... Вранці знайшли... Мабуть, сокирою.

Льонька сьорбнув повітря — морозом перехопило йому горло.

— Володька... знає про це?

— Дивись, дурню, бовкни! — сердито зиркнув на брата і задумливо подивився на далеку лісосмугу.

— Може, ті самі й хліб підпалили, — вголос мовив Валько. — Або шпигуни. Чув, як тато казали: німці до війни готуються.

Це було над силу зрозуміти малому. Хвилину назад все було так просто і ясно: Карпо Іванович, Володька, тітка Катерина, сім'я як сім'я, гармошка, пісні, спільні вечори під берестками, і раптом — все обрушилось, змішалось, сплелося в химерний клубок. Ніч, дерев'яна кладка, убивство, а потім — пожежа, кінь із зав'язаними очима, клекіт вогню і чиясь тінь у лісосмузі.

Вночі Льоньці приснилася "Читанка", вірніше — сторінка, де був портрет командира. Вчителька перекреслила чорнилом: "Ворог народу" — і наказала заклеїти обличчя зрадника. Привиділось хлопцю: тільки взяв клаптик паперу, щоб закрити портрет, як той у погонах хукнув, повів кошлатою бровою і поліз до намисника. Чиркнув сірником — полум'я охопило кімнату.

— Горить! — скрикнув Льонька й, тремтячи всім тілом, прокинувся...

Пожежа не часто трапляється в степу. І рік, і два ще згадуватимуть, як бушувала заграва, як Шумило летів на коні крізь вогонь. Потім забудуться страхи, обростуть перекази анекдотами й жартами — про смалені чуби та Хмелеву Дуньку. Але в перші дні спомини свіжі й болючі, як і опіки на тілі. Говорили, що Арсен Поліщук викликав до себе в сільраду діда Хмеля, все допитувався, чого той покинув поле. Сторож клявся й божився, що пішов перекусити, якраз обідня пора, а господь і наслав...

Може, про цю розмову в сільраді ніхто б і не знав, та

сам Хміль жалівся на людях: "Чули? Наслав бог біду, —

побожно зводив угору очі, немов закликаючи небо в свід-

ки, — а мене за душу і — на грушу. За що, питаю, невин-

ного терзають?" :

Табунчанці недовірливо похитували головами.

Битва біля Чорної скелі

Неділя! Як найбільшого свята чекали хлопчаки вихідного, їх відпускали з дому, і вони, зібравшись ватагою, гнали на пашу, за село, колгоспних коней. Цілий день на волі! Чого тільки не траплялося в цей незабутній день!

Раненько обидва Поліщуки бігли в Табунчанське до конюшні. З їхнього кутка були вже тут Грицько Хмельовий і Володька Шумило. З Нерубаївки приводив свою команду Адик Ліщинський, отой Адик, що накульгує на ліву ногу.

У кожного був свій Орлик чи Гнідий, і вважалося нечесним брати чужого коня. Старші, ті гасали на гарячих жеребчиках. А Льонька, наймолодший у цій компанії, вибрав собі найсмирнішу кобилу — Муху. Червоної масті, з великим і круглим, як діжка, черевом, вона ставилася до свого вершника з материнською поблажливістю. Коли хлоп'я підходило до неї, кобила тицяла м'якенькими губами в його щоку і весело форкала. Певно, сміялася з Льоньчиного картуза-мухомора, з-під якого виглядав лиш кінчик облупленого носа і гостре худе підборіддя.

І ось лунала команда:

— По конях!

Валько одним махом вискакував на Вихора. Незграбний і тонкий, як лозина, Адик стрибав на коня із воза. Відчайдушний шибайголова, гроза табунчанських садів Володька Шумило вже гарцював у дворі на жеребцеві, який хропів і рвався у степ. А Льонька все ще смикав за повід неповоротку Муху — тягнув стареньку до драбини.

Льонька знав кілька способів, як сідати на коня. Найкращим вважався "циганський". Лівою рукою треба вхопитися за гриву, відкинутись трохи назад, підстрибнути і... Словом, якщо переліт — можеш приземлитися десь аж під жолобом. Хто спритніший — вилазив на коня з розгону, хто слабак — просив підсадити. Льонька не любив підсадок:

дивись, для сміху через Муху перекинуть. Єдиний був вихід — підвести кобилу до драбини. А там вже діло просте: стрибай з верхнього щабля та слідкуй, щоб в цю мить не рушила з місця конячина...

Нарешті, з превеликим трудом, забирався Льонька на широку Мушину спину і обома руками чіплявся за холку.

— Вперед, братва! — по-командирськи вигукував Шуми-ло й пускав жеребця в галоп; хлопці оточували табун з обох боків і гнали коней до Грушевої балки. Густа курява здіймалась над шляхом, гула під копитами суха, мов камінь, земля.

Малий Поліщук хоробро вйокав, хльоскав кобилу лозиною, і здавалось йому, що це не якийсь там Льонька-восьми-літок, а червоний кіннотник із шаблюкою летить в атаку на білих. Хоч добре знав: і сьогодні на скачках спече такі "коржі", що ні сісти, ні лежати не зможе цілий тиждень — однак терпляче гицав, не хотів відставати від старших.

За курною завісою сховалося село, і табун розсипався по степу. Наперед вихопилися Грицько й Володька, а за ними, припавши до грив, мчали й інші хлопці — по сухій ковилі назустріч ранішньому сонцю. Та ось крізь легкий туман проглянули знайомі обриси Чорної скелі, сяйнула

між очеретами річечка, закучерявився берег молодими лозами. Ось вона, Грушева балка!

* * :!:

Хлопці відпустили коней і зібралися біля скелі. Валько з Грицьком розіклали вогнище. Коли Льонька, перевалюючись з ноги на ногу (нестерпно пекло від їзди!), підійшов до гурту, якраз Володька Шумило і Адик Ліщинський мірялись на палиці. Сьогодні мала відбутися битва між Табунчан-ським і Нерубаївкою. Верховоди двох ворогуючих груп — Володька і Адик — вирішували питання: кому бути "червоним" і кому "білим".

— Цур, я перший! — сказав Шумило і затиснув нижній кінець вербової палиці в дебелому кулаці. Поверх його руки поклав свій синюватий кулачок Адик Ліщинський. Володьчи-на рука перескочила через Адикову, а той блискавично повторив рух суперника.

— Не відсувай назад! — зарепетував Адик, і його гостре обличчя скривилось від люті.

Ліщинський був майже зверху — з його кулака .виглядав лише кінчик вербової гілки. Нерубаївці переможно засопіли. Але Володька, мов кліщами, вхбпився двома пальцями за слизький обрубок.

— Не вийде! Підкинь, підкинь! — закричали нерубаївці. Палиця от-от могла випасти з Володьчиної руки. Невже

мірветься, клята, і не полетить хоч метрів на два вгору?

Хлопці завмерли, нетерпляче звели очі на Володьку, від якого залежало тепер усе. Шумило — він, видно, хвилювався, бо аж посинів рубець на його щоці — розмахнувся і з присвистом жбурнув мережану мірку. Вона мелькнула в повітрі й шелеснула десь в очереті.

— Ура-а-а! Наша взяла! — дружно заревли табунчан-ці. — Вперед, на махновців!

"Махновці", цебто нерубаївці, уникаючи дошкульних стусанів, відступили до річки і сховалися за Чорною скелею. Останнім плентався понуро їхній командир — Адик Ліщинський. Раптом він зупинився й став упрошувати Володьку:

— Візьміть, хлопці, до себе... Білим не хочу. Хай он Грицько буде у них командиром...

— Е, ні! — показав йому кулак Шумило. — Зрадників нам не треба! Ти бач який — продавати своїх!

— Ви ще пожалкуєте! — пригрозив Адик. — Ми вам всиплемо!

— Давай, давай! — улюлюкали "червоні". Зіщулившись, Адик пошкандибав до скелі.

Почалась підготовка до бою. Володька — тепер хлопці зверталися до нього: "Товаришу командир", — швидко розподілив обов'язки: Грицько Хмельовий — його заступник, Валько — кулеметник, Льонька — піднощик патронів, решта — хто в розвідці, а хто в кавалерії чи піхоті. Трьох "бійців" на чолі з Михайлом Зіньком Шумило виділив наглядати за табуном. Війна війною, а якщо коні забредуть у трясовину, однаково перепаде усім — і "білим", і "червоним". Та коли вже тут Зінько, можна бути спокійним за табун: він догляне.

Михайло не брав участі в таких баталіях. Це людина серйозна. Математик. У нього завжди за пазухою підручник з арифметики чи геометрії. Спитай Михайла: "Якщо 261 помножити на 35, скільки буде?" — він поморщить лоба і скаже: "Дев'ять тисяч сто тридцять п'ять". І не перевіряй — точно!

Дітлашня, знаючи Зінькову "слабину", треба чи не треба, смикала його повсякчас: "Помнож, Мишко!.. Поділи, Мишко!.." І він терпляче множив та ділив. І дозволяв глузувати з себе, хоч був найсильніший серед своїх однолітків і мав трохи дикуватий вигляд. Ходив Мишко по-ведмежому, вперевалку, зігнувши дугою важкі жилаві руки; на голові у нього стриміла копиця "соломи", віхті тої "соломи" закривали майже все лице, рябе від густого ластовиння. Та скільки б не скубли Мишка, він тільки мружив сірі спокійні очі й добродушно усміхався.

* * *

Загін "червоних" зупинився в густих очеретяних хащах. Володька виставив патрулів (щоб нерубаївці, бува, не підслухали секретну розмову) і виклав план бойових дій:

— Чуєш, Грицьку? Будеш командувати піхотою. І кулемет бери. Заляжете на горбі. Головне — більше галасу. Кричіть "ура", дражніть їх і взагалі... Хай думають, що ми всі там окопались. Адик, ось побачите, кине своїх на горб. А я з кавалеристами піду в обхід Чорної скелі і атакую з тилу. Ми їх, жовторотих, як курчат, переловимо! Ясно?

— Ясно! — гаркнули табунчанці.

Хлопці, підбадьорені командиром, з гиканням і свистом кинулись до складу зброї. З-під кущів верболозу витягли дерев'яні піки й шаблі, бузинові пухкалки, одягли рогозяні лати. Валько звалив на плечі кулемет, — щось подібне до величезної рогатки. Між її ріжками стирчало дуло — двопудова чавунна труба. Дуло було зовсім не потрібне, навпаки, воно лиш обтяжувало кулемет, зате надавало йому страхітливого вигляду. А щоб налякати "білих", Валько ладний був перти на собі й цілого воза.

Грицько махнув рукою піхотинцям: "Гайда, хлопці, гайда, молодці!" — і повів своє воїнство на позицію. За ним гнувся під важкою ношею

Валько, а Льонька ззаду підтримував окате і незугарне дуло, щоб воно не било кулеметника по ногах.

На узвишші Валько встромив у землю загострену ніжку рогатки, спрямував у бік Чорної скелі дуло. Потім "зарядив" кулемет сухою грудкою, натягнув гумовий пасок і з криком "Вогонь!" відпустив його. Грудка,, фуркнувши в повітрі, ляснула по воді, здійнявши фонтан бризок. Злякано квакнули жаби і шубовснули з берега в темний річковий глиб.

— Ого, як дає! — роззявили роти піхотинці. Вони саме набивали свої пухкалки горохом.

— Льонько, патронів! — покотився балкою Вальків голос. Іншим разом Льонька пропустив би ті слова повз вуха, та зараз його брат був кулеметником, а наказ старшого по службі — закон. Льонька швиденько збігав до болота й там, де колись топталися коні-, назбирав у картуз твердих грудок.

Коли Льонька повертався назад, за річкою почувся шум. Там щось ухкало, мекало й дирчало. Сонячні зайчики гойдались на хвилях, сліпили очі, та, примруживши, Льонька побачив: нерубаївці пішли в наступ! В рогозяних латах, з дерев'яними піками, вони були схожі на папуасів.

В ту ж мить знов пролунало грізне:

— Льонько, патронів!

"От гава! — схаменувся Льонька.— Валько сидить з порожніми руками, а я витріщив очі!"

Підняв хлопець картуз — і мерщій на позицію.

Але тут сталося те, чого не передбачив у своєму плані Шумило: "червона" піхота не всиділа на бугрі й кинулась до річки, назустріч "білим". Валько летів попереду з кулеметом, труба з дзенькотом волочилась по камінню. Нерубаївці пішли вбрід, змішалися з табунчанцями, і зав'язався рукопашний бій. Тріщали списи, бахкали горохом пістолі. Хтось стрибнув Льоньці на плечі, і він сторчма полетів униз; картуз все-таки не випускав, разом з ним звалився у річку. Мало не заплакав з горя: пропали боєприпаси!

В цей час із-за Чорної скелі почулося:

— Аля-ля-ля! Угу-гу-гу!

Це Володька з кіннотою вдарив по "білих" з тилу. Він налетів так несподівано, що нерубаївці розгубилися й дременули вздовж берега. Останнім біг, , накульгуючи, Адик Ліщинський. За ним гнався з піднятою шаблюкою Шумило, а навперейми "махновцю" помчав Грицько. Ось вони вдвох насіли на довготелесого ватажка Нерубаївки.

— Скупать його, скупать! — горлали —табунчанці. Ліщинського за руки й ноги потягли до мілкої річечки.

Адик верещав, пручався, але хлопці розгойдали його, і — аж ляснуло, коли Адик бовтнув у воду.

Всі — "білі" й "червоні" — весело зареготали і собі, мов жаби, один за одним плюхнулись у річку. Бій, власне, закінчився, вже не було ворогів, а були сільські друзяки, яким після спеки захотілося побрьохатись в прохолодній воді. І це було б чудовим завершенням "бою", аби не зіпсував настрою Адик.

Мокрий, з обвислими рогозяними латами, виліз він на берег і заревів, як дівчисько.

— Дурні ви, дурні! — розмазував сльози Ліщинський. — Більше не граюсь з вами... Дурні набиті!

Схлипуючи, він пошкандибав лугом до села, залишаючи на траві мокрий слід. Хлопці одразу притихли. Стояли на піщаному березі мовчазні й здивовані.

— Кисіль, — буркнув Шумило. — Мамин синок... Аби мене скупали, хіба я скиглив би?

— Подумаєш, цяця! — знизав плечима Грицько. — Ну його, він завжди такий.

— Хлопці, гайда у воду! — махнув рукою Валько. Табунчанці й нерубаївці розстелили на траві одяг, щоб

підсихав, а самі знову до річки, де приємно пахло м'ятою, лататтям і теплим мулом.

Чим вище підбивалось сонце, тим лютішою ставала спека. Знесилений вітер принишк в рівчаках та байраках і звідти тяжко дихав курявою. Степ, здавалось, горів, над ним коливалось синє полум'я. Коні збились докупи, понуро звісили голови, ліниво помахували хвостами, відганяючи надокучливих мух.

"Бійці" лежали у затінку під вербою. Але й тут не було порятунку: земля пекла, як розжарена черінь.

Грицько Хмельовий ляснув себе по голому животі, мрійливо

сказав: 1

— Ех, оце б кислячку хлебнути...

Хлопці ліниво підвели голови. А невсидющий Валько встав, порився в одязі, дістав з-під сорочки кілька печених картоплин. Одну картоплину дав братові, по половинці — Грицькові, Володі та Михайлові, решту кинув на гурт. Хлопці сонно зачвакали. Почорнивши сажею губи, загигикали:

— Ти що, сковорідку цілував?

— Питаєш... Об тебе, чорноротого, вимазався. Погомоніли — і знов запала дрімотлива тиша. Льонька

лежав проти Володьки і з повагою розглядав свіжий рубець на його ' щоці. Пригадалася Льоньці минула неділя, ставок у Табунчанському, стара верба на греблі. Шумило придумав нову розвагу. Він прив'язав до вербової гілки вірьовку; вчепившись за її нижній кінець, Володька розгойдувався і, високо злетівши в повітря, стрибав у воду. Каменем падаючи вниз, дриґав ногами і голосно уакав, поки над ним не здіймався цілий сніп сяйних бризок. На це моторошно було дивитись: Тільки Льоньчин брат і Грицько Хмельовий відважились повторити Шумилів номер.

Захоплені розвагою, не помітили, як перетерлася гойдалка. І ось, коли Шумило птахом майнув над хлопчачими головами, вірьовка тріснула... Володька з розмаху гепнувся на греблю. Кров заюшила йому обличчя, а він стояв і розгублено усміхався. Ні, тільки подумати: у Льоньки від самого видовиська душа скочила у п'яти, а йому хоч би що, усміхається!

Тепер, приглядаючись до Володьчиного загорілого, обпеченого вітрами обличчя, Льонька подумав: вавка загоїлася, але, мабуть, її слід залишиться назавжди.

Володька солодко потягся, тріпнув густим смоляним чубом:

— Може, в грушевий сад махнемо, га?

Хлопці мовчали. Звичайно, затія спокуслива — поласувати соковитими запашними грушами. Але в цю мить виразніше £а груші кожен бачив перед собою грізну постать діда Гарби — сторожа колгоспного саду.

Про діда Гарбу розповідали в селі справжні легенди. Колись застряла в болоті безтарка з капустою. Засіла по самі втулки, коні вибилися з сил, але витягти воза з трясовини не могли. І тут де не візьмись дід Гарба.

— Випряжіть оцих дохляк! — гаркнув старий.

Він накинув шлеї на круті плечі, рвонувся уперед — і безтарка, наче під нею тріснули ланцюги, з гуркотом вискочила на сухе.

І взимку, і влітку дід Гарба ходив в однім одязі, який шив сам собі з телячої шкіри — в грубих, покороблених штанях і в такому ж піджаку. Його квадратне рябе обличчя було мідно-червоним, ніби видубленим; з-під гостроверхої шкіряної будьонівки вибивалися попелясті пасма, віялом стирчали густі брови, майже нависаючи над рудими козацькими вусами... Говорили, що дід воював у кінноті Будьонно-го, був знаменитим розвідником, і хоч відтоді минуло багато років, Гарба не розлучався з будьонівкою, ходив прямо, з гордо піднятою головою, як на параді.

В найлютіші морози купався старий у копанці. І онука свого Семена, теж рябого й широкого в плечах, привчав до козацького життя. Не знав Гарба, що таке хвороби й утома. "Дід-степовик" — з острахом та повагою називали його в селі. Бабусі лякали ним дітей: "Цить, горлопане, а то покличу діда Гарбу!"

Сторож в саду ніколи не сидів, а порався на горі біля своєї хати, звідки було видно зелені куполи старих гіллястих дерев. Здавалося, дід цілком заглиблений у роботу. Та в критичну хвилину котилося громоподібне: "Ого-го-го!" З піднятою сапою летів через балку дід Гарба. Він гнався за шибеником кілометрів з п'ять, а якщо траплявся дуже спритний — то й усі десять. Словом, не було ще такого випадку, щоб дід не зловив охочого до колгоспних фруктів.

Отож пропозицію Володьки хлопці зустріли з холодком. Але Шумило не відступав. Презирливо скривився, смикнув за чуба Михайла, штурхонув ногою Грицька.

— Давайте на конях. Якщо той... втечемо.

Грицько й Михайло нехотя підвелися. Льонька — теж за ними.

— Ти куди, пуголовку? — визвірився Володька||

— Груш закортіло? На! — І Валько дав щиглЖаж луснуло в голові.

— Задаваки, задаваки! — запхикав Льонька. — Не візьмете, видряпаюсь на гору, буду кричать, і дід зловить вас...

— От причепа! — буркнув Шумило. — Ну що з ним?

— Та візьмемо! — змилувався Грицько (він завжди жалів менших). — Хай стоїть збоку, наглядає...

Вони пішли до коней. Валько, лаючись, підсадив брата на Муху.

Жарота вже трохи спала, з річки віяло прохолодою, і вершникам приємно було скакати балкою, розтинаючи тілом тугі струмені вітру.

Коли з-за горба вигулькнув сад і віддалік блиснула вікнами сторожева хата, хлопці зупинили Льоньку, наказали: "Побачиш діда — свисни!" — а самі, обережно продираючись між чагарів, рушили далі. Хлюскала вода під копитами, тривожно фиркали коні, і тільки по цих звуках можна! було визначити, де зараз хлопці.

Льонька, може, і стояв би на варті — підвела Муха. Нетерпляче затупцювала стара, мотнула головою й подалася слідом за вершниками. Правда, Льонька не дуже й упирався... Як лисиця на полюванні, сторожко оглядався, стишував Муху, поки не зловив носом терпкий запах груш. А тоді геть забув про небезпеку — пришпорив кобилу і мерщій до крайнього дерева.

В саду, темному, густому, блукали химерні тіні, вітер шумів у листі, ніби шепотів: "Стережись, стережися!" Льонька скочив на землю, і ноги його задубіли од страху. "Де ж це хлопці?" — розпачливо озирнувся довкола.

І тут над садом, над берегом прогриміло:

— Ого-го-го-го!

Дід Гарба! Заплющив хлопець очі, уявив: мчить вусатий з піднятою сапою, мчить, як вихор, — трава і кущі никнуть додолу.

Шмигнув Льонька до переляканої Мухи. Кобила здалася йому такою високою й неприступною, як скирда соломи. Малий безнадійно дерся на неї і скиглив. Щоб допомогти вершнику, Муха спіймала його зубами за штанці й підкинула вгору. Описавши мертву петлю, хлопець зарив носом у землю. В цей час хтось згріб його залізною п'ятірнею, дихнув у обличчя міцним тютюном:

— Ага^попався!

В щілинку приплющеного ока Льонька побачив: грізно стовбурчаться дідові вуса, віялом стирчать рудуваті над-брівки. В Льоньчиному горлі забелькотіло:

— Ой, не бу-буду! Ой, відпу-пу-стіть!

— Мовчать! — струсонулось повітря. Льоньці одразу заціпило.

Дід взяв Муху за повід, полоненого — за комір і потяг їх вглиб саду. Кобила трохи упиралася, а Льонька — куди там! — і пальцем боявся поворухнути, дріботів слухняно за сторожем. "Що він зробить зі мною? — тремтів кожною жилкою. — Повісить на груші чи кине в трясовину?.."

Прив'язавши Муху, дід турнув малого до куреня. Поставив повне відро груш, сперся на сапку і наказав:

— їж!

— Ой, не буду! — видзеленькав Льонька зубами. Під кущами дідових брів блиснули холодні джерельця.

— їж, кажу тобі!

Примочуючи грушу сльозами, Льонька почав їсти. Терпко звело йому рот, не було сил ні жувати, ані ковтати. Ледве домучив першу грушу. Ткнув голову у відро, щоб перепочити.

— їж! — знов почулося страшне слово.

Після третьої груші напала гикавка. Тільки до рота — як смикне щось за кишки, от-от виверне всі нутрощі. Муха, дивлячись на Льоньчині муки, жалібно заіржала. Гарба ж стояв нерухомо.

— Дідусю, рідненький... Не можу...

— А красти — можеш?

Ще перековтнув Льонька кілька груш. Бридке місиво застряло в горлі, очі полізли на лоб.

— Пустіть, дідусю, більше не бу...

— Не будеш? — дід кинув до куреня сапку. — Отож дивись! І дітям, і внукам закажи: не беріть чужого — воно печеться.

Дід ляснув малого по штанцях, взяв двома пальцями за комір і, наче жабеня, підняв над собою. Льонька й не отямився, як опинився на Мушиній спині. Старенька з місця рвонула в галоп; вона так стрибала через кущі й рівчаки, ' ніби випорснула з вогню. її підхльостували і гнали вперед якісь дивні звуки — схожі на вибухи грому. То сміявся дід Гарба.

Припавши до гриви, Льонька скакав без пам'яті в степ; певно, залетів би на край світу, аби із кущів терну не вигулькнули хлопці.

— Стій! Куди ти?

Володька за вуздечку спинив кобилу, Валько стягнув брата на землю. І тут Льонька, побачивши своїх, заревів на весь голос.

— Що таке? Де ти був?

— У діда Гарби...

— У діда? Чого ж тебе понесло?

— Я ж за вами...

Хлопці здивовано перезирнулися. Грицько помацав Льонь-чиного лоба: чи не гарячка?

— Ми побачили діда на горі й крутнули назад.

— А він що, бив тебе?

— Не бив, грушами... гик... годував.

— Годував? — витріщились хлопці. — Хе-хе! А чого ж ти ревеш?

— Еге ж, аби вас так... гик... годували, — і Льонька так гикнув, що аж підкинуло його.

А хлопцям тільки подай — регочуть, дурні. Знали б, скільки страху набрався малий у грушевому саду. На все життя вистачить...

Аеросани

Льонька помітив: щось дивне коїться з Грицьком, коли поруч Ліда. То він скривиться, ніби кислицю з'їв, то раптом •стає веселий-веселий, от-от вибрикувати почне.

Після уроків, бувало, скличе хлопців на толоку, що проти Поліщукової хати, широко розставить жилаві ноги, пригнеться і войовничо кине: "Ану, братва, налітай!" Низенький, пругкий, стоїть, як роздратований півень, готовий до бою. Кілька сміливців шуліками налітають на нього й тут же, мов снопи, валяться на землю. А він уже інших викликає на герць і краєм ока зиркає, чи бачить його гордовита сусідка.

А то вилізе на бересток, причаїться між густолистя. Ось іде стежкою Ліда з відром води. Тільки порівняється з деревом, раптом — шелесть! — просто під ноги їй звалюється Грицько.

— Тю, пришелепуватий! — відсахнеться дівчина. А Грицько з реготом тікає в кущі. День, два не показується Ліді на очі, потім знову за своє...

Та Ліда ніби не помічала Грицька.

"От безсердечна! — думав Льонька. — Ну побалакала б з ним як годиться. Бо він же ноги зламає, коли отак стрибатиме".

Грицько взагалі був для Льоньки загадковою людиною. І весь його дім оповивала якась таємниця. Підкравшись глибоким рівчаком, Льонька інколи заглядав на подвір'я діда Хмеля (так у селі називали Грицькового батька). Біля хати розгулював на цепу здоровенний чорний пес. Зачувши шарудіння, він скажено гарчав і кидавсь на всі боки.

— Чого виєш, іроде? — чувся сердитий голос.

З хати виходив заспаний дід, низенький, присадкуватий, з рудою пом'ятою борідкою. Він з шумом втягував ніздрями повітря і підозріло озирався довкола. Його маленькі очі нишпорили по всіх закутках.

Льонька злякано рачкував назад. Ще, чого доброго, запримітить його старий — собаку одв'яже. Хлопець боявся мовчазного й похмурого діда. Жив Хміль якось% відлюдно. В гості не ходив і до себе нікого не кликав. Казали, цілий день, затуливши вікна ряднами, він стояв навколішки перед іконами.

Та коли заглядав Льонька у подвір'я Хмеля, його цікавив не дід. Між хлопцями ходила чутка, що Гриша з Во-лодькою будують аеросани. І збираються на них здійснити подорож аж на Північний, полюс.

Аеросани! Хоч би краєчком ока глянути на чудо-машину!..

Якось у неділю зайшов Грицько до Поліщукі-в. Льонька саме ліпив чоловічка з глини. Такий у них, в третьому класі, урок задали. Присів Грицько, подивився на Льоньчину роботу.

— І хто вас учив? — хмикнув насмішкувато. — Голова більша за тулуб...

Взяв кавалок глини і швидко стулив фігурку. Дуже симпатичний вийшов чоловічок. Ніби живий.

Грицько подав Льоньці чоловічка, таємниче спитав:

— Батьків немає?

— Немає.

— А Ліда?

— В хаті. Німецьку зубрить.

Худе, різко окреслене обличчя Грицька зблідло. На переніссі зійшлись густі рудуваті брови.

— А тобі чого?

— Та так, — глибоко зітхнув Грицько. — Фотографії

приніс. |

Пригадав Льонька, як він крутився коло його сестри і клацав саморобним фотоапаратом. І охота йому ото бігати за Лідкою! Подумаєш

— краля! Не знає Гриша, кого собі в друзі взяти. Сказав би Льоні хоч півслова — на край світа пішов би за ним. І, може, на аеросанях подалися б на полюс. А сестра, хіба зрозуміє вона хлопчачу душу?

Жаль стало Льоні сусіда.

— Покликати Ліду?

— Ні, ні, не треба! —■ підвівся Грицько. — Я сам...

Через мить він вискочив з хати червоний як рак. Навздогін йому полетіло якесь скельце, брязнулось і розбилось. А потім ще одне, і ще...

— Ось я в школі скажу! — крикнула схлипуючи Ліда. Льонька підібрав одне скельце. Сестрине фото, напис:

"На пам'ять Ліді". Скло обклеєне кольоровим папером. Навіть вушко прироблене, щоб вішати фото на стіні... Поспіхом згріб те, що лишилось від портретів, і — слідом за Гриць-ком. А він, як очманілий, біг, не вибираючи дороги. Наздогнав його Льонька у лісочку. Гриша сидів, закривши обличчя руками.

—Гришо, візьми, — Льонька легенько штовхнув Хмельового.

Той не дивлячись взяв осколки й мовчки поліз у гущавину. Вирив під кленом яму, склав знівечені портрети, пригорнув їх землею ще й притоптав.

— А тепер ходімо на капе! — сказав рішуче. Льонька відчув, що зараз станеться щось надзвичайне.

— Повторюй за мною, — наказав Грицько. — "Хай мене печуть на вогні, не скажу нікому про те, що бачив..."

— Хай печуть... — залепетав Поліщук жахливі слова. Вони повзли під суцільними шатами бузини, мов у зеленому підземеллі.

— Капе — що це таке? — спитав Льонька пошепки.

— Командний пункт. Теж мені... вояка...

В очі раптом ударив сонячний сніп. Світло проникало сюди вузьким колодязем, пробитим у товщі зелених віт. Золоті цямрини, цинкова кришка—кусочок хмарини. Справді— колодязь від землі до неба!

— Дивись, — тихо мовив Гриша.

Малий підняв голову "і завмер від захоплення. Перед ними на маленькій галявині стояла казкова машина. Як уві сні, ходив Льонька круг неї, з трепетом оглядав пропелер, туго натягнуті ланцюги, гордо задерті носи полозів. І сидіння, й педалі, й кермо — все, все було справжнє, все приваблювало, кликало: "Сідай і лети!"

— Ну, як? — смутку наче й не було в Гришиних очах — вони світились радістю.

Льонька лиш хитав головою. Що тут казати — чудо! Чудо та й годі!

— Шестірню треба дістати. Сюди, до пропелера. І тоді — готово!

— Шестірню? Яку? ■— аж* підскочив хлопець; йому хоті-, лось чимось, хоч дрібничкою, допомогти Гриші. — Може, я знайду?

— Таке, знайдеш... Треба ж розмір знати. Це тобі не тачка...

Зосереджений, поважний, він сів за кермо, натиснув на педалі і з-під нахмурених брів глянув на Поліщука.

— А ти вночі не боїшся?

— Я? Вночі? — образа стисла горло. — Та я ж кожну

ніч сплю надворі. Отам за хатою, на сіні. —

— Добре. Тоді, як .стемніє, давай підемо до кузні, дістанемо шестірню...

Льонька ладен був йти за ним у вогонь і воду.

*

Солодом пахне берегове сіно. Льонька лежить під ковдрою в сорочці і в штанях, прислухаючись до нічних шерхотів. Біля повітки ліниво ремиґає корова. Хтось прочовгав по двору. Певно, мати. Вихлюпнула воду, скрипнула дверима. Стало тихо, глухо.

Нечутно підкрадається сон і хоче зліпити Льоньчині повіки. Та спати не можна! Бо скоро вони підуть до кузні... І раптом спало на думку: а чого це вночі? Біля кузні — ціла гора трубок, коліщаток, пасів... Можна зазирнути вдень і вибрати все, що потрібно. Хіба дядько Карпо пожалкує для аеросаней якусь дрібничку?..

— Фюіть! — почулося з кущів.

Льонька здригнувся, підвів голову... Свист повторився. Та це ж Грицько викликає! Льонька, мерщій схопився на ноги. Налетів на пакіл, тріснула холоша, і малий простягнувся на землі.

— Тс-с-с, не галасуй... — буркнув сердито сусід.

Тихо і вкрадливо, наче кішка, проскочив Грицько у балку. Льонька — за ним; наступив на розірвану холошу і знов упав.

— От помічник мені, — розізлився Грицько. — Закоти штани!

Берегом дістались до ставка і залягли на бугрі.

Ніч була тиха, зоряна. Визубрений місяць, наче лебідь, плив між очеретами по іскристій гладіні ставка. Де-не-де скидалась риба, дзюрчала вода під греблею. Видно було як удень. Лише тіні від крислатих верб, довгі й химерні, чорно лежали на березі.

— Яка краса! — милувався Гриша. — Хіба можна спати в таку ніч? Давай до ранку блукати...

— Ех, жаль, не взяв ти фотоапарата, — зітхнув Льонька. — Картина вийшла б.

Грицько блиснув проти місяця рівними і крупними, як кукурудзяне зерно, зубами.

•—. Картина... Придумав — моїм саморобним вночі фотографувати. Спеціальну апаратуру треба. Зрозумів?.. А втім — і мого вже немає...

— А де ж він? Обміняв на щось?

— Батько побив.

— Як — побив?

— А так. Взяв "— і гепнув об поріг.

Над ними, в іскристій безодні неба, мерехтіли зорі. Здавалось, затамуй подих — і почуєш, як вони стиха бринять, торкаючись невидимих струн. Музика ночі і брязкіт безжально розбитого фотоапарата... Все це не поєднувалось у Льоньчиній голові.

— Малий ти, багато чого не розумієш, — похитав головою Грицько. — Ти думаєш, чого це я з дому пішов? Душно мені в хаті. Ікони та молитви — тільки й чуєш. Батько одне торочить: "Копійчину треба заробляти". В$е йому мало, все гребе під себе. Побачив фотоапарат і присікався: "Роби картки та продавай. Нічого байдикувати"...

З В. Близнець

ЗЗ

— Ну й що? — підсунувся Льонька ближче.

— Відлупцював мене, як Сидорову козу, а фотоапарат — об поріг. Ще й пригрозив: "Вижену, — каже, — чортове насіння".

Грицько гупнув кулаком об землю, процідив крізь зуби:

— Ух, як я ненавиджу кротів! Самі світла не бачать й іншим застять.

Він ліг на спину, глибоко вдихнув повітря.

— Залишилось небагато — рік. Закінчу сім класів... А тоді махну до моря. Країна наша велика; знаєш, як хочеться помандрувати...

— На аеросанях?

— Побачу.

Розбурхана Льоньчина уява малювала той день. Все село прийшло проводжати Хмельового. Він одягає шлем, рукавиці і неквапливо підходить до машини. Заревів пропелер, піднялась біла снігова курява — і прощай, село! Темною смужкою проляже Бобринецьке шосе, гірляндами вогнів промайне Кіровоград, а попереду — цілий океан світів...

— Гришо... Мене візьмеш?..

Хмельовий критично помацав його руку вище ліктя.

— З глевкого тіста... Ти про матроса Лукіна чув?

Про такого матроса малий не чув і вважав за краще промовчати.

— Страшенної сили був чоловік. Візьме в руку підкову і — хрусь! — розпалась. Цвях до колоди приставить, одним пальцем — рраз! — по головку загонить. А в дитинстві, кажуть, слабачок був. Фізкультура, вона і горбатого розправить.

Гриша підвівся на ліктях.

— Хочеш — зі мною будеш тренуватись? Через місяць ніхто з хлопчаків тебе не поборе.

Звичайно, Льонька з радістю погодився. Домовились завтра ж зустрітись на річці.

Була вже глибока ніч; місяць сховався за гору, з берега тягло холодком. Льонька нагадав Грицькові про шестірню.

— Ану її! — махнув він рукою. — Іншим разом. Давай краще скупаємось. Вночі, знаєш, яка тепла вода!

Стежкою, що в'юнилась між лозами, хлопці побрели до ставу.

Попередні випробування аеросаней, були призначені на неділю.

В суботу звечора Льонька виконав усі домашні завдання і взявся за книгу про матроса Лукіна. Приніс її Гриша. Книга була написана дрібненькими буквами, зустрічалось безліч невідомих слів, однак хлопчина терпляче "гриз" сторінку за сторінкою.

— Над чим ти потієш?

Так і знав — Лідка! Ніде не сховаєшся від неї!

— Знов — про Чапаева?

— Ні, про моряків.

— Це той приніс?

— Той.

Лідиною мовою "той" — Гриша Хмельовий. Вона удає, що сусід аж ніяк не цікавить її. А сама підглядає у віконце, коли він затіє ігрище на толоці. І тихенько прочитує всі книги, які Гриша приносить її меншому братові.

Особливо допалась Ліда до однієї книги — "Червоні вітрила" називається. Справді, знаменита книга. Жила біля моря дівчинка Ассоль, блукала по горах і все мріяла, мріяла про те, що припливе хоробрий принц і забере її у казковий світ. І що ви думаєте?.. Збулась її мрія! Так і написано в книзі: на кораблі під червоними вітрилами прибув до неї славетний капітан Грей...

Якось Льонька знайшов у цій книзі записочку, прочитав:

"Ассоль! Чого ти сердишся на мене?

Капітан Грей".

"Хм! — подумав Льонька. — Чого це капітан Грей записочку у книгу підсовує?" Потім придивився: Грицьків почерк. Ловко придумав сусід! Це він, мабуть, себе капітаном величає. А хто ж бо Ассоль? Чи не Ліда?..

— "Матрос Лукін", — скривила губи сестра. — Для чого тобі?

Ну, як їй розтлумачити? Тепер, після довгих тренувань з Хмельовим, Льонька став найсильнішим у четвертому класі. Міг спокійно покласти на лопатки навіть верткого Лебедика. Але щоб запитати переможеного: "А ти знаєш

про Лукіна?" — треба самому знати про нього. Мимоволі будеш ламати голову над премудрою книгою.

...Прийшла, нарешті, довгождана неділя.

Льонька виглянув на вулицю: погода чудесна! Тихо, сонячно. Дерева не ворухнуться. Стоять, мов казкові богатирі на заставі, по пояс в снігу, прикривши груди сріблястими бородами. Чисте морозяне повітря лоскоче ніздрі, забиває дух.

Грицько зустрічає малого сердитим поглядом. Хмурить густі широкі брови, припудрені інеєм.

— Чого спізнився?

— Лідка уроки перевіряла. Все допитується: "Куди з Грицьком ходите, чим займаєтесь?"

— А ти їй що?

— Не сунь, — кажу, — свого носа до чужого проса. Голос Хмельового потеплішав.

— Дивна вона у вас...

— Угу. їй аби книжка, то й хліба не треба...

Побрели у берег мовчки. Грицько ступав широко, залишаючи в снігу глибоченькі сліди. Льонька ледве встигав за ним, грузнув у кучугурах по коліна.

— Значить, питає, — знову Грицько.

— Питає, — підтакнув хлопець і прибрехав від себе. — Як ідеш мимо хати — мало вікна не видавить.

У Хмельового аж загорілось обличчя. Насуплює брови, стримує усмішку, але сірі очі світяться радістю. Льонька перевів розмову на інше.

— Мотор вже працює?

— Щось карбюратор кульгає. Володька забрав на ремонт. Сьогодні без двигуна попробуємо.

...Виявляється, всю верхню частину — кабіну й мотор — Володька Шумило зняв. Щоб не іржавіла взимку. І тепер аеросани нагадували

звичайнісінькі сани. Міцні, добрячі, з кругло задертими носами. Хлопці витягли їх на обривисту гору. Глянув Льонька вниз — аж під коліньми засвербіло. Ох, яка ж гемонська височінь! Прямовисна стіна та ще й з козирком, наметеним із снігу!

Вмостився малий на санях, обхопив Грицька за плечі і заплющив очі.

Може, відмовитись, поки не пізно? А слава найхрробрі-шого в класі, а майбутня подорож до далеких країв?.. Ні, краще провалитись крізь землю, ніж осоромитись перед Гришею!

Хмельовий відштовхнувся ногами, і понесло їх вниз з неймовірною силою. Кущі терну й верболозу рвонулись назустріч, все злилося в суцільну білу пляму. Щось підкинуло санки, трусонуло, вдарило об землю... І м'яка пітьма застелила Льоньці очі.

Коли хлопець відкрив тяжкі повіки, побачив перед собою, мов у тумані, дві пари очей. Голубі Лідині, застиглі у тривожному чеканні. І сірі Грицькові, розгублені, винуваті.

— На корч, браток, налетіли... Гришин голос долинув ніби знадвору.

— А сани... як?

— Витримали...

Льонька побачив батьків портрет на стіні, прищулився, наче снігу йому натрусили за комір. Яким чудом перенісся у свою домівку? Може, Грицько приніс?

— Лідо, не сердься на Гришу, —• сказав хриплувато, ■— я сам напросився.

Іскорка вдячності промайнула в очах сусіда. І здалося, та іскорка спалахнула на сестриному обличчі теплим лагідним вогником.

* * *

Коло берестків хурчить пошарпана тритонка. За баранкою — Володька Шумило. Все літо практикувався він на шофера і сьогодні вперше поведе машину самостійно... Щоки його поцяцьковані мазутом, пом'ятий картуз на потилиці, чуб хвацько звисає над оком. Володька аж грає плечима, йому >— хутчіше в дорогу. Це неабиякий рейс — повезе Грицька, повезе свого друга до міста.

Льонька не відступає од Хмельового. Тітка Катерина тицяє вузлик Грицькові, весело бубонить коваль, всі збуджено товпляться, і спантеличений Льонька крутиться тут же, хоче сказати щось Гриші — ніяк не наважиться.

Володька сигналить: пора, поїхали!

Ось і настав твій час, Гришо!

Правда, вирушаєш ти у великий світ не на своїх аеросанях, як колись уявлялося Льоні, а на колгоспній вантажній машині. І їдеш не відкривати нові землі, а поступати в морське училище. А втім, хто знає, може, від цього старенького берестка починається шлях, . який проляже через далекі, невідомі світи?

Гриша стоїть у кузові машини, міцний, присадкуватий, загорілий. Поглядом, розгубленим і журливим, він шукає когось у натовпі. Льонька підтягнувся до нього на руках, тихо спитав:

— Батька виглядаєш?

— Батька? — в Гришиному голосі гіркота. — Он він... Старий Хміль стоїть віддалік, під своєю хатою. Стоїть

нерухомо, спираючись на ціпок. Звідси видно лиш— бороду і дві вуглини маленьких недобрих очей. І Льонька ніби почув, як він шамкотить, звертаючись до свавільного сина: "Тікаєш з дому? Ну-ну, тікай... Пропадеш, нестямний. Не вмієш копійчину берегти"...

Гриша, мабуть, не чує тих слів. Він шукає когось у натовпі. І раптом завмирає на місці з широко відкритими очима, сумними і ніжними. Льонька перехопив його погляд і побачив під берестком... Ліду. Вся вона — легка й прозора, і смуток на обличчі — мов тінь хмарини в погожий день.

Машина рушає.

Гриша кричить Льоні:

— За саньми дивись! Тобі залишаю...

І махає рукою. Не йому, а тій, що злилась з берестяним листям. Ліда рветься крізь натовп уперед, за машиною, здійнявши над головою руки."

І дід Хміль піднімає ціпок. Чи то прощається з сином, чи то погрожує йому.

Льонька поплентався в лісок, самотній, пригнічений.

Понурими тінями пропливали мимо кущі. Просто в очі заглянула гілка бузини, ніби спитала: "А де Гриша?"

Пірнув у густу чагарникову зелень і виринув на маленькій галявині. Як вам тут, мої аеросани? Самітні, забуті. Вже й ланцюги поіржавіли, і хміль повився між ними, і трава проросла в кабіні.

Оглянув мотор. Ланцюги — від комбайна, надійні. І пропелер міцний. Це ж тракторний вентилятор. А сидіння? Не годиться. Геть потрухло.

— Ой, роботи ще тут, біля саней. А може?.. Якщо вже робити, то справжній літак. Ото було б здорово!

Голос повис у німій тиші. Ні з ким порадитися. Гриша

уже далеко. Ну що ж, з братом візьмемось. Валько до всякої роботи беручкий. І пиляти, і тесати — все уміє. Отже — бути літакові!

Підніземось на крилах над степом, понесемось далеко-далеко, аж туди, де нічого не видно!

Чуєте, осокори і клени? Бути літакові! Тільки ж дивіться — нікому ні слова! Це таємниця; її знає лише Льонька. ї, може, Валько знатиме.

А більше — ніхто!

* * *

Недаремно кажуть: літо надворі — пусто в селі.

Розбрелися хлопці з Хмелівки, хто куди. Валько пішов воду возити в степ, де саме були в розпалі жнива. Ліда, провівши Грицька, теж стала збиратись в дорогу. Увечері, якась притихла, сумовита, лаштувала вона чемоданчик, і Льонька помітив: поміж ситцевих платтячок сховала "Червоні вітрила", Грицьків подарунок. Поїхала Ліда в місто — поступати

в медичне училище. І Льоньці робота знайшлася. Став за сторожа на колгоспному току. Про літак свій не забув, але відклав справу до осені.

Та раптом все це — і літак, і робота, і навіть саме життя, здалося, втратили свій звичайний смисл.

Почалося те, чого ніхто в селі не чекав.

Почалася війна.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗЕЛЕНА. ГУСІНЬ

Ніч у літаку

Десь далеко гриміли жорстокі бої, десь за горбатими степами вирішувалась доля Табунчанського, і село болісно чекало: що буде сьогодні? Що трапиться завтра?

Кожного дня жінки прощалися з чоловіками й синами на греблі, прощались мовчки, без сліз, і повертались, німі, постарілі, в село, хутчіше бралися за роботу: треба, кінчати жнива, вивозити хліб, відправляти худобу в тил...

Валько, як і раніше, їздив у поле на водовозці. А Льонька сторожував на току. Ще тиждень тому сторожування було для нього приємною забавою. Уявіть собі великий квадратний майданчик, де ще з весни утрамбували землю і зробили рівний глиняний настил. Це колгоспний тік. В центрі його — високий очеретяний намет, по-табунчанському — балаган. На майданчикуй під наметом — гори зерна. І Льонька —= господар його. Якщо забреде курка або теля — ого, як вони тікатимуть звідси! Гірше було з горобцями. Цілими ескадрильями налітали на тік. Поліщук відганяв їх, дармоїдів, і рогаткою, і грудками, і пронизливим

свистом. А в обідню спеку, коли стихав гомін на току і навіть горобці забивалися у затінок, можна було вільно розважатися. Видряпавшись на бантину, аж під самий верх намету, хлопець заплющував очі й летів униз, по груди груз у пшеницю, розхлюпую-, чи по долівці сухе ваговите зерно; крутив порожню віялку, щоб вона дирчала, як кулемет; заглядав під ваги — що там у них всередині.

Та все це було вчора. А тепер — не до гульок йому. Як не старалися жінки, як не допомагали їм підлітки, було ясно, що колгосп не встигне вивезти хліб. То для якого ж дідька його стерегти? І Льоньку все частіше тягло до кузні, де збиралися старі колгоспники, щоб обмінятися думками з приводу війни. Приходили сюди в основному досвідчені політикани — ті, що воювали ще в першу "германську". Підсліпуваті діди, колишні піхотинці й кавалеристи, які пишалися старими контузіями, поважно розсідалися на колодах, пригощали один одного міцним тютюном і після незмінного: "Ну, як воно там, на фронті?" — починали дискусію.

Хлопчаки займали позицію поруч з дідами; прилігши на землю, слухали їх з відкритими ротами... В школярській компанії не було ватажка — Володьки Шумила, не приходив і Михайло Зінько: їх, комсомольців, мобілізували для боротьби з диверсантами; цілими днями гасали хлопці на конях в степу, охороняли колгоспний хліб. Залишились старшими серед малечі Валько й Адик Ліщинський.

У світі діялось щось незрозуміле для Льоньки. Фашисти, мов ті звірі, вдерлися в нашу країну, а Червона Армія почала відступати. Відступала армія Чапаєва і Будьонного, яку гаряче любили всі хлопчаки, служити в якій було їхньою мрією. Як це могло трапитись? Що ж вони будуть робити, коли німці полізуть аж до Табунчанського? І Льонька жадібно прислухався до розмов старших.

— Ну, то як воно там, на фронті?—кидав хтось із сивобородих.

І сипались звідусіль таємничі слова: артилерійські заслони, оборона по Бугу, Первомайський плацдарм. Коли чулось авторитетне: "Побачите — каюк германцю на Бузі! Отам і здохне", — хлопці полегшено зітхали: Буг десь на заході. Та інший голос заперечував: "У них сила — ого! До Дніпра, кажу вам, пертиме!" І знову стискалось серце: Дніпро ж на сході, за ними!

Діди неквапно згадували минуле: і хто де воював, і як німці били руських, і як руські били німців. Називали полки й своїх командирів, лаялись, гарячково смоктали цигарки, кашляли і тикали один одному зашкарублими пальцями під ніс. Від цих розмов аж макітрилось у голові!

З острахом і повагою поглядав Льонька на діда Гарбу. Він сидів на колоді поряд з ковалем Шумилом; важкий і грізний, мов кам'яна брила, він сидів мовчки, спираючись на сапу. Зрідка повертав трохи вбік ведмежу голову й опікав поглядом діда Швайку —— той крутився і дзижчав, як муха. Сухоребрий гостроносий пастух Швайка, гіркий п'яничка, був знаменитий в селі тим, що умів неперевершено "божитися". Ідучи за чередою, старий загинав такі слівця, що перелякані жінки затуляли дітям вуха й тягли їх у двори — подалі від заклятого матюшника.

Дід Швайка, моргаючи маленькими очицями, торохтів без угаву:

— Да, їть, що таке германець? Кальтурний народ! Не, послухайте сюди! Значиця, сидів я в плєну — три роки, дишло б йому в рот! Там, у Германії, що? Порядок... Не, ви послухайте сюди! Приміром, їть, заходиш у нужник. Кругом тобі — дзеркала, .щоб йому... Сядеш, значиця, — і всьо видно... Не, там порядок!..

Швайку штурхнули під бока, а він своє:

— Нє, слухайте сюди! Прийде германець і що? Земельку нам дасть, конячку, щоб мені... І будем, значиця, хазяйнувати... як діди наші... Аякже!

Раптом ворухнулась кам'яна брила — підвівся дід Гарба й плюнув під ноги Швайці:

— Ге, земельки захотів. Гнида! В морду германців твоїх! *

І Гарба, спираючись на сапу, посунув у село. За ним, обминаючи прищуленого Швайку, рушили всі діди. Швайка здивовано кліпав рудими очицями.

— Нє, послухайте сюди!.. Тю, щоб вас холера! Я їм про порядок, а вони, їть...

Та його ніхто вж^-.не слухав.

Адик Ліщинський повернувся до хлопців.

— Чого вони, га? — злякано зашепотів. — Всі, як собаки — на Швайку.

— Правильно! — чвиркнув крізь зуби Валько. — Бо він таки гнида. Ясно?

Кожному, хто заходив до Шумилів, упадало в око: у хаті коваля зіткнулися дві стихії.

Тітка Катерина, поетична натура, намагалася прикрасити своє житло. Стіни акуратно побілені й підсинені, лобата піч помережена веселими візерунками, а на покуті — пучок безсмертників. Була б хата, як лялечка, аби Карпо Іванович не вносив безладдя. Поставив у кутку

токарний верстат, накидав під лаву залізяччя, присусідив до вишиваних рушників дерев'яні полички для гвіздків, обценьок, рашпи-лів. Аби жінка дозволила — і ковальський міх притяг би в оселю.

Дивно було, як вони, такі різні за характерами, уживалися під однією стріхою. І не тільки уживалися, а й ладили, як ніхто у селі, між собою, пишалися одне одним.

їхня любов особливо розквітла, коли повернувся Карпо Іванович з білофінської. Йшов коваль воювати на своїх ногах, а прибув додому...

Остання ніч у дорозі забрала останні сили. Він був такий розбитий і стомлений, наче ніс на плечах оті кошлаті хмари, що клубочилися в чорному небі. Якось боязко постукав у вікно. Жінка серцем відчула: це він! Босоніж кинулась надвір, губами припала до колючих холодних щік. Карпо Іванович похитнувся, і щось глухо стукнуло об поріг. Милиця!.. Катря одразу збагнула все і ще міцніше притисла коваля до грудей.

— Нічого, нічого, Карпусю! Добре, що вернувся. І такий — ще миліший для мене...

А через тиждень, оклигавши після дороги, Карпо Іванович закинув милицю і на дерев'яному обрубкові пошкутильгав до своєї кузні. Він так знудьгувався за молотом, за веселим вогнем у горні, що його наковальня видзвонювала від сходу до заходу сонця. Тільки в той день, коли пронеслося "війна!", прийшов додому рано, чорніший хмари.

— Куди ж я тепер... без ноги?

Та ще й Володька тьмарив душу. Уперся, як буйвол:

— На фронт піду. Не пустите, однак втечу...

* * *

Володька, як вихор, увірвався до хати, жбурнув картуза на лаву, гупнув за стіл.

— Мамо, їсти!

Сьорбав гарячий борщ, обпікаючи зашерхлі губи, і не зводив очей з вікна. Надворі, біля плоту, стояв вороний кінь. Тонконогий невтомний скакун, немов і не зміряв сьогодні вздовж та впоперек табунчанські степи, нетерпляче бив копитом землю, рвався на волю; його блискуча, як вороняче крило, спина парувала на сонці. Інший кінь давно вже звалився б з ніг, а Орлик, як і сам Володька, був наче стожилий.

— Знов на діжурство?

Мати підсіла до сина, немов у саму душу заглянула. Просто диво, як зміцнів її син за літо: шия стала міцна, плечі м'язисті, груди так і розпирали сорочку. Мати розгладила йому червоний рубець на лобі (бач, як нарізав •картуз!..), пальцями розчесала змокрілий чуб. Володька аж заполум'янів од тих материнських ластощів. Схилився над мискою, буркнув:

— Мамо, поклади щось Зінькові полуднувати... Він там зостався, в степу, — підвів голову й м'якше: —у Бачила німецьких шулік? І сьогодні ракети кидали... Хліб сухий же стоїть, як порох.

Зачерпнув ложкою борщу, та так і скам'янів з одкритим ротом: вороний зненацька рвонув повідок, аж затріщав дерев'яний пліт. Щось прогуркотіло, жахнуло за хатою.

Вже надворі Володька побачив: літак! Двокрилий "горбач" шурхнув над головою, уткнувся носом в землю, лиш курява встала за ним. Ти ба: сів просто на толоці!

Як і тоді, під час пожежі/ сипонули люди з усіх кутків. Оно,, виблискуючи п'ятами, побігли Поліщуки =— Валько і Льонька. Попереду, задерши хвіст, стрибала Хмелева Дунька •— без неї, рогатої, ніяке діло не святиться. З'юрмились діти й жінки круг літака, бо це ж неабияке диво: перший аероплан сів у Табунчанському!

Володька пробився крізь натовп, оком знавця визначив: приземлився ПО-2, санітарний варіант. Із пілотської кабіни саме виліз невисокий щупленький льотчик в синьому вигорілому комбінезоні. Він здер з голови шлем, ніяково усміхнувся: скільки очей, здивованих, зацікавлених, вп'ялося у нього! Нежданий при-шелець був, мабуть, в літах, бо заріс густою рудою щетиною. Але

щось дитяче світилося в його добрих очах, голубих-голубих, як дві небесні краплини; молодили його й короткий білявий чубчик та густе ластовиння, що просвічувалось навіть крізь бороду.

— Звідтіля прилетіли? — підступилася ближче тітка Катерина.

— Та звідти,— безброво нахмурився льотчик. — Звідти, хай йому чорт. Пруть, валять... На цій таратайці, — кивнув на літак, — одірватись не можна.

Затихли всі, ніби в отих голубих льотчикових очах побачили відблиск далеких з-аграв. Гуде, клекоче земля, вогненно палають ріки, і в пекельному бушовищі огню й заліза останньою кров'ю стікають наші...

— Скрутно, ох, і скрутно хлопцям... — Одвернувся пілот, бо не міг брехнею втішати. — Третю добу без сну мотаюсь — патрони вожу на передову. Зовсім загнав свого "коня"... Та й сам з сил вибився... Переночую у вас і — далі...

— Гайда, сину, до мене, — як малого, взяла тітка Катерина льотчика за рукав. — Гаряченького хоч з'їси.

І він слухняно пішов за присмученою жінкою і, як зняв свого шлема, так і ніс його, стиснувши в кулаці; за вишнево-багряним обрієм сідало сонце, і хоч який коротенький був пілот у настовбурченому комбінезоні, тяглася за ним довга-довга тінь, наче та дорога, що привела його в незнайоме село.

Дітлашня, жінки і, звичайно, Хмелева Дунька — всі повалили за льотчиком. Хлопчаки вистрибували попереду, кожному кортіло доторкнутись до пілотського комбінезона, і жмурились од щастя, коли дядя військовий легенько тріпав за чубчик.

Шумилиха того дня пекла хліб, і в хаті аж сизо було від жароти й паляничного духу. Льотчик розстебнув комбінезон, і на комірці гімнастьорки вишнево зблиснули кубики. "Ух ти, лейтенант!" — прицмокнув Володька, що ні на крок не відступав од гостя.

Льонька, притиснувшись носом до шибки, слідкував за кожним рухом льотчика: коли той присьорбував борщ — і Льонька плямкав губами, коли той облизував ложку — і Льонька облизувався.

Льотчик розчервонівся не так од борщу, як від загальної уваги. Одсунув миску, подякував хазяйці за гаряченьке.

— Оце б закурити...

— Нашого попробуйте, домашнього, — Володька підставив свій кисет і до матері: — Не пускайте лейтенанта, хай спочине. Я скоро назад, — і побіг до вороного, а через хвильку скакав на коні в притихлий вечірній степ.

Повернувся Володька додому, коли було темно, і в хаті жовтим кружальцем світила гасничка. За столом сиділи Карпо Іванович і льотчик. Лейтенант встиг поголитися, його худорляве безброве обличчя

по-хлопчачому загострилось; на підборідді, де кущилось руде волосся, тепер темніла глибока ямка.

— Я знав, Іване, — як до давнього знайомого, звертався коваль до пілота, — я ще тоді, на фінській, казав: це добром не закінчиться. Голими руками брали дзоти. Налетять такі, як ти, скинуть бомби, а вони, оті штучки, як горох од стіни, відскакують. Генерал приїхав, подивився і каже: "М-да, — каже, — бетон двометровий, хіба що динаміт його візьме". Ну, тоді й пішло: запряжуться хлопці в санки і ящики тягнуть під вогнем до самого дзоту... Наш Іван, знаєш, і чорта підірве, але скільки ж людей дарма пропало...

— Ладен зубами гризти броню, — стиснув кулаки лейтенант. — А що ти зробиш на моєму "горбатому"? Одна фанера!.. Летиш до переправи, думаєш: тільки б дотягти, тільки б скинути бомби, а там хоч і в землю носом.

Слухає їх Володька, і все в душі перевертається. Ні, вони не мають права так говорити, так думати! Що ж виходить по-їхньому: ми слабші за ворога? А де тачанка-рос-товчанка? Де наш бронепоїзд, що стоїть на запасному путі? Де наші танки? Вони ж є, є вони! Тільки ждуть наказу, тільки ждуть сигналу. Пролунає "вперед!" — і сталева лавина обрушиться на ворога, і посуне фашист назад. Коли це буде — сьогодні, завтра? Вже не раз Володька говорив собі: сьогодні! Але жаданого чуда не було, і ворог так само нестримно ліз, дерся вглиб країни...

Нервуючись, Володька ждав, коли закінчить батько з лейтенантом пусті балачки — інакше не міг він назвати оті розмови про невдачі, поразки, про відступ, йому конче треба поговорити з льотчиком. "Сьогодні або ніколи!" — рішуче подумав Володька.

Нарешті, батько встав з-за столу, важко покульгав до лежанки:

— Пора й на ночівлю!

Льотчик запалив цигарку. "Дихну свіжим повітрям", — і пішов покурити надвір. Володька й собі зліпив самокрутку і хутчіше — за льотчиком. Ніч була вже холоднувата; над степом, у високому, небі, рясніли іскристими гронами зорі, сріблястою шаллю вигинався Чумацький Шлях. Льотчик задер голову і так стояв хвилину-другу, ніби прислухаючись до таємничих позивних з далеких зірок.

— Добре, що не хмарить. Раненько полечу... Володьці треба було, щоб льотчик промовив хоч слово.

Ну, а тепер він почне... Ще в степу, літаючи на Орлику, він придумав початок. Він скаже так: "Мені п'ятнадцять. І всі п'ятнадцять років були підготовкою до цієї вирішальної миті. І тоді, як почув од людей, точніше од старого Хмеля, трагічну історію про смерть мого батька й одрубав йому: "Брехня це!" — бо щось зловтішне 1 побачив у холодних очах сусіда; і тоді, як бушував у степу вогонь, і на моїх очах прослизнула в лісок зрадницька тінь, як свідок того, що на землі ще приховується нечисть; і тоді, як марили з Грицьком про подорожі на аеросанях, як штурмували з хлопцями Чорну скелю, потайки лазили в грушевий сад, грали, сміялися, мріяли, — словом, кожним кроком своїм я готувався до цієї миті. І ось вона прийшла, ця вирішальна мить. Сама доля звела мене з вами. Ви можете зрозуміти мене, лейтенанте? Я готовий сісти за кермо літака, готовий стати за приціл гармати, лягти за гашетку кулемета, — тільки візьміть з собою! Буду вантажить снаряди, буду копати окопи, — тільки візьміть з собою!

Я ладен на все, аби лиш бути там, де змітають нечисть з моєї землі!"

Це була гаряча, натхненна промова, але зараз, коли хлопець стояв перед льотчиком, який так спокійно, так буденно говорив про погоду, ■ — красиві зворушливі слова ніби розтанули в пітьмі, і Володька хриплувато пробасив: Ви б могли взяти... одного чоловіка?

Льотчик все ще дивився на зорі. І раптом, не повертаючи білочубої голови, спитав:

— Маєш на увазі — тебе?

— Точно. Мене.

— А ти бачив, хлопче, — лейтенант за фронтовою звичкою з кулака потягнув цигарку, — ти бачив, хлопче, як німецькі винищувачі кишать у небі?

— Бачив. І винищувачів, і бомбовозів бачив.... Сьогодні, сволота, запалювальні ракети кидали. В пшеницю... Ми з Міхшком (це мій друг) гасили.

— Бачив, і добре. Сам не знаю, чи доповзу на тій коробці до штабу... Насядуть гади, чиркнуть по фанері трасуючими — і кришка.

— Лякаєте, чи як розуміти?

Льотчик одказав нехотя, з відчутною втомою в голосі:

— Ні, друже, не лякаю. А ризикувати життям твоїм не хочу, це правда, — він затоптав ногою цигарку і весело, по-дружньому додав: — Воно, життя твоє, орле, ще пригодиться. Не на день, не на два заварилася каша. Ясно? Ну, марш на бочок! — і льотчик пішов до хати.

И= * *

Володька зостався надворі. Забрався на копичку сіна, де ще за дня мати постелила йому, і, не роздягаючись, ліг. Ліг і потонув у зоряній безодні. Небо... Воно завжди бентежило хлопця. Синіми очима дивились на нього мільярди світів.

Вже не раз, захмелений чарами ночі, Володька непоміт-

но виходив із дому і брів невідомо куди. В степу, де наче із казки виринали темні горби Козацьких могил, часто блукала ще одна тінь. Вони, ці дві тіні, сходились на шляху, і тоді розлягався балками Грицьків сміх: "Ми, як лунатики, брате!"

Хлопці до ранку впивалися росами, хлопців п'янив неосяжний простір, і місяць, і зорі, і музика степу. Серце прагло високих слів, і вони, прислухаючись до відлуння, на повний голос читали Пушкіна і Єсеніна, Шевченка й Сосю-ру. Один починав:

Какая ночь! Я не могу.

Не спится мне. Такая лунность.

Другий відгукувався:

Ще треті півні не співали, Ніхто ніде не гомонів...

Та одного разу Володька побачив: вже не одна тінь блукає в степу, дві. Ні, ні, він нічого не мав проти Ліди! Хай ходять, хай стрічаються! І все-таки... Мужська дружба, мужське братство — оте найсвятіше він, Шумило, ні на що не проміняв би.

І тепер, виходячи в зоряний степ, він далеко обминав оті дві блукаючі тіні.

...Чумацький Віз повернув за північ, а Володька не міг заснути. Хоч виколи очі — не злипаються. Знов кликала-вабила місячна далеч. Поза хатою, щоб не стривожити батьків і льотчика, Володька обережно вийшов на дорогу. Незчувся, як— опинився коло ПО-2. Місяць скупо цідив жовте проміння, і в загуслій темряві літак виглядав розкарякуватою незграбою.

Була така тиша — аж дзвеніло у вухах і глухо бамкало серце. Володька оглянувся, сперся ногою на крило, підняв ліву руку. Приємний холодок відполірованого дерева, росяна пітнява... Ага, ось край кабіни. Підскочив, трахнувся головою (Чорт! Мабуть, планка!) і перевалився у кабіну. Тепер — приглуши свій "мотор", хлопче (бач, як розходився, аж груди розпирає!), і зосередься.

Ось вони — окасті прилади: компас, висотомір, авіаго-

ризонт. Жовтим фосфорним блиском одсвічують стрілки. Нижче, тут вона — ручка управління. "Значить, так..." — і Володька, який прекрасно водив трактор, автомашину, який в шкільному авіагуртку вивчав літаки — Володька сам собі подавав команди і тут же (в розбурханій уяві, звичайно!) блискавично виконував їх. "Завести мотор!" — "Єсть, завести мотор!" — "Газ!" — "Єсть, газ!"—"Швидкість! Розгін!.. Ручку на себе... Одірвалась земля, летимо, брате, летимо, чорт би його забрав!"

Володька швидко охолов, сам посміявся над своїм захопленням: "Приземляйся, пілоте! Вилазь".

Вже коли став на крило, в його мозку зблиснула думка: в "горбачі", крім пілотської, є друга кабіна!

Немов у гарячковому сні, Шумило пірнув у темряву, проліз під крилом і помацав долонею холодний фюзеляж у тому місці, де повинна бути... де повинна бути... Є! Ручка! Скрипнули дверцята. Але що це!? Ящики, ганчір'я, каністри... Та Володька силою пропхнув своє тіло в кабіну. Як би там не було, місце знайшлося! Не таке розкішне — коліна притисли носа — але можна терпіти!

Отже, він полетить! Може, це егоїстично, Гришо, що я сам вирушаю на фронт. Я взяв би й тебе, кудлатого. Та бач, яка тіснота... Щось ріже в спину! І ноги терпнуть. І холодом тягне — бррр! — судомить скоцюрблене тіло.

Вгамувавшись, Володька поринув у спогади. Нараз перед ним з'явилось обличчя матері. Він хотів зупинить те видіння — дарма! Воно розпливлось, і на хлопця дивились тільки рідні присмучені очі. "Мамо! — прошепотів Володька. — Я давно поривався спитати: що сталося з батьком?.. Зрозумій мене, мамо! Я люблю цього батька, живого. Я нічим, ні словом, ні знаком не викажу, що знаю про те... Ви вдвох щасливі, і я щасливий... Але скажи правду... для серця..." Затріпотіла росинка на материних віях. Скорботно стулились вуста. "Сину мій, орле! Ти вже дорослий, і я відкрию правду. Не жаль до сліз удовиних, ні, не великодушність привели у наш дім Карпа. Ще й до того, як я повінчалася з його старшим братом, серце моє більше лежало до коваля. Це не просто тобі розказати, сину.." — "Ну, а батько ж, а батько де?" =— "Батько? Вбили його вороженьки..." — "Хто вони, мамо?"

Гойднуло літак, і він, Шумило, піднісся над степом. "Ось вони, сину,, убивці!" — Володька загледів, як із лісосмуги виповзла тінь. І не одна — цілий клубок гадючих тіней-З палаючими смолоскипами лізли потвори до колгоспної пшениці. Наче вжалений, стріпнувся Володька. Люто натиснув кулеметну гашетку — затрясся холодний метал, бризнув вогнем...

Оглушений гуркотом, Володька прокинувся. Прокинувся, а гуркіт чомусь наростав. Весь літак ходив ходором, дрібно видзенькували каністри. "Тьху ти! ■— вилаявся Володька. — Це ж реве мотор. Значить, тут і льотчик". Сон як рукою зняло. Спробував ворухнути ногою, та ніг наче й не було: холодна терпка невагомість у всьому тілі...

Задубів... Чорт з ним, аби пронесло! Мотор, набираючи обертів, завив, задзижчав на високій ноті — от-от зірветься. Трухнуло ящиками, і літак, похитуючись, рушив з місця. "Пронесло! — хмільною радістю

сповнилось серце. — Прощавайте, рідні! Прощавай, Гришо! Ждіть вісток із фронту!"

Літак розвернувся, притих мотор. "Ну, давай оберти перед стартом! — вже по-хазяйськи наказав Шумило, почуваючи себе в повній безпеці. — Не хотів добром — нишком втечемо!"

І тут сталося щось неймовірно дурне, безжальне, несподіване... Гидким, мишачим голосом скрипнули дверцята, війнуло холодком. І на сірому світанковому тлі з'явилась... голова льотчика.

— Прокатався, брате? Вилазь...

Може, його посмішка була звичайною, навіть добродушною — вона ж була для хлопця убивчою. "Як ви догадалися? Як?" — мабуть, таке запитання прочитав лейтенант на сполотнілому обличчі Володьки.

— З власного досвіду, — знов усміхнувся льотчик. — Був і я такий хитрий. В Одесу тікав. Хотів на корабель пролізти...

Володька не бачив, як піднявся літак. Він лежав, уткнувшись обличчям у холодну землю, розчавлений такою гіркою, такою образливою невдачею. Хіба могли втішити слова пілота: "Не журись, хлопче, твоя черга прийде"?

Ех, якби людина була здатна хоч трохи заглядати в своє

майбутнє! Тоді б Шумило дізнався, що той, кого зараз він лаяв, стрінеться йому на чужій саксонській землі і буде йому ліпшим другом, і

разом вони, голодні, затравлені есесівцями, житимуть однією надією — вирватись, будь-що вирватись з лабетів смерті, з концтабору...

Цього не знав Шумило, коли остався один у степу і грозив кулаком вслід маленькій гуркотливій цяточці, що все даленіла й даленіла, аж поки не зникла за обрієм.

"Однак втечу! Візьму Гришу, Михайла Зінька, і хай встануть на шляху сто морів, сто річок, — доберемось до фронту!"

Розлука з найдорожчим

Вночі Льоньку хтось розбудив. Продерши очі, він зрозумів: скоїлось щось несподіване. Блимала гасничка, посеред хати валялися клумаки, коло них метушилися батько й мати. Сорочка на батькові геть змокріла, а він не зважав на це, поспіхом набивав мішок білизною й харчами.

На ослоні сиділа заплакана Ліда; вона поглядала розгублено то на клумаки, то на Валька, який стояв, спершись на одвірок. В-сестриних очах застигли сльози.

— Ну, дітки, прощайтесь, — сказала мати й уткнулась обличчям у батькові груди; її худенькі плечі тремтіли — вона плакала тихо, беззвучно. Льонька ж з Лідою заревли, як на похоронах. Тільки Валько мовчав, зціпивши зуби.

— Не треба, не треба... — чужим голосом умовляв їх батько. — Це буде недовго, ну, місяць — і ми повернемось... Держіться купи. Чуєте, діти? Помагайте мамі, вона, бідненька, і так падає з ніг...

Скрипнули хатні двері, почулось знадвору: "Но, поїхали!", — проторохтіла під вікнами підвода, і все поглинула ніч.

В хаті запала тяжка, гнітюча тиша. Наче хтось придавив осиротілих дітей кам'яною подушкою.

Скільки вони просиділи в німому заціпенінні — годину чи дві? За вікном почало сіріти. Сивий ранок вставав над селом.;

Першою піднялася Ліда, стала вигрібати з ящиків пожовклі документи, старі газети й журнали. Валько заходився перебирати сімейну бібліотеку. Як щось непотрібне, кидав на долівку книги. Вчора це було б дикунством, а сьогодні... Сьогодні — так, мабуть, треба.

— Бах, бах! — падали на підлогу книги і шкільні підручники.

Раптом Льонька побачив червону обкладинку, а на ній — вершника в будьонівці з піднятою шаблюкою. Павка Корчагін!

— Це моя книга! — схопив книжку, рвонувся він до полиці, став гарячково згрібати "Читанку", "Історію", "Географію". — Це мої книги! — притискував до грудей свій дорогоцінний скарб. — Не віддам, чуєте, нікому не віддам!

Йому говорили щось про німців, про небезпеку, а він кричав, ковтаючи гарячі сльози.

— Хай вішають, хай ріжуть! Не віддам — і все. В сараї, під полом сховаю!

Того ранку Льонька вперше збагнув: війна — це розлука з найдорожчим.

Того ранку вперше почув нове страшне слово — евакуація.

З усього видно було: фронт наближається.

Раз у раз зблискували проти сонця ворожі винищувачі. Мов шуліки, кружляли вони над степом, вишукуючи здобич. Як тільки гуркіт розпанахував небо, зупинялись машини й підводи, падали ниць люди.

Увечері, коли темрява чорним саваном огорнула степ, на доріжці з'явився... Гриша. Ліда, спалахнувши, кинулась йому назустріч. "Де ти блукав, Гришо?!" — питали її очі.

Гриша, як і Ліда, не встиг навіть подати документи до приймальної комісії — почалася війна. Інститути, технікуми, училища враз спорожніли: студенти з ранку до вечора товпились у військкоматах... З розбурханого війною міста Ліда сама повернулася до Табунчанського, бо Гриша раптом зник. У селі говорили, що бачили Грицька, Володьку й Михайла Зінька під Кіровоградом серед наших солдат. "Це правда?" — хмурила брови Ліда.

Гриша, зморений і схудлий, дивлячись убік, ніби соромлячись своєї обшарпаної запилюженої одежі, неохоче буркнув:

— Не взяли нас. Комісар, якийсь заїкуватий, уперся: зелені, мовляв. Наче ми винні, що пізно народилися.

А Ліда, вона дякувала в думках комісарові. Якщо й залишатись у селі, то разом. Бач, безсоромні, хотіли кинути одну... Ліда притислась до Грицькового плеча. Вони довго сиділи на— причілку, сумовито дивилися в степ, в німу, насторожену тишу і пошепки гомоніли й гомоніли, нібито не бачились вічність.

А вночі, запаливши гасничку, Ліда схилилась над голубим зошитом. Це був щоденник, тільки йому довіряла вона дівочі таємниці.

В щоденнику, на першій сторінці, Гришиною рукою намальовано маленький кораблик під червоними вітрилами. Зовсім такий, як у повісті Олександра Гріна, у чудовій повісті про мрійливу Ассоль та хороброго

капітана Грея. "Це наш кораблик. На ньому помандруємо у невідоме", — казав колись Гриша. І Ліда вірила своєму капітанові і бачила себе під зорями тропічного неба. Яким ти чистим і світлим було, дитинство! Як хороше мріялось під твоїми вітрилами! Все було просто і ясно: школа, медичне училище, цілий світ перед оїима! Та раптом — чорне провалля, порожнеча; ніби вихором змело училище, батька, старших друзів — все, все, чим жила, дихала, марила!..

Забути про це! Хоч на хвильку повернутися до щасливої безтурботності, до того, що пахне шкільними партами, вільним степом, солодкими снами. Ось тут, у щоденнику, Гришиною рукою переписана зворушлива казка, яку розповідає чарівник Егль дівчинці Ассоль. Ліда знає ці рядки напам'ять і, примруживши очі, нашіптує собі:

"Якось уранці в морській далині під сонцем блисне червоне вітрило. Сяюче громаддя червоних вітрил білого корабля попрямує, розтинаючи хвилі, просто до тебе. Тихо плистиме цей чудесний корабель, без криків і пострілів; на березі багато збереться людей, дивуючись і охаючи; і ти стоятимеш там. Корабель підійде велично до самого берега під звуки чудової музики... "Чого ви приїхали? Кого ви шукаєте?" — спитають люди на березі. Тоді ти побачиш хороброго вродливого принца, він стоятиме і простягатиме до тебе руки. "Здрастуй, Ассоль! — скаже він. — Далеко-далеко звідси я побачив тебе уві сні і приїхав, щоб забрати тебе назавжди у своє царство".

І розступилися перед Лідою стіни похмурої хати, і засяяло голубінню море, і дихнуло в лице солонуватим вітром... "Щоб відвезти тебе назавжди в своє царство", — як уві сні, шепоче вона.

В кутку заскрипіла кушетка. Ліда похапцем загорнула щоденник. Підхопилася мати, якось дивно, незряче обвела розгубленим поглядом хату, тяжко зітхнула і знов припала до подушки. Бідна мати! Тепер не раз буде прокидатися вночі, буде шукати в темряві: "Де ти, Арсене?"

Оте гірке материне зітхання повернуло дівчину з берегів казкового моря до степового "ковчега", до столу, де блимала гасничка. І ще трагічнішим і безнадійнішим здалося Ліді те реальне, що приготувала доля їй і друзям її. "А що б робили вони, Ассоль і Грей, на нашому місці? — несподівано майнула думка. — Наївне питання? Можливо! І все ж таки... що вони робили б?" Картина за картиною постали в її уяві. Шторм. Навала піратів. Ассоль і Грей у неволі... Ассоль — так називав її Гриша. А для неї запальний, нестриманий, часом надто уразливий Гриша був, звичайно, капітаном Греєм.

Отож, як їм бути зараз, коли насувається буря? Про це, саме про це сперечалися вони сьогодні з Гришею, прислухаючись до гулу ворожих літаків у нічному небі. Ні, не все було сказно! І не з усіма думками капітана можна погодитися. Слухайте, Грею! З вами говоритиме Ассоль. Говоритиме у щоденнику, де вашою рукою намальовано червоні вітрила. Пробачте, капітане, дещо називатиметься умовно. Це необхідна обережність^ бо ми не сьогодні-завтра будемо у ворожому оточенні.

Хто хоче знати ворога

(Сторінки з щоденника Ассоль)

"Вони сиділи на крутій скелі й дивилися в захмарену далечінь моря.

Капітан Грей запитав її:

— Що ви думаєте робити зараз, коли насувається буря?

— Вчитися, — відповіла Ассоль. — Працюватиму над двома предметами: історією та іноземною К

Капітан Грей кивнув головою:

— Історія — зрозуміло, потрібна річ. А для чого іноземна? Чи не занудить зараз від неї?

— Один мудрий чоловік любив повторювати: "Wer die Feind will verstehen, muß im Feindes Lande gehen"2.

— Припустимо, ви переконали мене. Але уявіть на хвилинку: корабель несе на підводні рифи, а команда сидить і спокійно зубрить артиклі...

— Дорогий капітане! Ми повинні готувати себе до серйозної справи. Це, здається, ваші слова? А без знання отих артиклів якраз і сядемо на мілину.

— Значить, вони нас — багнетами, а ми їх — артиклями?..

Ассоль спалахнула:

— А що ж ви хотіли — голими руками? Проти піратської ескадри?

— Багнетом на багнети! — запально вигукнув Грей.

— Ви фантазер! Ми в полоні, а це вимагає іншої зброї. В той вечір вони розійшлися з думкою, що погано ще

знають одне одного. Сидіти поруч за партою, перекидатися записочками, мріяти про далекі подорожі — цього, виявляється, мало, щоб пізнати свого товариша. Мабуть, тільки в атаці повністю розкривається душа людини.

Ассоль довго не могла заснути. Вона боялася за долю капітана. Він мрійник, він наївний, як дитя. Нестримний, запальний, він піде напролом і згубить свою буйну голову. Грея треба тримати в руках.

P. S. Мати каже: завжди хочеться того, чого немає. . Певно тому Грей живе вигаданим життям, мріє про шторми, про невідомі країни, що ніколи не бачив справжнього моря. І зараз захоплюється Амундсеном, зберігає, як найсвятіші реліквії, фото і газетні вирізки про пап (анінців) та чел (юскінців). Але є пора юнацьких мрій, є пора і для тверезих обдуманих розрахунків.

1 Тобто над "Історією ВКЩб)" і німецькою мовою.

2 Німецьке прислів'я, яке любив повторювати В. І. Ленін: "Хто хоче знати ворога, мусить іти в його країну".

Грей, здається, не збагнув ще цього".

* * *

Льонька сидів під балаганом, спостерігав, як виринали із глибини степу і, кутаючись у пилюці, котили повз село колони пошарпаних машин — то відступали наші війська. Спочатку машин було густо, вони повзли майже суцільним потоком, потім їх стало менше, і шлях заповнили кінні упряжки. А ще через день-два замаячили невеликі групи піших солдатів; сірі обличчя, запалені очі, зашкарублі криваві пов'язки — все це говорило, що бійці зміряли не одну сотню кілометрів по гарячому степу. Вони йшли день і ніч, падали зморені під скирдами, щоб розправити зсудомлене тіло, і знову йшли далі. Діти виносили їм в цеберках воду, буханці хліба, сало з цибулею; бійці, не торкаючись до їжі, жадібно пили цілющу прохолоду, насували на очі пілотки й німо обходили похилених колгоспниць.

Після кількаденного відступу раптом запала тиша. Замовкло ревіння моторів. Уляглася курява на шляху. Степ опустів, .насторожився.

Жінки за давньою звичкою ходили на роботу; одні лопатили зерно на току,-інші добудовували телятник. Люди снували з місця на місце,

працювали якось машинально; так, мабуть, продовжує битися пульс життя на торпедованому кораблі, що повільно, але невпинно занурюється у воду.

Льонька невесело ганяв горобців, кишкав на курей. Була спека, чорною стіною вставав над степом дим — десь горів нескошений хліб.

Колгоспниці, що крутили віялку, враз облишили ручки, випросталися, з-під долонь глянули в далеч. З-за димової завіси виповз чорний жук, —за ним — ще кілька; натужно задзижчавши, вони стрімголов помчали до села. Коли вискочили на пагорб до млина, стало видно, що то мотоциклісти.

"Німці!" — тривожно забилося Льоньчине серце. Але до страху примішувалась цікавість: що вони з себе являють? Що їм треба в Табунчанському? Все ще хотілось вірити, що війна обмине рідне село!

Сонце сліпило очі, в гарячих променях купався вітряк; ось біля нього вигулькнуло кілька темних фігурок з автоматами наперевіс; в біноклі німці розглядали село; мов сичі, туди-сюди повертали голови, розмахували руками. Потім сіли на 'мотоцикли і повернули назад, в задимлений степ.

Через кілька хвилин на дорозі загарчали танки, заревли машини. Покриті лапатозёленим брезентом, вони повзли, наче гусінь, круто розвертались біля конюшні, і на їхніх боках п'явками чорніли хрести. Танки, бронемашини, тягачі з гарматами йшли наралом; гула, здригалась земля, важка сіра хмара пилу застелила село. З оглушливим ревом танки трощили огорожі, підминали деревця й городину, вдиралися у двори і, мов ухоркані звірі, скоріше забивалися в гущину садів.

Нашестю зеленої гусені не було кінця; ще не минув потік машин, як заторохтіли криті фургони, зафоркали ситі товстоногі велетні-важковози, заґелґотіла розхристана запи-люжена солдатня.

— Ну все... Пішли, бабоньки, додому, ■■— тужно мовила котрась із жінок, і колгоспниці, обминаючи центральну садибу, городами побрели до своїх домівок.

Значить — все... Значить, і до них прийшов ворог. Тепер на току вже робити нічого. Переборюючи страх, Льонька подався до конюшні. Дико було бачити, як тут господарювали чужинці. Перше відчуття було таким, ніби в село вдерлися химери з потойбічного світу. Все в них було чуже: і мова, і холодні насторожені погляди, і навіть брудно-зелений одяг, який вони одразу поспішили скинути. Незграбні, цибаті, як общипані гусаки, солдати з реготом товпилися біля бочки, хлюпали водою в щетинисті морди, ляскали себе по волосатих грудях і м'ясистих ногах.

Один забрався на горище конюшні й лопатою згортав на землю овес. Вітер розкидав легке зерно по траві. Троє солдат відрами зачерпували овес і носили до жолоба, де стояли здоровенні, як слони, коні.

Біля високого фургона офіцер роздавав голим солдатам хліб, консерви і пляшки;, там же терлися дід Швайка і конюх Федоренко.

— Ром, ром!— забелькотіли німці й покликали діда з конюхом. — На, карош!

Дід Швайка, улесливо мружачись, перекинув пляшку і почав смоктати німецький напій; жовтувата рідина стікала по його сухому підборіддю. Присадкуватий, низьколобий Федоренко нетерпляче облизувався. Нарешті не витримав, вихопив із рук Швайки пляшку, нахильці допив ром.

"Гади!" — стиснулися в Льоньки кулаки, аж нігті вп'ялися в долоні.

Швайка — нікчемний п'яничка — за п'ятак продасть свою душу... якщо вона є у нього. А от Федоренко... Це був тихенький чоловічок. Відсидів у тюрмі за крадіжку зерна, повернувся в село недавно. Мовчки доглядав коней, кожному зустрічному він кланявся. Такий чемний був, лагідний, хоч до рани прикладай. А тепер, бач, прибіг на поклон чужинцям...

Рідну, знайому з дитинства вулицю важко було пізнати. У кожному дворі кишіли німці. Влаштовувалися вони по-хазяйськи, почували себе як дома. На городах ставили палатки, прикриваючи їх гудиною; ламали паркани і з дощок будували собі нужники. В молоденьких садах видзвонювали сокири — солдати маскували гіллям танки й гармати. Зелена гусінь... Ненажерлива, похітлива...

Найбільше боліли людські серця за сади. Виростити в південному степу деревце — скільки сил треба докласти! Роками викохували табунчанці кожний пагінець, поки не встали зелені заслони від чорних бур і суховіїв. І все це пішло прахом. За якусь годину.

Льонька зайшов у хату — мовчанка... І темно, як в льосі...

— Мамо... — голос його тремтів.

— Де ти лазиш? — буркнув з пітьми Валько. — Матері не жалієш...

Льонька полегшено зітхнув: усі дома.

Певно, продовжуючи розмову, Ліда говорила, що Грицько Хмельовий, Володя Шумило і Михайло Зінько повернулися в село. В армію, звичайно, їх не взяли. Дід Хміль побив Гришу і зачинив у клуні. Валько додав про червоно-армійця. Бачив його в колгоспних соняшниках. Поранений в ногу, худий і безсилий, аж чорний. Треба було б їсти понести. Мати тривожно:

— Валю, дивись!.. Ой, дивись, — пропадеш...

І знову — тиша. Як тоді, коли ніч поглинула їхнього батька...

* * *

У дворі щось загупало, та так, аж стіни задвигтіли. Ліда відхили; а ряднину — у вікні з'явилась коняча морда.

— Гей, на зібрання! До школи! Комендант говоритиме! Крутнувся кінь, і вже з вулиці почулося:

— Та не чухайтесь довго, бо німці почухають!

Ліда повернулась до матері, розтулила тремтливі губи:

— Федоренко... До Хмельового поскакав.

Після короткої спірки вирішили: матері й Ліді нема чого йти до німців. Валько з Льонькою підуть.

Біля школи зібралась купка людей — жінки та діди, найбільше дітлахів. Табунчанці тривожно перезиралися: "Що воно буде?" На ґанку стояло троє німців, мабуть, офіцери. На них все було однакове і все начищене до блиску: блищали хромові чоботи, шкіряні портупеї, кобури, погони й кокарди з орлом, який держав земну кулю у своїх хижих пазурах.

Офіцери стояли навитяжку, задерши голови, і з-під блискучих козирків розглядали натовп. Від цих спокійно-пронизливих поглядів жінкам ставало не по собі, й вони тихцем відступали назад, подалі від ґанку.

Мабуть, багатьом пригадалися колгоспні збори. На них йшли, як на свято — цілими сім'ями, набивши дома кишені гарбузовим насінням. По дорозі перекидалися з сусідами жартівливо-колючим словом; чоловіки вихваляли свій тютюнець, гомоніли про "політику" і види на врожай, жінки — про сільські новини. Засиджувались в клубі до поночі, докладно міркували над артільними справами... А це були не збори, ні, це були принизливі "оглядини": переможці хазяйським оком оцінювали свою робочу силу.

Один офіцер, високий, моложавий, з білими вусиками на застиглому, крейдяному обличчі, ступив крок уперед, плямкнув губами, видно, приготувався говорити. З-за його плеча визирнуло кощаве і в'яле, як недостигла груша, жіноче обличчя. Льонька очам своїм не повірив... Тітка Феля!

— Валько! — штовхнув Льонька брата. — Та це ж мати Ліщинського!

Валько покосився на Грицька, а той сіпнув Володьку Шумила. Хлопці здивовано витріщились на тітку Фелю: чого це полізла бухгалтерша до німецьких офіцерів? Можна було б запитати Адика, але він стояв спереду з роззявленим ротом, показуючи жовті вищерблені зуби.

Офіцер, той що з вусиками, проджеркотів по-своєму — і Ліщинська зігнулась, витягла шию, ніби понюхала гострим воронячим носом офіцерський погон. Потім задерла ніс і сказала:

— Громадяни! Це пан комендант, і вони дуже раді з вами познайомитися...

"Отаке! — подумав Льонька. — Бухгалтерша розуміє по-німецьки!.."

А —Ліщинська погордливо озирнула натовп і заспішила перекладати офіцерові слова:

— Пан комендант кажуть, що велика армія фюрера прийшла сюди, щоб звільнити вас, тобто нас, від більшовицького рабства...

— Пан комендант кажуть, що велика армія фюрера наведе у вас, тобто у нас, справедливий порядок...

— Пан комендант кажуть, що вони поважають чесних громадян і не потерплять більшовицьких шпигунів, диверсантів і злодіїв. Хто не скориться новому порядку, пан комендант кажуть, що повісять вірьовкою на дереві, тобто на стовпах...

— Пан офіцер кажуть...

Словом, ще довго казали пан комендант, і стало ясно, що треба негайно здати німцям вогнепальну зброю (і де вона візьметься у колгоспників?), негайно приступити до роботи, негайно вивезти зерно, негайно відправити половину робочих коней для потреб переможної німецької армії, негайно... Кожне "негайно" кінчалося: "а хто чинитиме опір, пан комендант кажуть, що повісять вірьовкою..."

Комендант слухав переклад своєї промови і задоволено гладив кобуру нагана.

— Які будуть питання? — повела гострим носом Ліщин-ська.

Вже стемніло, і людський натовп здавався у сутінках холодною мовчазною стіною. Було тихо, і чулося навіть, як дзвенять комарі.

— Ну, сміливіше, пан комендант раді відповісти...

— Не, слухайте сюди! — вихопилося раптом з натовпу. — Як нащот земельки? Обча буде, значиця, чи вотдель...

Хтось, мабуть, турнув Швайку, бо він, гикнувши, подавився на слові.

— Да, нащот земельки, — підтакнув Федоренко. Біловусий офіцер поважно плямкнув* губами.

— Пан комендант кажуть, що ви, тобто ми, як вільні громадяни, маємо визначити самостійно: чи будемо хазяйнувати в общині, чи індивідуально...

— Ну як же?.. Гуртом... гуртом, — похмуро відгукувались жінки. — Куди нам... самим?

Озираючись, табунчанці стали поспішно розходитись, і кожен відчував за своєю спиною чужу невідступну тінь. Швидко впала на землю ніч, і в густій темряві загубилася сільська вуличка, потонули, щезли лапаті дерева, власне не дерева, а зрубане гілля, яким були замасковані притихлі німецькі гармати й танки.

Не бери чужого — опечешся!

Першою перемогою, яку здобули німці в Табунчансько-му, був розгром колгоспної пасіки.

На Нерубаївці, у вишневому садку, стояла добра сотня вуликів. Літом, коли сходить сонечко, коли в лузі тихо й парко, а трави пахнуть медом, в таку пору чисте, проціджене крізь густу марлю садів повітря наповнюється радісним гудінням. Цілими роями вилітають бджоли по нектар, і здається, від пасіки в берег тягнуться золотаві тремтливі нитки. Назустріч цьому потокові — вгору, до саду — рухається інший; отак іди за бджолиною трасою і потрапиш до вуликів.

Поліщуки не бачили, як німці громили пасіку. Але, за переказами очевидців, то була грандіозна битва.

Завойовники провели операцію за всіма правилами німецького воєнного мистецтва. Спочатку в наступ пішла могутня техніка. Як розлючені леви, рвонулись машини в сад, гнули й трощили вишеньки, перекидали вулики. Потім піднялася піхота і за димовою завісою сипонула на лінію вогню. Безстрашні штурмовики, відбиваючи нальоти крилатого противника, рачки й на череві підповзали до вуликів, хапали пахучі рамки і, зойкаючи від бджолиних укусів, набивали роти вощинами, а потім облизували розпухлі, зліплені медом руки.

За годину пасіка була спустошена. Заодно штурмовики розваляли й теплицю, де взимку перебували бджолині сім'ї. Після цього побоїща з десяток німецьких вояків, забинтованих з ніг до голови, відлежувались у польовому госпіталі.

Коло пасіки, а точніше — тепер коло її руїн, жив Адик Ліщинський. Валько все частіше задумувався: "Що воно за птиця — Адик?" Та й Льоньку він зацікавив, особливо після того, як його мати виступила в ролі перекладачки. І от брати зібралися до Адика. Хотілося, крім того, подивитися, що зробили німці на пасіці.

Хлопці сиділи на розваллі глиняної теплиці. До них непомітно підійшов Адик. Він був у новій кремовій сорочці, в коротких штанцях. Ріденький білий чубчик акуратно зализаний назад. Адик став ніби ще худіший — гостре зеленкувате лице, глибоко запалі світлі очі.

Сідаючи поряд з Поліщуками, Ліщинський поважно покректав і, мов ненавмисно, підсмикнув рукав сорочки. На його руці блиснув маленький годинник. Адик відкинув назад голову, підніс руку до очей:

— М-да, вже пів на третю...

Кому він це сказав, Валько не второпав. У нього чогось засвербів кулак...

Підійшло ще кілька хлопців, табунчанських і нерубаїв-ських. І всі, хто з подивом, а хто із заздрістю, розглядали Адиків годинник.

Сонце обливало землю вогнем, та сховатися було нікуди. Замість вишневого саду стирчали обчухрані стовбури; купи зів'ялого гілля, потрощені вулики були чорні, ніби після пожежі.

Хлопці пеклися на сонці, тоскно мружили очі. Валько копирсався пальцем у землі, недобре зиркав на Адика.

— А де ти взяв... годинника?

Адик недбало чвиркнув крізь вищерблені зуби:

■— Пан комендант подарували. В нашій хаті, знаєте,

штаб... М-да, штаб розмістився.

"Пан комендант подарували, — повторив Валько про

себе.—Бач, у матері навчився!" Кулак засвербів ще дужче.

— Значить, подарували? — спокійно допитувався Валько.

— М-да... Для них це дрібнички. То в нас, знаєте, голим тілом світили. А німці живуть — ого! У кожного машина, а,то й дві, дім цегляний, добра того — під стелю.

— Ясно! — сказав із притиском Валько.

— Ясно!—підтвердили хлопці. Льонька побачив, що вони переморгуються між собою і таємниче кивають на Адика. Ліщилський, не помічаючи того, торохтів далі:

— Ми, знаєте, відсталий народ. Живемо отут, як в печерах. А німці дадуть нам машини, ну, кожному — і мені і вам, хлопці, — відкриють школу, щоб ми техніку знали...

— Слухай, ти! — підвівся Валько (щоки у нього сіпалися). — За що все-таки подарували тобі?..

— Годинника? Ну, я чоботи чистив, обід офіцерам приносив...

— І офіцери тебе пригощали?

— Аякже! Хлібом... Такий пахучий...

— А ти нашого не наївся? — Валько за комір підвів Адика. — Не наївся? Тоді на, стерво... добавки! — і він, розмахнувшись, вліпив "добавку" в Адикове вухо.

Тріснула кремова сорочка, з перекошеним ротом упав Адик. Хлопці навалились на нього і загупотіли кулаками, як ціпами по снопу.

— їж до ригачки!

— Затикай пельку!

Адик в'юном звивався під ногами і щось белькотів, синіючи од страху. Раптом почувся жіночий вереск:

— О, боже!.. Що ви робите, йолопи!., хами!

З рогачем летіла в садок Ліщинська, ладна розтерзати хлопців на шматки...

Брати отямилися вже тоді, коли були далеко від пасіки — в густому чагарнику, на березі річки. Валько ніяк не міг заспокоїтись: "От потвора! І як земля таких носить?" Льонька слинив подряпане тіло, з тривогою думав: "Що ж тепер буде? Ліщинська не простить нізащо. Сама прибіжить до нас, а то й німців приведе на розправу..."

Ліщинську добре знали в селі, хоч вона й жила тут недавно. Приїхала з міста перед війною. Дали їй хатку, влаштували бухгалтером у контору. А вона чорно кляла всіх і все — і сусідів, і правління, і вчителів, і наші порядки. Недарма про неї казали — чорнорота. Частенько свою жагучу лють зганяла на синові. Колись, скаженіючи, так потовкла Адика, що він пролежав літо у постелі й залишився калікою — шкандибав на ліву ногу. Адик був якийсь прибитий, заляканий і водночас нахабний і жорстокий: сильніших за себе боявся, а над слабшими сам знущався з насолодою.

...Оглядаючись, хлопці проскочили тихцем понад річкою у свій сад і залягли: чи немає нікого у дворі? Ні, дома наче спокійно. А оно, на городі, мати з Лідою порaються. Картоплю копають. Дзень, дзень — сумовито обзивається порожнє відро.

Мати, болісно розгинаючи спину, раз у раз зиркає з-під руки на дорогу. Мабуть, їх, вітрогонів, виглядає. Обоє вони, Ліда й мати, як журавлі, що одбилися від свого ключа, печальні, одинокі на пожовклому від спеки подворищі. Коли хлопці виходять із засідки, мати опускає руки і мовчки, з докором дивиться на приблудних синів. Ліда стомлено хмуриться:

— Де вас носить?.. Совість би мали.

Хлопці скоріше беруться за роботу, щоб якось загладити свою вину. їм соромно перед матір'ю, вічною трудівницею, з темними, як сама земля, зашкарублими руками, соромно перед Лідою, що так рано похмурніла, схудла, ніби висохла на сонці.

Хрумкотить під лопатою коріння, дзенькає відро, а Ліда стиха ділиться сільськими новинами. Федоренка призначили

старостою села, а Швайку управителем, ну, ніби завгоспом. Тільки спеклося "начальство", а вже й бричку собі завело і нагайку... "І нагайку? Не може бути!" — "Зараз все може бути, хлопчики. Ось годину чи дві тому гасав Федоренко з Швайкою на бричці попід хатами — худобу переписували. І в нас були. Мати питає: "Що тобі треба, Федоренку?" А він п'яно: "Така-сяка... більшовицька... який я тобі Федоренко? Я па-ан староста!" Словом, корову й свиню записали, наказали матері курей у хлів зібрати, всіх перещупали. Двом півникам голови скрутили і — в бричку. Регочуть: "На закуску буде!.." У погріб лазили і на горище. Пригрозив Федоренко нагайкою: "Щоб вся худоба на місці була. Пропаде курча — головою поплатитесь!.."

Ліда обірвала розмову, підвела голову: у двір на зеленій бричці влетів... Федоренко. Чого це він знову приперся?

Староста махнув матері нагайкою:

— Гей, така-сяка... Пан комендант викликають! Будеш за своїх вилупків отвічать!

Хлопці чекали всього. Могла прибігти Ліщинська, могли схопити їх німці і під конвоєм повести в село... А що їхню маму покличуть — про це зовсім не думали. І тепер стояли перед нею, як злодюжки, закляклі, втупивши очі в землю.

— Хлопці... — у Ліди здригнулись куточки сухих зашерхлих губ. — Що ви накоїли?

— Нічого. Ну...

— Ну, трохи... по пиці...

— Та отому ж... Адику.

— Гадику... Цуцику німецькому...

— Тс-с-с! — сердито тріпнула віями Ліда. — Зараз і камінь чує.

Мати не сказала ані слова. Кинула лопату і важкою ходою пішла з городу.

— Ей, ти, скоріше! — прикрикнув Федоренко; вйокнувши на гарячих коней, староста повернув бричку і поцокотів новенькими колесами вздовж вулиці. Слідом за ним поснувала й мати. Маленька, згорблена, вона загубилася в хмарах сизої куряви...

В кудлатих овечих шубах виповзали із берега вечірні сутінки, замерехтіли перші зорі, а мати все не поверталася. Тривога за неньку звела дітей докупи. Вони притислись одне до одного, як осиротілі курчата, і вперше відчули, що немає такої сили, яка б розлучила їх. Не сердито, а журливо докоряла своїм братам Ліда за дурне "геройство"... "Ну, уявіть собі, хлопчики, — говорила вона, — зібралися ми втрьох... не втрьох навіть, хай пристануть ще Грицько й Володька, зібрались ми і до німців з кулаками: "Ми вас та ми вам!" Що з того вийде? Чесонуть по нас з автомата — і кінець. Ні, кулаками їх не візьмеш. Отак Чіпка хотів боротися (Хто такий Чіпка? Дам книгу, почитаєте... Пропаща сила)... Ні, хлопчики, треба хитро, треба так, щоб вони, гади, і не здогадувались, звідки воно береться..."

Ще довго говорила сестра, не все й зрозумів Льонька, але одне затямив добре: не лізь, хлопче, як сліпе теля в яму, будь обережний і

хитрий, бо німець — не такий вже й дурень; коли сам, а коли й руками таких виродків, як Федоренко та Ліщинська, буде душити нас.

...Мати повернулась додому пізно. Не могла затамувати біль, не могла стримати сльози. Такої наруги вона ще не знала.

Чорнорота прилюдно назвала її злодійкою. її, чесну трудівницю, яка все життя вчила дітей: "Луччe своє латане, чим чуже хватане"...

Мати не застала коменданта — він спішно виїхав кудись. Зустріла її Ліщинська. Запінившись, кляла на все село, погрожувала згноїти разом із сім'єю. Обступили люди, дивувалися: що тут стряслося? А вона, чорнорота, верзла страшне. Буцімто Поліщуки побили її дитину і... украли годинник. Ліщинська аж тіпалася од злості:

— Завтра принеси годинник, а то хату спалю і попіл розвію! Щоб не смерділо вами!..

Черствий хліб застрявав у горлі обох братів. Аби мати лаяла їх, було б легше. Ні, вона й не згадала навіть, що оці двійко, її неслухняні діти, приносять стільки горя. Серце її боліло лише за одне: "Чи довго ще? Чи довго іуди плюватимуть в душі людей?.."

— Нічого, і на вовка знайдеться управа, — похмуро буркнув Валько, вкладаючись спати.

А Льонька, забувши про Лідині застереження, у думках пригрозив Адику: "Ну, почекай, гадику! Ти ще наплачешся!"

* * *

Притулившись до братового плеча, Льонька почав засинати. За день так накрутився на спеці, що в голові бамкали дзвони, плутались гарячкові думки. Чомусь згадалися слова Адика: "Німці прогнали ваших

уже аж до Уралу..." — "Брешеш, кривий цуцику!" — рвонувся до Ліщинського. Хоч Льонька й не був красномовним, але в думках умів завзято сперечатися. Так, він умів постояти за правду і зараз, пробившись грудьми крізь натовп, виголошував на сільському майдані запальну промову: "Бреше, кривий! — кидав розлючені слова. — Ось повернуться наші, заткнуть йому пельку!" І дійсно, за селом майнуло багряне знамено, загукали гармати. Нараз задеренчали в хаті шибки. "Хто там?" — тихо озвалася Ліда. "Це я, відчиніть..." Клацнув замок, почувся уривчастий голос Гриші: "Діда Гарбу вбили!"

З Валька й Льоньки сон як рукою зняло.

— Діда Гарбу вбили! — сказав Грицько уже в хаті. — З Володькою бачили. Це страшне було, страшне.

...Останнім часом дід Гарба ходив мовчазний і похмурий, як степ восени. З-під кошлатих надбрівок поглядав на грушевий сад, куди німці затягли артилерійську батарею. Міцно, до хрускоту в пальцях стискував сухий держак сапи. Про що він думав? Що згадував? Може, в думках, крізь туман років повертався до "берегів своєї молодості? Кіннота Будьонного. Шаленні атаки, пісня вітрів, свист гарячих щабель... Міцно впивалися пальці в сухий берестяний держак.

Заходило сонце. Він стояв коло хати — важкий, нерухомий, наче сіра кам'яна брила. Тільки очі були живі — дві незгасні жарини в глибоких ямах. Він дивився в сад. Німці рили під грушами траншеї. І ніби чув старий, як тріщать жили дерев, як стікає янтарна кров по гілках. А потім дзенькнули сокири. Холодна сталь вдарила діда Гарбу в серце. Ворог рубав не груші, ні, ворог рубав під корінь його життя — бо то він шумів зеленим листом, то він дарував людям свої плоди.

І гаркнув зненацька грім — блискавицею впав на ворога дід Гарба. Він був страшний в ту мить. Сяйнула в руках сапа — хруснув череп німця, що вализ грушу. Струснулась земля від могутнього клекоту: "Не

бери чужого — опечешся, собако!" — і другий фашист брязнув, у траву. їх був добрий десяток, фашистів, та вони заклякли од страху. Не ждали такої неймовірної помсти.

— Не бери чужого! — кинувся Гарба до гармати, де, вирячивши очі, притаїлась артилерійська обслуга. Високо звів руку — оглушливо бахнув за спиною карабін. Г-а-ах! — з кров'ю видихнув дід і розпоров сапою бридку тушу. Автоматна черга різонула повітря. Поточився Гарба, та, спершись плечем на грушу, встояв на ногах. Останні думки його були про онука Семена. Лишився хлопчик сиротою. Не до-гледів дитину. А втім, Семен вже дорослий...

Ще якась мить — і один з пістолетом підлетів до діда, випустив у груди йому цілу обойму...

Увечері приїхав сюди комендант. Він одхльоскав по морді переляканого командира батареї, скажено гримнув на вартових: "Арештуйте цього ідіота!" Обер-лейтенат аж тіпався від люті, його біленькі вусики стовбурчились, як наелектризовані. Комендант тикав солдатам під ніс пістолетом.

— Йолопи! Всіх пошлю у штрафну!

Він довго і жовчно лаявся. Нарешті, зморившись, наказав перевести батарею в інше місце, а діда повісити на груші.

— Я їм покажу, дикунам! — погрозив комендант у бік села.

Обер-лейтенант вліз у бронемашину і покотив до села. Але скоріше за~ нього полетіла в Табунчанське звістка про смерть діда Гарби.

Ніч, темна дрімотлива ніч окутала землю чорною плахтою. В небі — ані місяця, ані зорі. Тут, на дні балки, темрява така густа й непорушна, що її відчуваєш всім тілом .— наче тебе обліпили вовною. Десь збоку

блиснув тьмяний вогник — мабуть, закурили німецькі вартові. Грицько і Володька сторожко продерлися в сад. Весь час натикалися на купи землі, на повалені стовбури й корчі. Аж ось вона, крайня груша. Диви: ворухнувся горбик. Фашист?! Ні, хтось тихо схлипував. Семен... "Не треба, друже..." Фінкою перерізав Грицько вірьовку. Звалили на плечі важке тіло і, обливаючись потом, подалися вниз, до очеретів.

— Треба поховати діда... Завтра...

Це сказав Грицько у Поліщуковій хаті. По голосу відчувалось — він смертельно зморений. Ліда дзенькнула дужкою відра.

— Ходімо на двір. Умиєшся, Гришо.

Льонька прислухався до темряви. Ось-ось, здавалось, рипнуть двері, зашкрьобають здоровенні чоботи, і, кашлянувши в кулак, обізветься дід Гарба:

— Чого принишкли, як на похоронах. Бачите — живий я. Хе-хе, не такий Гарба, щоб його з ніг звалити. Ми ще дамо їм чосу!..

А в сінях — гарячковий шепіт Грицька:

— Доки ж сидіти склавши руки?

"Пам'ятаєш слова Ібаррурі?"

(Сторінки з щоденника Ассоль)

"Вони вийшли на палубу. Була темна беззоряна ніч. Ассоль сказала Грею:

— Вам треба помитися. У вас кров на руках.

— Це кров Егля . Вона пропікає тіло, вона не дає спокою. Ми з Бітт-Боєм вирішили: завтра поховаємо Егля. І посадимо троянди. Багряні, як його смерть.

— Хлопчики, прошу, будьте обережні. Грей різко повернувся до неї:

— Ассоль, ви пам'ятаєте слова (Ібаррурі)?

— "Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах",— ви це хотіли нагадати?

— Так, саме це.

— І що ви хочете сказати? Кидайся в ополонку?

— Тільки те, що сказала (Ібаррурі). Він взяв Ассоль за руку.

— Ми включили вас в свою групу...

— Дозвольте запитати: яку?

Грей непомітно перейшов на ти. Він хвилювався:

— Ти все знаєш. Майже все. Ми з Бітт-Боєм дещо зробили. На зеленому острові влаштували схованку (слід розуміти: в лісосмузі викопали з Володькою землянку). Є три (автомати). Є виб(ухівка). Треба дістати (радіоприймач). Я вже запримітив...

— Це буде штурмовий загін?

— Ну... приблизно.

— В такій справі потрібна точність. Якщо... невдача, де ховатися?

— Чого відразу думати про найгірше?

— Так, про найгірше. Щоб бути готовим до нього.

— Пробач. Готуючись до весілля, не подумав про похорони.

— Не жартуй. Ти уявляєш роботу по книжному: увірвався ескадрою в бухту, трах-бах — потопив чорні кораблі і зник у морі… А в нас кругом — пустеля. Гола пустеля. Навіть миші — і тій нікуди подітися. Потрібний (далі зашифровано) не партизанський загін, а підпілля. Глибоке, добре замасковане підпілля. Так підказують старші.

Грей ввічливо, але холодно перебив її.

— Скажи, ти боїшся?

— Скажи, ти з головою?

— Що ти хочеш, Ассоль?

— Щоб нас не передушили відразу, як сліпих кошенят. Гнітюча мовчанка. Можна було б знову розійтись ні

з чим, та Ассоль, як могла, стримувала себе. Терпіння, більше терпіння!

— Чого ти, капітане, витаєш у хмарах? Опускайся на землю. Подивись: що маємо тут? Невеличка бухта, де мале і старе знають нас, як облуплених. Кожен крок наш ■— на долоні. Отже, не твоє розхристане геройство, а (конспірація). Найсуворіша (конспірація). І найвірніші люди.

— Такі є, — глухо озвався Грей. .— Поки що четверо (зашифровано): ти, Володька, Михайло Зінько і я.

■— Мало. Є ще п'ятірка в Каперні . Грей гаряче стиснув їй руку.

— І в Каперні? Здорово! Хто?

— Про це належить знати мені, як (зв'язківцю). І більше нікому.

— Недовіряєш, так?

— Ні, починає діяти закон (конспірації).

Грей ревниво заглянув їй в очі і в темряві помітив: вона не одвернулася, дивилась прямо, спокійно.

— Слухай, Ассоль. Ти говориш чужими словами. Хто наставляє тебе?

— Наш старший друг.

Видно, таємничість, загадковість того нового, до чого вони готувались, передалася і Грею. Він ожив, він запалився: в їхньому — житті трапилось щось важливе.

— Хто в нас за старшого? — спитала Ассоль.

— Думаю (Володька).

— Добре, дуже добре! Я згодна. Цілком.

Так і стояли вони на палубі, тримаючись за руки. Густа темрява не могла роз'єднати їх. Навпаки, вони вперше відчули, як потрібні їм суперечки, безжальні, відверті — без них вони просто задихнулися б; і,

може, тому, що нелегко дається їм кожен крок до зближення, до взаєморозуміння, вони усвідомлювали, що сьогодні, в цю темну ніч, стерто ще одну грань, і серця їхні торкнулися одне одного...

Р. Б. Ассоль довго не могла заснути. Думала про своїх друзів. Найперше — про Бітт-Боя (Володю). Так, йому бути за старшого. Він практичніший за Грея — обачливіший, хитріший, викрутиться з будь-якої халепи. Це те, що потрібно зараз. Можливо, він трохи сухий. Нічого, у кожного свої вади. В Ассоль — свої. Занадто вразлива і... тонкосльоза. Неприємно признаватися, але це так. Отже, спершу зламати себе, випекти з серця найдрібнішу порохню і віддати людям чисте золото.

Думала Ассоль і про Дюка . Ех, ти, ведмедю клишоногий! Прибився-таки до нас. У школі жив якось особнячком. Страшенно боявся дівчат, вірніше — гострих дівочих язиків. Сховається на задній парті, в кутку, згорбиться — видно лише копицю жорсткого, немов сухий очерет, волосся на голові — і щось креслить, мудрує. Дівчата сміялися: поглиблює систему Лобачевського!.. Самітник, діяч науки!

Та зараз пригадалося не це. Пригадалося інше. Була непривітна осіння ніч. Повертаючись із школи додому, вони збилися з дороги, забрели в якусь балку. Накрапував холодний дощ, темрява була така чорна й густа, як і грязюка під ногами. Скільки не кружляли степом, знову і знов упиралися в крутий обрив невідомої балки. І тоді Дюк скинув свій піджачок — одежина була просмальцьована, бо він працював помічником моториста, — і сказав:

— Хлопці, паліть! Горітиме, як свічка!

Таким і врізався він у пам'ять: йде із смолоскипом у руках, мокра сорочка прилипла до грудей, вітер тріпає чуприну, а Дюк, бризкаючи вогненними іскрами, веде за собою однокласників.

Значить, і ти, самітнику, прийшов до нас у цю тривожну годину!"

Суд над Грицьком

Якось, блукаючи у шкільному саду, Льонька побачив Грицька Хмельового. Він копирсався в землі короткою саперною лопаткою (мабуть, поцупив у німців). Почувши легке шарудіння, Грицько сторожко покрутив головою і зник у кущах.

"Що він там робив?" — зацікавився Льонька.

Біля самої школи, під обчухраною вишнею, стояла зенітка, націлившись чорним дулом у небо. До неї німці нікого не підпускали, але тим більше кортіло подивитися на таємничого "звіра". Валько і Льонька тихенько підкрались до гармати, залягли в кущах. Земля пахла прив'ялим листям. Тут і там валялися порожні консервні банки, сіре шмаття німецьких газет, розбиті ящики. В шкільному саду стало бридкіше, ніж у свинарнику...

Десь над степом загуркотів літак, і німець, який сидів на високій підставці, гарячково закрутив коліщатка, повертаючи дуло зенітки. З натужним ревом прорізував небо чор-нохрестий бомбовоз, і його до самого обрію проводжала роззявлена паща гармати. "Ти бач, і своїх бояться!" — кивнув Льоня братові.

Раптом зенітник крутнувся, витріщився на кущі, де залягли хлопці.

— Рус, рус!.. Цурюк! — підскочив солдат, наче його шилом шпигонули.

— Чого цурюкаєш, телепню? — огризнувся Валько. — Сам цурюкай... поки живий. Це наш сад, — і брати з незалежним виглядом побрели вниз до берега. Валько сердито зафутболив порожню консервну банку. — Напаскудили тут, кабани!

Стежка привела їх до густого вишняку, і Льонька нагадав братові, чого, власне, вони забралися у шкільний сад:

— Десь отут Грицько копався. Ага, під вишнями. Валько пригнувся і заходився обмацувати руками траву.

Довга чуприна лізла в очі, заважала йому. Дивне волосся у брата! Взимку темне й жорстке, не розчешеш його; а за літо вигорить — стане біле й м'якеньке, ніби куделя. Повзаючи на колінах, Валько весь час поправляв непокірного чуба — сіпав головою, як та курка, що порпається в попелищі.

— Сюди! — гукнув старший. — Знайшов!

Він розгріб пожовкле листя — під ним була купка сирої землі. Грицько хитро замаскував свою схованку — утрамбував лопаткою чорнозем, притрусив зверху травою.

— Ану, що там! •— підганяв Льонька брата. — Давай, скоріше!

— Може, не треба? Поліземо — а тут щось серйозне.

— Чого там! Подивимось — і цурюк... сховаємо.

Брат нехотя почав копирсатися в землі. Пальці натрапили на щось тверде. Фанера! Точніше — коробка. Невелика, але досить важка. Витягли її удвох, і Льонька з нетерпінням відхилив кришку: оце так штука! З провідками, з котушками!

— Фю-ю-у! — присвиснув Валько. — Радіо!

— Москву можна послухати? Валько тицьнув малому під ніс кулака:

■— Я тебе послухаю! Оглухнеш!.. Ти нічого не бачив, чуєш! — і ще раз пригрозив кулаком. — Тріпло!

"Тю на нього! — відсахнувся Льонька од брата. — Наче здурів! Чого це він розходився?" Іншим разом Льоня віддячив би Валькові, а тепер — йому було цілком ясно — не до гризні. Треба сховати Гришин радіоприймач. Негайно! І як можна краще! Отак поставити в яму коробку, загорнути землею, приплескать долонею, щоб дощем не залило. А поверх — трави і листя. Готово! Відійшли убік, глянули: слідів, здається, не видно.

"Де взяв Гриша приймач? — хотілось дізнатися Льоні. — І навіщо він Хмельовому?.. Тут щось не просте..." Можна було б запитати у Валька, але в нього одна відповідь: "Мовчи та диш — подумають, що спиш". Або ще так: "Будеш все знати — борода виросте".

Льонька вже запримітив: і Ліда щось приховує від них. Якось за вечерею вона сказала:

— Комендант вивісив у селі наказ... щоб злочинців допомогли зловити. Бачили їхніх важковозів? Здорові такі, товстоногі. Голландські коні. Так от, подохли.

— Не подохли, — буркнув Валько, наминаючи картоплю. — їх просто обдуло... од прілого вівса. Німці в ставок загнали — не помогло. Пристрелили.

— Звідки ти знаєш?

— А ти звідки?

— Чула... В гаражі, кажуть, карбюратори з машин познімали... Німці гарчать, як собаки. Кожного дня — сюрприз. На Нерубаївці хтось кабель порізав...

— І в нас! — телепнув Льонька згарячу. — В лісосмузі, де я бичка припинав.

— І в нас? — Ліда пильно глянула на брата. — Не чула...

"Не все ж тобі знати!" — вже скочили у рота хвалькуваті слова, проте Льонька вчасно прикусив язика. З потаємною радістю подумав: "Значить, в селі хтось орудує!.." Хто ж це? Володька, Грицько? А може, Ліда? Тиха вона, мовчазна, а тиха вода греблі рве..."

Не знав ще Льонька тоді, що в голубому зошиті Ліда записала таку розмову з Бітт-Боєм — Володею Шумилом.

Потрібні твої знання

(Сторінки з щоденника Ассоль)

— Непоганий початок! — сказав Бітт-Бой. — Пірати кусають себе за лікті. І ще довго кусатимуть! Ми підрубали канати і пустили їхні судна в розбурхане море1.

Він був у доброму настрої, од його міцної постаті віяло силою, веселим завзяттям і, як завжди, трохи зухвальством. Він ладен був говорити без кінця. Ассоль перебила його:

— Ти прийшов у справах?

— О, звичайно! Про зорі з вами гомонітимуть інші. Інші — це сказано на адресу Грея. Ассоль звикла до таких шпильок і пропустила їх повз вуха.

— Конкретніше. Що треба?

Тут натикається на випадок, що трапився в німецькому автогаражі.

— Як володієте піратською мовою?

— А як вам потрібно?

— Можете перекласти невеликий текст?

— Смішно. Ще в школі навчилася.

— Тисяча пробачень! Забув, хто переді мною, — Бітт-Бой зігнувся у рицарському поклоні. — В такому випадку — одержуйте!..

Він передав Ассоль (зашифровано) зведення Радін-формбюро, переписане від руки. В ньому говорилося, що найважливіші наші південні порти і місто білих ночей мужньо витримують натиск піратів.

Бітт-Бой перейшов на діловий тон:

— Це треба перекласти, додати наші коментарі і розповсюдити...

— Яким чином?

— О, ти знаєш, у нас є чудо-машина .

— Добре! — Ассоль не могла приховати радісного збудження. — Сьогодні вночі зроблю.

— Може, ви думаєте розташуватися тут, на своєму трухлявому ковчезі? — посміхнувся він. — Ні, дорогенька, перебирайтесь на Зелений острів. Там затишніше. І ми прийдемо туди. Від руки перепишемо український текст. Ти приготуєш зелений пілюлю — хай глитають! Хай не брешуть! А ми своїм — радісну звістку, щоб до землі не гнулись.

Р. Б. Грей питав колись: чи не занудить від іноземної? Думаю, він одержав переконливу відповідь. Сам бачив, як метушилися по бухті зелені, а з ними й зурбаганські посіпаки, як ганялися за нашими ластівками. Значить, і артиклі воюють!"

...Через кілька днів хлопці знов навідалися у шкільний сад: не давала їм спокою таємнича знахідка. Ось той кущ... Еге-ге, ямка пуста! Хтось забрав музику! Невже німці? А може, Грицько в іншому місці закопав? Хлопці залізли в гущину. Довго рачкували поміж вишеньками — одна лобода, калачики, оплетені павутинням. Очевидно, сюди, в комашине царство, давно не навідувались люди. Вже хотіли брати повертатись додому, коли це Валько торкнув носом лопуха.

— О, дивись, гніздо якесь!

Справді, під лопушаним листом притаїлося гніздо, не маленьке пташине, а велике, вистелене соломою і пухом.

— Та тут і крашанки! Раз, два, три... цілий десяток! Яйця були курячі; либонь, вони довго пролежали в садку,

бо вже й потемніли. Валько . потряс одне яйце над вухом і скривився — бовтки.

— Льонь, давай картуз!

Малий підставив рябого "мухомора", і брат склав яйця в картуз. Від них, навіть крізь шкаралупу, тхнуло бридким. А якщо поб'ються?..

— Слухай, на дідька нам бовтки?

Брат постукав пальцем по Льоньчиній голові:

— Немає в тебе фантазії. Пуста макітра...

Валько взяв картуз обома руками за обідок, і хлопці, обминаючи зенітку, пішли вгору, до школи.

— Оно бачиш того фріца? — труснув брат чуприною. Під школою, насунувши пілотку на лоба, сидів молоденький німець і жалібно пілікав на губній гармошці.

— Бачу... А що?

— Поклич сюди. Говори: ком гер, пан офіцер. Вони люблять, коли їх офіцерами величають.

— Ти що, бугили наївся? — зрозумів нарешті Льонька.— Забув історію з Адиком?

— Гукай. Пригостимо "пана" яєчнею.

Під ложечкою у малого засмоктало, проте спокуса була велика, і Льонька писклявим голоском покликав солдата.

— О, яйки! Карашо, карашо! •— відгукнувся зенітник.

Вухатий німець з рожевими губками, з рожевими щічками — ну просто засватана дівка! — облизуючись, помацав смердючі яйця і не гарикнув, не замахнувся чоботом, а широко розставив кишеню. У Льоньки трусилися руки, коли він обережно перекладав бовтки з "мухомора" в бездонну торбу штанів. А фріц, ласо мружачись, повторював за кожним рухом:

— О, яйки! Зер гут, карашо...

Заглянув на дно картуза (чи не приховали, бува, Івани й для себе трохи добра?), переконався у їхній чесності й великодушно тицьнув братам по сигареті.

З відстовбурченими кишенями німець пішов до школи, весело витинаючи ; на гармошці. Хлопці наче приросли до землі: повернеться вухатий чи ні? Як тільки солдат зник" за; дверима школи, вони рвонули до річки — тільки лопотіла-стежка під ногами, тільки мелькали над головою кущі. І весь час учувалось, ніби хтось гупає позаду...

Дома, коли страх пройшов, заходились-реготати:

— Що він зробить з бовтками, отой капловухий?

— Уявляєш: запросить фріців. Скаже: "Камради, будемо їсти яйки!" — і на сковороду...

— А тоді комендантові — під самого носа...

— Той бере виделку і...

— Ве-е! — скривився Валько. — Іди під три біси з своєю яєчнею!

Насміялися донесхочу — аж під грудьми закололо. Вже були вгамувалися, коли це брат нюх-нюх облупленим носом:

— Ти бовток не роздавив?

— Та ні, віддали ж усі...

— Тьху! Це ж твій "мухомор" так смердить! Закинь його геть!

Довелося розпрощатися Льоні з картузом. А жаль, зручна посудина була. І рибу ловить можна, й вишні рвати, і землю носить, та й від сонця надійний захист.

Сидять хлопці дома, а думки їхні — там, біля школи.

— Може, сходимо, га? — нерішуче каже Льоня. —* Переодягнемося — фріц не пізнає, їй-право!

Натягли дрантя на себе — і гайда в село. Стали віддаля, роздивляються. У дворі школи німці гирготять, а тут, на вулиці, нікого, крім якогось хлопчини, не видно.

— Здається, Адик, — приглядівся Льонька. Підкралися ближче: справді — Адик! Сперся спиною на

паркан, кулаком сльози розмазує.

— Чого ти ревеш? — гукнув йому Валько.

В Адика очі запухли, на щоках — брудні патьоки.

— Німець мене побив, — хлипає Адик. — Я осьо з ко-тьолками... до кухні прийшов, — шморгає носом. — Один перестрів, з гармошкою. "Ком гер", — каже. Вийняв руку з кишені і... по морді... смердючим по морді мене. А тоді — чоботом, чоботом! — Адик заревів ще дужче.

— Ай-я-я! — Валько скрушно похитав головою. — За що ж він тебе?

— А я знаю? Я ж нічого... осьо з котьолками. Суп офіцерам.

Під парканом, дійсно, стояли три німецьких котьолки, а трохи збоку — Адиків... "мухомор". Точно такий, як у Льоньки! Ясне діло: рябого

картуза; не міг не запам'ятати німець! Хіба ж знав ласий до яєчні фріц, що в тутешньому сільмазі продавали картузи тільки одного фасону — рябенькі, з пиптиком угорі!

— — А ти комендантові скажи! — порадив, стримуючи посмішку, Валько.

— І скажу. Аякже! • Він йому дасть, вухатому! — І Ліщинський, обережно ступаючи, щоб не розхлюпати офіцерський суп, покульгав скаржитися комендантові.

* * *

Коли за терновими кущами витикаються дві чорняві голівки і на шляху лисичим хвостом тягнеться курява, Льонька вже знає: то біжать Лебедики. Вони не просто біжать, а вибрикують, наче лошата, один поперед одним збивають пухку, як борошно, пилюку.

Веселі забіякуваті близнюки Іван та Петро, хоч і живуть аж коло млина, частенько навідуються до Льоньки. Мабуть, сирітська доля й злидні поріднили хлопчиків.

Якось не вдвох примчали нерозлучні Лебедики, а сам Петро (Льонька відрізняв його од брата по смішному "вихорку" на маківці — наче корова лизнула язиком проти чуба). З хмаркою пилу вкотив Лебедик у двір, гукнув товариша:

— Гайда в школу, губатий! Завтра починаються уроки. Ну, чого витріщився?

А Льонька й справді витріщився на Петра. Яка школа! Які уроки і де будуть сидіти учні? На толоці хіба що? У шкільному ж приміщенні хазяйнують німецькі зенітники.

Та Петрові все було достеменно відомо. Ніяких класів не буде — навчатимуться гуртом в одній групі. І жовтороті перваки, і солідні п'ятикласники. Сидітимуть не на толоці, а там, де була раніше контора. А за вчительку буде Феліна Карлівна.

— Феліна Карлівна? — закліпав повіками Льонька. — Звідки ця птиця?

— Зві-і-і-дки! — передражнив Петро. — З Нерубаївки! Ліщинську хіба не знаєш?.. 4

— Ліщинська?! Так вона ж Феля Карпівна.

— Була та загула. Перелицювалася. Щоб по-німецькому звучало.

Оце так новина! Льоньку найбільше потішало те, що їх вчитиме бухгалтерша, цебто — як її? — Феліна Кар-лівна.

Увірвавшись до Ліди в хату, — сестра щось писала в голубому зошиті, — Льонька заторохтів про школу. Ліда, підперши кулачком худеньке личко, мовчки слухала його. Коли Льонька переказав новину, суворо глянула на збудженого брата, наче холодною водою облила.

— Льонь, пора тобі розбиратись у житті. В школу не ходи, зрозумів? Хочеш вчитися — давай. Дома все влаштуємо. А німці... ясно, яку науку дадуть.

І все-таки Льоні дуже кортіло глянути, що ж воно буде в школі. Упросив сестру: піде на день, два, а коли щось не так — ауфвідерзеен!

Контора тісна, колись не вмістила б і половини учнів, але зараз було їх не густо. Льонька сів на задній лаві — довгій, грубо обтесаній дошці. Поруч вмостилися брати Лебедики, кругленькі, непосидючі, та ще

п'ятірка їхніх друзів. Там-сям попереду між голомозих хлоп'ячих голів мелькали короткі дівчачі кіски.

Школа, якщо це можна назвати школою, мала досить своєрідний вигляд. Там, .де слід висіти дошці, висів портрет Адольфа Гітлера — ховрашина мордочка з кущиком волосся під носом. Замість парт поперек кімнати стояли наспіх збиті лави. Замість книжок учні тримали на колінах відра — їм було наказано взяти їх з собою. Скидалось на те, що обідрана дітлашня прийшла сюди не вчитися, а просити хоч якоїсь бурди на обід. Сиділи мовчки, з пісними обличчями, зголодніло зиркали по кутках.

Гуркнули двері, і в контору поважно, як гусак, заплив Адик Ліщинський. Груди—колесом, ніс — догори. "У-у-у!"— джмелиним гудінням зустріли його хлопці. Адик, не повертаючи голови, показав їм дулю й сів попереду — біля єдиного столика.

Учні звично схопились на ноги, коли увійшла вчителька. Вона була у світлому платті, на сухій жилавій шиї — біле

намисто, на зморщених щоках — чи то пудра, чи то борошно. Однак намисто й пудра не могли приховати землистості шкіри.

Ліщинська сперлась руками на столик, подалася вперед, націлилась на клас воронячим носом.

— Гутен таг!1 — каркнула вона.

Учні мовчали. Отетеріло дивились на Ліщинську.

— Ну-у-у! загрозливо підняла вона голову. — Г-гутен-таг!

— Гутен таг! — одиноко пролунав Адиків голос.

— Цить, дурню! Хай вони отвічають. І — геть звідси в куток! Дома остогид!

Адик, наче побитий пес, лякливо посунув до вікна.

— Ну? Будете отвічать? Дзенькнуло відро у Льоньчиних руках.

— Хто деренчить, питаю?

Дзенькнуло відро в іншому кутку. Забряжчали дужки зліва й справа.

— Ви що, іздіваєтесь? — пригнулась, ніби готуючись до стрибка, Ліщинська. — Ви що, забули •— це не при советах! Розпаскудились! А оно ■— бачили? — і Ліщинська жестом показала на двері — вгорі на одвірку (як вони цього не помітили раніше?) лежав... жмуток різок. — Ну, бачили? Я так відшмагаю, не знатимете, де чухатись! І жаліться не буде кому! Затямте, виродки: це вам не при більшовиках! Розпаскудились!

На цьому, власне, урок закінчився. Ліщинська оголосила, що учні підуть збирати лікарські рослини. Грамота — всякий там правопис та арифметика — тепер мужикові ні до чого. Треба допомагати великій Германії; аякже, ви думаєте легко, повчала Феліна Карлівна, прогнати більшовиків за Урал; батьки — хлібом, а ми — зіллям будемо допомагати фронтові.

1 Гутен таг (нім.) — добрий день.

За клубом, де-колись було артільне поле, а тепер лісом чорнів бур'ян, діти рвали ромашку, "ведмежі вушка", шпориш. Наповнивши відра зіллям, несли до контори. Тут за вагами сиділа Ліщинська, відзначала в табелі "успішність" своїх вихованців: замість оцінок ставила цифри кілограмів. У холодочку-*різались в карти два фріци; учні підходили до

них і висипали зелень у фанерні ящики. Коли виповнювалось кілька ящиків, фріци ліниво піднімались і з криком "айн-цвай" кидали їх в кузов машини.

Коли учні купкою лягли в бур'яні відпочити, Льонька довго жував листок щавлю, аж поки не затерпло в роті од кислого, потім сплюнув сердито:

— Оце щоб побачив батько, сказав би: кому ж ви помагаєте, голубчики?

Почувши слово "батько", зітхнули обидва Лебедики. Видно, згадався пропахлий бензином тракторист, який орав десь землю танковими снарядами. А вони, солдатські діти, ще й підсобляють німцям.

І тут Льонька ляснув себе долонею по лобі. Він пошеп-тався з Лебедиками, Лебедики передали його слова хлопцям. І закипіла робота! Ліщинська була здивована: що трапилось з учнями? То, мов неживі, ледь волочили ноги, все хитрували, аби ушитися з її очей, а це один поперед одного несуть зілля. Та ще як утрамбовують: в кожному відрі — по 4, по 5 кілограмів! Вже до обіду план був перевиконаний вдвічі.

Наступного дня Льонька старався за двох. Адик аж зеленів від заздрощів, він обливався потом, не розгинав спини, та все ж був останнім. Ліщинська гарчала на нього: "Вору-шись скоріше, тетеря!" Все б ішло добре, якби не підслідку-вав Адик. Коли Льонька поставив відро на ваги і не без задоволення відзначив про "себе: "Ого! Аж сім кілограмів!" — Адик шепнув щось матері.

— Та невже? — і Ліщинська умить запустила руку в відро.

У Льоньки потемніло в очах: під шпоришем лежить камінь. Важкий сірий камінь — їх багато за клубом.

Холодні пальці вп'ялися в його плече. Над вухом засичало:

— Ага, с-с-спіймався, виродок! Ну!.. Скільки каменів на-но-с-с-сив?

Що ти їй скажеш? Не признаватися ж* що носили каміння гуртом, що вчора повезла машина табунчанський "подарунок" німецьким солдатам — повні ящики бур'яну впереміж з кам'яними головешками..

— Адик, поклич німців! Куди пішли? До ставка? Тоді сам неси різки.

Ліщинська за вухо пригнула настраханого Льоньку до землі.

— Бий!

Цьвохнула різка, вогнем пеконуло по литках.

— Креши, не жалій! Він жалів тебе, коли видирав годинника?!

По ногах, по спині — цьвох, цьвох, цьвох! Льонька весь зіщулився, стиснувся пружиною і, вкусивши Ліщинську за лікоть, випрснув з її судорожно чіпких рук.

Вже на дорозі почув дикі виляски — то захлинався писклявим сміхом Адик. А Ліщинська стояла.з перекошеним ротом і сипала прокльони.

— Чорнорота!., гадина! — скрикнув котрийсь Лебедик; брати витрусили в канаву зілля, вірніше камінь, притрушений зеленню, і подалися додому.

Учні, мов сполохані горобці, розлетілися у всі боки.

* * *

Відшуміли рясні вересневі зливи, легким павутинням спливло бабине літо. Люди із смутком дивилися на поля, що заростали бур'янами. Вже давно відсіятися пора, але руки ні до чого не бралися. І в душі хлібороба чорним осотом пробивалася тривога: прийде весна, загляне в комори — пусто. Німці вивезли все, що було на току; жінки вишкрібали із засіків останнє, щоб спекти дітям коржа. Чим сіяти? І як взагалі жити? Колгоспів, звісно, не буде: згадай при чужинцю слово "колгосп", як він, звірюка, за нагана хапається: "Большевік! Капут!.."

Кажуть, ніби в селах ладнають^кісь земельні общини, а що воно таке, община, ніхто гаразд не знав. Федоренко об'явив: приїде з району зондеркомісар1 (староста шанобливо підкреслив: мовляв, дуже велике цабе!), і все вирішиться. Хто мріяв про земельку, — а такі знайшлися, — з дня на день чекали поважного гостя.

Готувався до зустрічі з отим "цабе" і Швайка.

Це був найбезпутніший чоловік на селі. Намучилася з

ним жінка, померла. Залишилось троє діток; колгосп допомагав одягати й годувати їх. Не було тих зборів, на яких не соромили б Швайку, не вимагали, щоб взявся за розум. І він ще так-сяк тримався. А тепер, при німцях, зовсім спився, забув про свою домівку; люди підібрали дітей, і батько махнув на них рукою.

За літо його хата облупилась, посунулась; криша світила дірками, в печі гуляв вітер. Все, що було в хаті, Швайка пропив, лишив собі тільки старе відро і торбу з тютюном. Спав на соломі у кутку, а коли дощ хлюпотів у вибиті шибки, брав шинельку і плентався до конюшні; ранком сторож викидав із жолоба — разом з об'їдками — закошланого волоцюгу.

І чого йому хотілось земельки — Швайка й сам не знав. Інколи, зігнувшись на гнилій підстілці, він бачив себе хазяїном на широкому лану. Іде за плугом, погейкує на круторогих... Та видіння швидко зникло з важкої на похмілля голови. Хотілось водички, хоч маленький ковток, але ж треба вставати, іти до криниці... а тіло скувала така застаріла, така дрімуча лінь і байдужість до всього, що й вогнем його не підняти з холодної постелі. І тоді із темних закутків душі просочувалась ненависть до найсвятішого — до землі: "Ану її, розпрокляту!" Та Швайка знав: ранком, коли за пляшкою самогону Федоренкст^знов підбиватиме його, обм'яклого і захмілілого, йти на уклін в райуправу, він байдуже погодиться: "Раз, трясця його матері, треба — пойду. Аякже! Буде земелька"...

...Розбризкуючи грязюку, з шумом і свистом мчала по вулиці бричка. В ній, по-панськи розвалившись, сиділо двоє: .короткий неповороткий Федоренко (пика кругла й червона, як мідний 'таз) і сухий, наче дишло, Швайка. Біля кожної хати вони хрипіли п'яно й начальственно-грізнр:

— Гей, розтуди вашу!.. Завтра в обід до школи! Німців, чуєте, проважаєм! Уперьод, на фронт!

"Пан" староста іржав, як жеребець, а управитель Швайка тихцем підхихикував, ховаючись за широкою спиною свого благодійника. Так, благодійника, бо це ж за проханням старости його, Швайку, призначили управителем. Тепер вони вдвох — хазяї, пани над селом. Пий-гуляй, скільки душа бажає! Ось проведемо військо на фронт, буде гражданська власть — може, народ втихомириться. Кого за ребра візьмемо, кого земелькою задобримо. А то, бач, красна сволота, з німцями надумали шуткувать: там листочок паскудний підкинуть, там зіпсують машину, там кабель поріжуть. А комендант із кого нерви мотає? Із старости. "Пристрелю, — каже, — як собаку, коли диверсантів не зловите!" Еге ж, піди злови, коли усі вовком дивляться на германців. Та й мене, старосту, аби їхня воля, давно б із світу зжили. У-у-ух, сволота, до одного — в яму, нікого не пожалів би. Мене хіба пожаліли: за мішечок фуражу — в тюрму. Я їм не забуду! Я доберусь до них!..

Федоренко із присвистом хльоскає коней батогом, і бричка, мало не перекидаючись, летить по розгрузлій дорозі.

— Гей, розтуди!.. Німців проважаєм! — разом з грязюкою летять хриплі голоси...

Під вечір до Поліщуків завернув мотоцикліст — похмурий унтер-офіцер у темних окулярах. Не кажучи ані слова, вхопив Валька за руку і потяг до мотоцикла; із коляски викинув' залізний коток, показав на мигах, як треба змонтувати телефонний кабель. "Айн кілометр — цвай ур!" — штурхнув хлопця в спину, погрозливо ляснув себе по кобурі з пістолетом. Мовляв, коли за^-дві години не змотаєш кілометр кабелю, погано буде...

Мотоцикл, буксуючи в калюжах, попетляв степовою дорогою і зник за Козацькими могилами. Валько турнув ногою коток, вилаяв^.себе:

— Ах, йолоп! Дався в руки цьому очкастому!

Він спересердя плюнув у той бік, куди поїхав німець, і з сумом подумав: як же тепер викрутиться? Втекти нікуди не втечеш: фріц припреться до їхньої хати, і якщо не йому, то матері бідній дістанеться. Виходить — змотувати кабель? Валько швидше відрубав би собі палець...

А, може, й справді? Ні, не всерйоз, а так лише... подряпать, закутать ганчіркою і... вишнею, хоч сушеною, потерти зверху. Щоб червоно було...

Мати зібралась до річки прати білизну. В сінях вона побачила: сидить її старший .ин на долівці і, стогнучи від болю, перев'язує палець.

— Валику, що з тобою?

— Та... порізав.

— Боженько! Як же ти? Приклади подорожника...

— Єрунда, заживе, як на сіркові, — і Валько, щоб не тривожити матір, стукнув кулаком по замотаному пальцю, — мовляв, дрібниця! І з ножем пішов у двір чистить викопані буряки.

— Як тільки мати повернула за хлів, Валько гукснув братові:

— Льонь! Там на печі вишні сушаться. Принеси, які сиріші.

Через хвилину його рука була закривавлена по саглий лікоть.

— А ти сходи до котка, — сказав Валько, — змотай трохи кабеля і потри вишнями. Дивись, щоб кісточок не було. Скумекав?

Зуде зроблено! — козирнув Льонька,

Отже, лишилося тільки пояснити унтер-офіцерові, як сталося нещастя. Виглядаючи мотоцикліста, Валько сидів на призьбі, дув на вишневу кров і жалібно скиглив. Льонька навіть позаздрив братові: талант! Грає, чортяка, :мов справжній артист!

Коли біля двору запахкотів мотоцикл, Валько підвів

поранену руку і скорчив гримасу мученика. А німець?.. Він

гепнув об землю порожнім котком, його ніздрі хижо здриг-

нулися. *

— У-у-у! Руські швайн! — фашист чоботом ударив хлопця під груди; Валько підлетів, наче сніп, і розплатався на землі. ф

— М-а-мо! — несамовито крикнув Льонька і, зігнувшись, упав німцю під ноги; щось чиркнуло його по зубах, але він міцно вп'явся руками в халяви. Німець, звіріючи, тріпнув ногою, — Льонька полетів у калюжу. Запінений вояка кинув у коляску коток, крутнув рулем, і машина з ревом вискочила на вулицю.

Все це діялось у гарячці, коли немає ні страху, ні відчуття болю; лиш по хвилині-другій Льоня ворухнув задерев'янілим язиком — щось солоне в роті... кров. Глянув на Валька. Лежить весь пом'ятий, в грязюці, а обличчя біле-біле, як полотно.

Зціпивши зуби, брат сів, обвів каламутним поглядом двір:

— Поїхав гад?

— Поїхав.

Раптом із-за хліва вигулькнула мати. Певно, почула Льоньчин крик. Бідна матінка! Як вона бігла на гору — аж дух їй забило.

— Синочки! Що з вами?!

Притисла Вальчину голову до грудей, судорожно провела пальцями по обличчю.

— Сироти мої горьовані! Чого ж не позвали? Я пельку роздерла б йому, собаці!..

Вже давно стемніло, вже пора було спати, а Валько усе блукав по саду. Він кипів, він не знаходив собі місця. Досі ніхто — ні батько, ні мати, ні старша сестра — навіть пальцем не чіпали його. Бо й не було за що. Він ніколи не кривив душею, не відмовлявся від найтяжчої роботи, не просив собі чогось зайвого. І от якийсь приблуда по-звірячому побив його.

— Ви ще заплачете гіркими сльозами! — погрожував Валько кулаком у темінь осінньої ночі.

Льонька впав на ліжко і швидко заснув. Чи то снилось йому, чи справді так було: ніби хтось приходив до них опівночі, глухо гомонів під вікном, потім щось загупало у дворі й стихло,

Десь над ранок до нього під ковдру шурхнув Валько; його мокрий чуб пахнув чомусь річковим мулом і жабуринням...

* * *

Сліпа, совина ніч впала на степ.

Володька, раз у раз потрапляючи у калюжі, брів до Ліди. В густій непроглядній мряці Поліщуківський "ковчег" вигинався горбатою скиртою соломи. Володька тричі постукав у шибку. Тихенько рипнули двері, на порозі стала Ассоль (і між собою хлопці так називали Л іду).

Шумило щось буркнув замість привітання. Він аж кипів од злості.

— Я накажу твого!.. Я просто не візьму його з собою!

— Кого це твого?

— А того, хто про зорі тобі торочить! ■ — Грея?

— Спасибі, догадалася! 1

— Не гарячкуй. Що скоїлося?..

Ситуація справді була серйозна. Сам Федоренко роздзвонив по селу, що німецька частина, яка стояла в Табун-чанському, вирушає завтра на фронт. Як затримати ворога? Хоч на два, на три дні...

Зараз, під час осінніх дощів, піднялася вода на річці й ставку. Добре було б перекрити вночі водоспуск — греблю до ранку розмило б. Майже ніякого риску: стихійне лихо, що поробиш!

Саме про це мав розмову з Володею Тарас Іванович, колишній керівник шкільного авіагуртка, той, кого Ліда таємниче називала старшим другом. Тарас Іванович попередив: дивіться, хлопці, щоб ані звуку!

Та Грицько розпорядився по-своєму:

— Влаштуємо фріцам фейерверк. Вибухівку закладемо і...

Розказуючи про довгу й даремну суперечку з Грицьком, Володька аж трусився од злості:

— Теж мені... піротехнік!

— Гриша... Не може бути! — не вірилось Ліді. Влаштовувати вибух і де? Під носом у німців? Це ж себе і невин-ниэ^юдей загубити! Он як фашисти розправились з дружиною діда Гарби після пам'ятної події в грушевому саду: забили стару й немічну дошками в хаті, облили бензином і селян зігнали дивитись на жахливу розправу. Семена, онука діда Гарби, довго шукали німці, та, видно, хтось пожалів сироту, заховав. А то б і його...

Хіба Грицько не розуміє?

Пригадалася Ліді давня суперечка, коли Хмельовий запально вигукував: "Багнетами на багнети!" Всі люди як люди — ходять

дорогами, на те вони й протоптані, а він серед білого дня крадеться городами, наче навмисне приверта до себе увагу. Клоун! Корчить із себе підпільника.

Щось зле, холодне підбурювало дівчину зараз же, в цю мить, знайти Грицька і кинути йому в обличчя образливі, але справедливі слова: досить, капітане, дурощів! Хочеш гратися в цяцьки, іди від нас геть!.. Вона б сказала йому, ох, сказала б, та зараз було не до розмов.

— Що ж, — рішуче промовила Ліда, — доведеться просто не брати Грицька.

— А я хіба панькався б з ним? Мало нас...

— Як то мало? А я, а Зінько?.. Ну, коли треба, Валька візьмемо...

— Валька? — скептично пхикнув Шумило. — Зелений ще. А раптом...

Ліда. так відрубала йому, що Володька подавився на слові.

— Добре, пішли! — махнув рукою.

Валько не спав; крутився од болю на лежанці, а темрява гупала в скроні, як отой кований чобіт, яким бив його озвірілий німець. Хлопець, здається, тільки й чекав тієї миті, коли його покличе сестра. Нашвидку одягнув піджачок, ступив у мокрі черевики і пішов за Лідою.

Сіялася мжичка, хлюпотіла вода під ногами. Темрява була така — хоч в око стрель. Валько підтюпцем біг за старшими; в грудях його, немов каменюка, засіла важка й холодна лють до очкастого унтера. Найліпше було б, міркував хлопець, прив'язати гранату до мотоцикла, можна так: саму гранату закопати в землю, а шнурок від запалу прикріпить до колеса. Хай німець лише торкнеться... Вибух! То вибухає

гнівом Вальчине серце, димом спливає вимріяна помста, і знов, і знов збурюються думки: "А можна було б ще й так"...

— Дощик — це добре, — чується з темряви буркітливий голос Володьки. — Якщо вівчарок приведуть — ніякого сліду...

"Вівчарки?" — злякано оглядається Валько й затерплим тілом чує, як ворушиться пітьма, як за ними чалапає щось хиже... Тьху, згиньте, примари! Валько наздоганяє Ліду. Він так і не спитав сестру, куди вони йдуть. Сказала треба — значить, треба.

Дощ, темрява, приглушені голоси — все це пливло, обминаючи хлопця. Тільки уривками в його збуджену свідомість-проривались слова з розмови старших:

— А що з того? — роздумувала вголос Ліда. — Ну, рознесе нашу греблю. То в Краснопілках є міст, і в Лозо-ватці теж. Можна об'їхати...

— Все продумано! — озвався Володя. — Тарас Іванович сказав: наші хлопці там не дріматимуть. Полетять мости, будь спокійна...

Вони підійшли до земляної греблі. Десь близько шуміла вода, стікаючи вниз по кам'яному спуску. Володька прислухався до сварливого шуму: билась, нуртувала, пінилась вода, ніби погрожувала змести оцю вузеньку гребельку, що перетнула їй дорогу.

— Зажди, пустимо на волю! — сказав Шумило і тихо гукнув у темряву. — Михайле, де ти?

— Тут! — пробасило зверху.

Зінько вовтузився коло бетонного риштака; він, мабуть, стояв по шию у воді, бо на тьмяній клекотливій поверхні сіріла тільки його кудлата голова.

— Несіть каміння! — звеліло оте кудлате. — А ти, Лідо, пильнуй, щоб патруль не наскочив. — Він, звичайно, жалів свою однокласницю, не хотів, щоб вона лізла У воду.

Валько пірнув у темряву. Слизька грязюка розповзалася під ногами, і хлопець, крекчучи, дряпався по крутому насипу, штовхав поперед себе важкий гранітний уламок.

— Ти що, здурів? — булькав у воді Зінько. — Підірвешся!

— Єрунда! Ще більший принесу! — Валько не хвалився, ні; його покликали старші для діла, і щоб бути з ними як рівня, він готовий був — аби лиш сказали! — спиною закрити бетонну трубу.

З каменем Валько шубовснув у ставок. Холодна вода аж під груди йому кольнула. ("Оце купіль! І як Михайло терпить? Мабуть, годин зо три вже дубне".) Щось мулке, противне забивало Валькові рот, вуха, очі, та він, зціпивши зуби, посунув за Володькою до риштака, куди тягла його швидка течія. "На, в твою пельку, очкастий! — загатив каменюку у виpуючу горловину. — На, захлинайся, враже! Щоб знав, як наших чобітьми топтати!"

Ранком комендант викликав до себе старосту.

Обер-лейтенант не відповів на уклін Федоренка, і в старости затрусилися жижки. Та й Ліщинська, яка приготувалась перекладати, зиркнула вороже. Під очима у неї — темні кола, губи жирно нафарбовані. "Тьху!., розмалювалася, відьма! — скривився в душі Федоренко. — Викаблу-чується, здохлятина, перед комендантом!"

— Мені доповіли, — почав холодно обер-лейтенант, — що ви вчора об'явили по селу про наше пересування ближче до фронту...

— Так, так, пане комендант, — зігнув шию Федоренко. Він улесливо пояснив, задля чого було це зроблено.

Місцеве населення, залякане більшовицькою пропагандою, не змогло організувати достойну зустріч визволителям. То він, староста, потурбувався, щоб хоч проводи були як годиться. З квітами, з хлібом-сіллю...

— Ідіот! — обірвав Федоренка комендант. — Ви чули, що вночі розірвало греблю? Що в сусідніх селах знесло мости? Ви чули, що кажуть мої сапери: хтось зробив диверсію. Диверсію! Ви чули?

— Хрест мене побий, не чув! — забелькотів староста і позадкував до дверей.

— Ви знаєте, що із-за вас, йолопе, затримується пересування військ?

— Хрест мене побий, не знаю! — прилип Федоренко до одвірка.

— Ви розголосили військову таємницю! — німець труснув старосту за петельки. — Ви зрадник!

У Федоренка затрусились коліна, і він посунувся, як лантух, на долівку. Комендант рвонув старосту на себе, приставив до стіни:

— Вас треба розстріляти! Да, розстріляти, і я не пожалів би кулі, аби ви не абсолютний дурень...

Комендант прищурив зелені очі:

— Щоб завтра до вечора гребля була насипана. Зігнати всіх дикунів — чуєте? Всіх! Хай зубами землю гризуть!.. А тепер — геть, сволота! — І

він полоснув старосту нагайкою по згорбленій спині. І жовчно харкнув через поріг:

— Собаку бий — вірніше служитиме!

"Ну й сестричка! Думає, що Льонька дурненький. Підійшла, ніжно-ніжно погладила йому голівку: "Одягнись, золотко, тепліше, посидь надворі, отам під берестком. У нас хлопці будуть, на гітарі пограємо, а ти слідкуй за вулицею".

"Бач, гульня у них буде! — Льонька закопилив губу. — Так я вам і повірив! Сказала б чесно: секретна розмова. А то хитрує..."

У хаті бренькає гітара, і від того бреньчання ще сумніше Льоньці. Аби не треба стояти на варті, давно чкурнув би в село. Вчора німці знялись і покотили степами далі, до фронту. Ех, оце б по садках покружляти. Там, де стояли зенітки, патрони, мабуть, лишились, і залізні ящички, а Валько навіть кинджал знайшов... Та й на греблю не завадило б збігати; три дні її насипали, всіх людей німці зігнали, і Льонька сяк-так копирсався лопатою, і Валько мс.іж хлопцями крутився, чогось хихикав собі в кулак. Теж спотайна людина. Мабуть, недарма того ранку, як греблю*роз-несло водою, тер, чистив свій забрьоханий піджачок... V

Сиро, непривітно надворі. Пальтечко у Льоні куденьке, сховаєш голову — знизу піддуває, прикриєш коліна,^— потилиця мурашками світить,. Льонька, щоб зігрітися, пританцьовує і не спускає з очей дороги. Головне — старостину бричку, якщо вона раптом покажеться, запримітити. І свиснути, щоб розходились. Нудна це справа — стирчати на варті. Льонька нетерпляче поглядає на вікна: "Чи довго ще бреньчатимуть на гітарі?"

А Лідині гості, видно, не поспішали.

Всі четверо сиділи за столом. У кутку — патлатий розхристаний Михайло Зінько. Як мовчки прийшов, так і горбився мовчки за столом, схиливши голову на важкі, свинцем налиті кулаки. Поруч Михайла — Ліда, повна йо му протилежність: тонка й тендітна, в білій кофтинці, вся ніби викупана в молоці. Ліда тихенько перебирала струни гітари, і прихований, ледь уловимий смуток розливався по хаті.

Семиструнна не заважала Володі говорити. — Треба домовитися раз і назавжди.' — Шумило пальцем поставив на столі крапку. — Остаточно... Нас чекає прозаїчна робота. Чуєш, Грицьку? Прозаїчна, — він підвів

очі на Хмельового, і той досадливо поморщився. — Ви зна-

єте, що хліба в селі немає. Вивезли німці до зернини. А як

бути жінкам, особливо тим, у кого малечі повна хата? З го-

лоду пухнуть? Ось про що думати треба. — Володька гово-

рив спокійно, розважливо, та, мабуть, щось кипіло на душі,

бо старий рубець на щоці посинів і в карих очах зблиску-

вали приховані вогники. — Скажете — після бою кулака-

ми... Ні, товариші, ще на молотьбі дещо зроблено. Михайло

знає, це не хитра штука: опустив решета молотарки — і пі-

шло зерно в полову. Ну, а потім — сховища. Не в одній

скирді у степу пшеничка лежить... Значить, наказ такий:

зробить усе, — бачите, як задощило? — аби не зіпрів наш

хліб, і розподілить між людьми. Дітей, головне, врятува-

ти. — Шумило колюче блиснув на Хмельового. Нудна

роботка, правда? У декого, знаю, руки сверблять: їм гвинтівку давай, їм щоб гриміло, бухкало... в атаку! ура!., як у кіно.

Грицько побілів; пругкий, наїжачений, він погрозливо грав набухлими жовнами.

— Прямо скажи! Не крути хвостом! рвучко повер-

нувся до Шумила.

— І скажу! підхопилася Ліда; вона зачепила струну,

й гітара озвалась сердитим джмелиним гудінням. — Прямо

скажу! Ще раз викинеш коника, як з отим фейерверком...

Герой! Греблю хотів зірвати!.. Ще раз таке і попро-

щаємось...

— Прекрасно! — недобре посміхнувся Грицько. Самі

відштовхнули товариша, нишком пішли на діло, і я... винний? Як же це називається? Свинством, здається?

— Гриць! Як ти смієш? — стисла кулачки Ліда; розгубленим поглядом шукала вона підтримки у Володьки й Михайла. Та Зінько

непорушно сидів за столом, і Володька все ще стримував себе, хоч йому це давалось нелегко.

— Грицьку, не придурюйся, — якомога спокійніше сказав Шумило. — Знаєш сам, чого не взяли тебе на діло... І от перше й останнє попередження: або ти підкоришся нашій дисципліні, або... як сказала Ліда.

— Суд наді мною, так? — підвівся Грицько. — Виходить, я не потрібний? Виходить, все, що зробив, забуто?

— Ага, ти так! — спалахнула Ліда.

— Лідо, зажди! — хотів зупинити її Шумило.

— Ні, я все йому викладу!.. Ти багато зробив, Грицьку. Тільки знаєш, що мені здається? Ти робив, щоб похизуватися перед нами. Ні, ні, не крути носом, слухай... Памі'я-таєш, як приніс радіоприймач, випинав груди: із штабу, мовляв, з-під рук у німців поцупив. А оті гвинтівки, гранати, що сховані у землянці? Скільки разів вихвалявся: то за тобою гналися, то ледь не спіймали на місці. Навіщо ти граєшся? Он Льонька і той питає мене: чого це Грицько в лісосмугу занадився? Винюхають нашу схованку... Розумієш, чим це пахне?

Хмельовий оторопіло дивився на Ліду. Ассоль, схаменися! Невже ти думаєш, що твій капітан така дрібна людина? Що він хизується?

— Лідо! Неправда це! В мене отут кипить! Я в училище хотів... Я плавати хотів. Для цього жити збирався. А вони прийшли, розтоптали... я на їхні морди дивитись не можу. Плюнув би кожному... а мушу вклонятися: пане офіцер, пане старосто... Отут кипить, зрозумійте!

— А в нас отут холодець, — буркнув уперше за всю розмову Михайло і ткнув пальцем у розхристані груди.

— Коротше, — офіційним тоном, як на шкільних комсомольських зборах, сказав Шумило, — Ліда абсолютно права. Ти необережний, Грицьку. Ти порушуєш правила конспірації. Пропоную нашу схованку замаскувати і поки що забороняю туди ходити. Це перше. Друге — треба знайти інше місце, надійніше, де можна було б і людей переховати. Нарешті, головне зараз — зберегти хліб. Завтра підемо втрьох. А Грицько... не знаю. Що ти скажеш, Михаиле?

— А що балакать? — Зінько підвів ведмежу голову і з таким шумом видихнув повітря, що аж забриніла гітара.— Не вірю йому. Тріскотливий, як сорока... Сюди стриб, туди стриб... Не вірю. Як і батькові його...

Ліда схолола — не ждала, що так. повернеться справа. Худеньке личко її стало білішим за комірець.

— Як то не вірю? — одсахнулася дівчина від Михайла і, не соромлячись хлопців, прихилилася до Гриші, наче хотіла прикрити його собою. — Володю, Михаиле, ви що? — Ліда відчула, як нервово б'ється синювата жилка на Гри-шиній руці. — При чому тут батько? Хіба не знаєте, скільки разів бив, свого сина бив, виганяв із дому. "Геть! — кричав. — Комсомолія, чортове поріддя!" Він же фанатик, старий Хміль. А Гриша... Чуєте, хлопці! Гриша завтра піде із нами. Він піде, обов'язково піде!

— Михаиле, ти перегнув, — уже м'якше сказав Шумило.

Не вірю — і все! — трахнув Зінько важким кула-

ком; голубі очі його звузились, стали зеленкуватими. —

Нам не артисти потрібні. Нам ті, хто зціпить рот — і мов

камінь. Хто, коли треба землю гризти, гризтиме. Половою

давитися — давитиметься. Мішки пиряти — пирятиме. Для

людей. Для дітлашні, у якої зуби вигнивають з голоду. Такі

нам підходять...

Гарячий клубок здавив Грицькові горло.

— Хлопці,—мовив глухо.—Повірте, хлопці, мені наплювати на себе... і на всяку там славу, і на дрібне честолюбство. Не тому, не тому кип'ятився! Ну, як вам сказать? Отак лежиш уночі, забутий, покинутий, розчавлений темрявою, лежиш і думаєш: півкраїни під тією темрявою... Суне потвора по землі, вже до Москви підповзає, топче душі людські, і мрії, і правду нашу... Місця собі не знаходиш! Доки ж терпіти?! Хочеться схопитись і, як дід Гарба, трощити змієві черепи!.. Я розумію, друзі, за безцінь віддати життя і дурень уміє. Це правда — були хвилини, коли говорив собі: "Піди, Грицьку, жбурни гранату, жбурни у штаб, у кубло їхнє, хай знають: ми зневажаємо смерть!.." Це малодушно, правда. Я зціплю зуби, я зроблю все, що накажете. Тільки не треба, друзі, так... як Михайло. То страшні слова...

Коли вони вийшли з хати, Льонька (він аж посинів, бідолаха, на холоді) примружив хитрі оченята:

— До-о-овго ви гуляли! Змерз, як цуцик.

— Льоньчику! — забідкалась Ліда ("Безсовісні ми! Забули про дитину"). — Іди, погрійся, золотко.

Та Льонька вже прилип до Грицька, став навшпиньки і таємниче на вухо йому: "Коли вже бабахнемо... німців?"

— Одного бабахнули, — криво посміхнувся Грицько. — Біжи, біжи, хлопче, на піч, — провів теплою долонею по Льоньчиній шиї. — Оно скільки мурашок пасеться.

Трохи здивований кислим виглядом парубків, Льонька підстрибцем побіг до хати. А Грицько, провівши поглядом Володьку й Михайла, несміло наблизився до Ліди.

— Ассоль! Ви після цього, мабуть, зневажаєте меме?

— Хіба не одверте було ваше слово? Ваша обіцянка перед друзями?

Ти сумніваєшся?

— Ні, абсолютно. І тому дивне твоє запитання. Не друге, а перше.

Гриша взяв її за руку, і вони пліч-о-пліч пішли в сірий притихлий степ, як не раз ходили до цього.

Живі привиди

Вже після п'ятої почало смеркатися.

Обтрушений вітрами бересток порідшав, і крізь нього просвічувалось вогнисте небо; в холодному полум'ї танув короткий осінній день, танув тихо, непомітно, сповнюючи простір синіми сутінками. Легку тремтливу тишу порушували тільки буркотливий голос: "Стій!" і дзизкання порожнього відра — то Поліщучка доїла Снігурку.

— Лідо, поглянь, — озвалася мати, — хто там вештається по садку.

Ліда передала Льоні підручник німецької мови й устала з призьби. Сірою примарою блукав понад річкою незнайомий чоловік, широкими

кроками міряв леваду. "Що йому треба?" — з тривогою подумала Ліда. Підійшла мати, теж задивилася в берег. Чоловік піднявся на гору й рішуче попростував до гурту.

— Добривечір, — для годиться кинув незнайомець і хазяйським оком почав оглядати сарайчик та клуню.

Це був чоловік років сорока, він чимось нагадував чорногуза: довгі, наче ходулі, ноги й тонка, вигнута шия; з-під солом'яного капелюха стирчав величезний м'ясистий ніс.

— М-да, — прицмокнув незнайомець, — м-да... Що то значать роки — все змінилося: і сад не той, і річка не та. Грушок зовсім не було, а річка текла не за левадою, а тут, по балочці. М-да...

Він говорив ніби сам до себе, походжаючи по двору. Зупинився, пошкріб п'ятірнею зморшкувату потилицю і до матері:

— То ви хазяйка? Значить так: я Криворотько. М-да, Криворотько Степан Антонович. Не чули? Переселенці ви —

ясне діло. Значить так: оця хата *— мого батька. І хата, і сад, і земля аж до Козацьких могил — батькові. Нас у тридцятому, значить... Прийшли, викинули, загребли нажите... Голодранці... Не, я не про вас! То красні, кажу... Все проковтнуть хотіли. Подавилися...

Якби з'явився в селі індійський слон — і то Поліщуки менше б здивувалися. Дивись — куркуль відкопався! З яких часів, з яких країв? Куркуль... Льонька думав, що це слово тільки в книжці можна вичитати або в казці почути: "Давним-давно, ще за царя Гороха, як людей було трохи..." І ось перед ними — живісінький куркуль! Чи не з того світу піднявся?!

Криворотько, ніби не помічаючи, як вирячились на нього хазяї, затулив пальцями широку ніздрю і шмарконув — перелякана свиня спросоння підскочила, аж затріщав сарайчик.

— Значить так: вимітайтесь. Не, ви тут при чому! То красні, кажу... За два дні — щоб не було. Аякже, сім'ю привезу.

...Минуло півтижня, і в двір до Поліщуків в'їхало три підводи, на кожній — ціла гора домашніх речей: столи й стільчики, ліжка й відра, рядна й подушки. На передній підводі, звісивши до землі свої ходулі, сидів сам Криворотько в темно-синьому костюмі з нарукавною пов'язкою "Поліцай". Ого, швидко побратався з німцями! А он і полі-цайська сімейка: з-за діжки виглядає маленька білоголова жіночка і двоє русявих дівчаток.

— То ви ще тут? — недобрим поглядом пропік Криворотько Поліщучку. — Значить, так, сам викину лахміття...

Мати все ще не вірила, що в білому світі може діятися таке свавілля. Де це видано, щоб її з дітьми викинули на вулицю, викинули з хати, яку вона зліпила своїм потом і мозолями? Коли в тридцять третьому вона з чоловіком приїхала сюди із Полісся, стояли тут голі стіни, на подво-рищі від бур'яну було чорно. Натомившись за день у ланці, вона вночі місила глину, замазувала в новій хаті кожну щілинку, щоб дітям був затишок... Хіба може якийсь пройдисвіт прийти і сказати: вимітайся?.. Видно, такий час настав, коли правди ніде шукати. Де ти заблукала, наша правдо, і чи скоро повернешся? Де ж ти, мій чоловіче, де ви,

наші мужі-охоронці? Відступали, говорили: через місяць чекайте... А вже який то місяць ждемо-виглядаємо, вже який то місяць очі сльозами сушимо...

Мати, чорна від горя, шепнула синові:

— Біжи, Льоню, до дядька Карпа... Хай допоможе зібратися.

Шумило був найкращим другом Поліщуків. Чи то орали город, чи розкидали гній, чи різали кабанця, — дві сім'ї збиралися разом. Ліда казала, що й поселились вони по сусідству з Шумилами не випадково: це була справжня рідня — не по крові, а по братерству душ.

Для Льоньки Карпо Іванович був добрим чародієм із казки. Йдучи з ним до кузні, хлопчак гордовито поглядав навсебіч: дивіться, хто веде мене за руку! Знаменитий коваль,— гармоніст, силач, якому немає рівні у цілому світі! Хто не пам'ятає, як дядько Карпо посадив у калошу приїжджого циркача! Той показував різні штучки: підкидав гирі, лягав на гвіздки, гнув обручі. Тоді коваль подав фокуснику гартовану підкову: на, мовляв, зігни. Циркач і сопів, і тужився, і мало не кусав залізо — куди там куцому до зайця! А Шумило згріб підкову у свою лапу, і вона хруснула, як бублик...

Печальний був Іванович, коли Поліщуки проводжали батька на фронт.

Ех, це б разом повоювати, Арсене! Дрючок не пускає,

щоб він згорів, — і дядько із злістю стукнув себе по дерев'яній нозі. — Ну, нічого, бий за двох! Я тут підсоблятиму... і за дітьми пригляну.

...Вранці Льонька вже побував у Шумилів. Тоді дядько Карпо сидів на ослоні і на вербовий кругляк набивав кусок жерсті з дрібною насічкою.

Що це буде? — запитав хлопець.

— Млинок. Своєї конструкції, — Карпо Іванович труснув головою, чорна копиця волосся відкинулася назад, і з-під смоляного пасма глянули на Льоню великі "циганські" очі.— Пуд кукурудзи нашкребли, і того нема де змолоти. Німці ж вітряк зламали. Підлота! Вітряк поперек горла їм став!

Шумило показав молотком на підвіконня, де лежали мідні гільзи, трубочки, коліщатка.

— Бачиш, чим займаюсь? Запальнички майструю,—дядько повернувся, щоб дістати обценьки, і товстий ослін увігнувся під ним. — Хе! Дожився Шумило! Колись в почоті був, у президії сидів, а тепер хто я? Кустар Шумило! Непотріб!

— Всі ми тепер непотріби, — зітхнула тітка Катерина. — Тільки жить почали! Клуб який збудували! А школу, а кузню? І все пішло прахом... Що це за життя? Дома ні голки, ні солі, ні гасу — олією світимо. Як дикуни!..

— Та воно, Катю, до того йдеться. Скоро натягнемо шкуру —. і в печеру.

Обоє невесело засміялися.

— Да! Як у вас з вогнем? — запитав Шумило.

— Валько зробив кресало. А коли й з відром до Хмеля бігаємо — жару візьмемо, а тоді дмухаємо по черзі, доки в очах посоловіє.

— От-от-от! — блиснув чорними вуглинами очей коваль. — Як за кам'яного віку. Німці, либонь, потішаються: "окультурили" азіатів!.. Не піддавайся, Льонько! — дядько Карпо вручив йому гільзу з коліщатком.

— Візьми запальничку. Чирк — готово! Бачиш — горить! Вогонь, брате, велика сила. Всяка нечисть вогню боїться...

Одержавши від дядька саморобну запальничку, а від тітки пиріжка з гарбузом, наговорившись досхочу, Льонька весело побіг додому. А тепер, коли мати послала його за поміччю до Шумилів, хлопцеві було не до розмов: поліцай же викидає із хати. Тьотя Катя сплеснула руками:

— Карпе, що ж це робиться?

— А те, що всяка нечисть — чи то воша, чи гнида — на темряву лізе. Це вже другий куркуль у селі. Один — якийсь Березовський — в школі засів; каже, там його двір був. Як поліцая прізвище? — до Льоні. — Криворотько? Невже? Чуєш, Катю? Видно, синок отого кровопивці, якого з села ми прогнали.

Карпо Іванович настовбурчив п'ятірнею смоляну гриву:

— Добре! Із поліцаєм у нас буде окрема розмова. Поки що, Катю, допоможи кумі зібратися... А де Володька? Поклич і візьми з собою. От халамидник! Дограються вони з Грицьком, поки голови дурням скрутять.

Шумило зліпив товсту цигарку і, випустивши хмарою дим, штовхнув двері дерев'яною ногою:

— Піду до Федоренка. Я душу з нього продажну витрясу! Хай дає, наволоч, притулок сім'ї...

* * *

Для хлібороба покидати насиджене місце — гірше похорону.

Все хатнє добро вмістилося на одній підводі. Валько взяв на плечі клунок з книжками, дядько Карпо звалив на себе чималий вузол збіжжя, і вони рушили з двору.

Мати йшла за підводою, як за покійником. її вела під руку тітка Катерина. За ними, похиливши голови, мовчки брели Володька, Грицько й Ліда.

Льонька плентався позаду. За берестками оглянувся.

Прощавай, тихий куток!

Поведе хлопця доля в далекі краї, в невідомі села й міста, але й через сиву безвість років насниться йому затишна хата, задимлений обрій степу, крута стежина до річки і стара груша, що підняла зелену шапку аж до хмар...

Прощавайте, грози й веселки дитинства... Де їм судилося жити?

Прискакав на коні Федоренко, жовтий від безсилої люті; вкусив би матір — боїться.

— Нажалілась, відьма, буйволу безногому!.. Збирайся! Знай нашу добрість: в курник — хе-хе! — поселимо.

Приємне сусідство — якраз проти його хати. Не з'їсть староста, жінка його догризе — ще лютіша за чоловіка.

Тряслась на розбитій дорозі підвода, щось деренчало в передку, і Снігурка, прив'язана до воза, рвалась з налигача й ревла, ніби питала: куди це мене ведуть? Сполохано сокотіли в ящику кури. Тільки дурний Мазун безтурботно вибрикував. Сказано — теля...

Біля Хмелевого двору сумна процесія спинилася од здивування: щупленький дід Хміль і огрядна його жінка, накинувши на плечі шлейки, тягли по городу сівалку. Дід проти жінки виглядав зачуханим лошам — Хмелиха явно його перетягувала. На горбку старий спіткнувся, врізався плечем в сошники; він аж завив од болю й злості: "Куди ти преш, одоробло!" Підскочив, маленький і злий, баркою замахнувся на жінку, але тут же полетів у канаву — Хмелиха мовчки турнула нервового чоловічка ногою.

Грицько весь заполум'янів від пекучого сорому. Поруч Ліда... свідок такої жалюгідної сцени! "Володь, дай цигарку!" — .Грицько ніколи не курив і, ковтнувши отруйливого диму, закашлявся. Сказав з гіркотою:

— Старий домігся-таки свого. Ходив з Федоренком у райуправу, принижувався, канючив. По гектару земельки прирізали. І ось, бачите, хазяйнує. — Гриша безнадійно махнув рукою. — Був кротом, кротом і сконає. Ех, батьку, батьку!

Хміль побачив сина. . — Ти куди, волоцюго? Ти куди, питаю, з отими старцями? Марш додому — роботи скільки! Марш, а то... хай

простить мені бог! І дід схопив барку.

Грицько ніби й не чув тих погроз.

— Все! Піду з дому. Сьогодні ж. Більше не можу.

— Грицю! — Володька благально подивився на друга, в його сірі, неспокійні очі. — Переходь до нас. Ну чого ти? Тату!

Карпо Іванович — він чув розмову — повернувся з вуз-,лом на плечах:

— Справді, Гришо! Буде краще. Місце для тебе знайдеться.

* * *

Цить, Дунько, цить!

Дунька пізнала свого. Мабуть, нюхом почула, бо в сараї, де Хміль зберігав позаторішнє сіно, було темно, і Гриша не вгледів, а скоріше догадався, що оте сіре в кутку — їхня коза. Дунька довірливо уткнулась в хлопцеві коліна, лизнула руку: де ж твій гостинець, мовляв? Забув ти, Гришо, й свою домівку, забув і мене, стару Дуньку. "На хлібця, на! — Одержавши смачного коржика, Дунька апетитно захрумкала. — Не забув я тебе, пустухо. Знаєш, добре мені у Володьки, а все-таки... Вранці прокинусь, схоплюсь із лежанки — де я? Мережана піч, ковальське причандалля... Не своя хата... А своя стала чужою..."

Гриша погладив щокою Дуньчину мордочку; коза аж копитцями зацокотіла так їй приємно було. "Тихо, Дунько, тихо!" — і Гриша поліз на сіно; воно одгонило болотною цвіллю, старе злежане сіно; розумний господар давно б його викинув, а Хміль для чогось беріг. Взагалі ощадливий Хміль підбирав усе, що потрапляло йому до рук — гайки, дріт, іржаві сошники, негодящі стельваги; під сіном був цілий склад найдивовижнішого ломаччя —= все це збиралось роками й приховувалося од людського ока... Гриша теж скористався батьковим складом: сховав під сіном радіоприймач, який витяг з німецького штабу. Тепер, коли він переселився до Володьки, вирішив забрати "музику", бо як надибає старий, на друзки поб'є, а може, і в поліцію заявить, — отож вирішив Грицько перенести "музику" в лісосмугу, в свою землянку. Все, що треба, хай буде в одному місці: гранати, вибухівка, два карабіни. Там надійніше. І для роботи зручніше... .

Сорочка у Грицька відстовбурчилась, металева коробка приємним холодком лоскотала йому груди. Тепер головне непомітно вискочить з двору і — в степ. "Ну, прощавай, Дунько!.." Гриша хотів з'їхати з сіна додолу, як раптом брязнув за сараєм цеп, завив,'загарчав Кудлань.

— Ать!.. Щоб тобі заціпило! гримнув на собаку хрип-

кий голос.

Батько!.. Грицько відчув неприємний холодок на спині. А раптом загляне батько в сарай! Подумає: ага, зашкребло, забився-таки, бездомнику, під свою стріху. Ні, не діждеться він. Коли вже сказав Грицько: "Більше не повернусь", значить — все! Як там— тяжко не було б, як не боліла б душа за домівкою — він перетерпить все. Назад дорога заказана. Досить! Вже гнули його: "Заробляй копійчину, окаянний!.. Не вір партєйним, вони дурять народ... Греби до себе, тільки сліпа курка гребе від себе... Земельки проси, кланяйся німцям, безбожник, бо за ними сила!.." Досить! Ременем, кулаками, прокльонами хотів батько привернути сина до своєї віри і, сам того не відаючи, обірвав ниточку, яка * зв'язувала сина з рідною хатою.^ Давно поривався Грицько втекти з дому. І, нарешті, коли батько виклянчив у німців отой клаптик землі і, мов божевільний, гупнув перед іконами, засичав на сина: "Молись!.. Падай на коліна й молись, бо... задушу... і бог простить", — Грицько з жахом побачив: то був не батько, то була здичавіла людина, яка справді могла задушити його... Ця ніч розлучила їх, розлучила назавжди...

Знов загарчав Кудлань. На кого? Мабуть, прийшов чужий... Так і є. Двоє говорять: батько і хтось... голос ніби знайомий.

— Ой, дивіться за ним, дивіться, бо добра не буде, —г-прогугнявило зовсім близько ("Чи не в сарай ідуть?..").

— Сам бог знає, одказав похмуро Хміль, — як я беріг його. Таж кого вони бояться, дітки наші? Кого шанують? Колись церква була — немає, зламали антихристи. Бога забули, батькові в очі плюють. Срамота!.. А все вони, отой Арсен, Карпо, і своїх розбестили, і мого, іроди, звели з пуття. Дому одцурався — де це видано?

— Еге ж, еге ж, — підтакнув гугнявий.

Отой наклеп, наче смола, обпік Грицькове серце. Перед ким це він юродствує?.. Повільно, щоб не шелеснула жодна билинка, Гриша зіп'явся на лікті, витяг шию, позираючи вниз. На порозі сиділо двоє — спиною до сіна. Гриші видно було тільки голови: одна — розкошлана, сива, посріблена тьмяним осіннім сонцем — то батькова; друга — лиса, гуляста. "Криворотько?.. Точно він! І голос його — гугнявий!" Криворотько тримав свою блискучу макітру прямо й нерухомо, а батько весь час неспокійно крутив жорсткими кошлами, сипав і сипав отруйні слова:

— Он Карпа візьміть, сатану безногого (наказав господь — і мало ще). Хіба ж було таке за старого режиму? Братову жінку взяв. З дитиною взяв — чуєте? І радується, на братових кістках награє, щоб чорти веселились. І мого зманув — туди... в сатанинське кубло.

— Ой, дивіться, — захитав Криворотько лисиною. — Кумпанія, скажу вам, неприятна. Все купчаться, все метушаться. Як на погибель. То до Шумила, то до сухотної — як її? — Поліщукової дівки. На гітарі брень-брень і на мигах, на мигах балакають. А то, знаєте, — зашепотів Криворотько, — вашого, значить, вночі запримітив. З Володь-кою і Зіньковим парубком. В лісосмузі крадуться, крадуться, — чого б то? — я за ними, і враз — шелесть! — наче крізь землю провалились... Ой, дограються! І каятимуться, і проситимуться, та пізно буде...

Грицько так напружено слухав, що й незчувся, як сіно під ним поїхало, посунулось; ще трохи — і він звалився б на "спини тих, що сиділи на порозі. Аби сам звалився — біда не біда. Спав на сіні. Але під сорочкою... радіоприймач!

Ще не збагнув Грицько, що він падає, та внутрішній голос збудив його: небезпека! Наче вибухова хвиля штовхнула його в куток. І коза, як підстрелена, шарахнулась за Грицьком на сіно, полізла, забила ногами.

— Тю! — крутнувся на порозі сполоханий Хміль. — Су-машедша! На копицю лізе! Тільки сіно* жере, а польза? Заб'ю, шкура хоч буде.

Гриша лицем уткнувся в гаряче зіпріле сіно і, хоч дерло в горлі, не дихав. Попід стелею потягло їдким махорочним димом — засмалив Криворотько. Ось він гучно сплюнув, одкашлявся.

— 4 Кажуть, після того... після стихійного лиха, — поліцай єхидно захихикав у кулак. — Поліщук вас смикав довгенько...

— Та ви теж добрі, — одмахнувся Хміль. — Зробили своє — і навтьоки. А мене за душу: "Як це так — лан загорівся? Де ви були, сторож колгоспний?.."

"Ну-ну, що далі?" — Гриша до краю нашорошив вухо. Пожежа в степу то був для Грицька неприємний, зловісно-таємничий епізод з довоєнного життя. Мимоволі пригадалося: повернувся батько з сільради чорніший хмари, тряс бородою, кляв Поліщука: "Бач, які люди! В тюрмі хочуть згноїти невинного чоловіка!.." Ні, не міг уявити собі Грицько, щоб то батько підпалив пшеницю...

"Як же воно було? Говори, батьку!.. Що значить: "Зробили своє і — навтьоки"?.. Хто зробив? Ти знав, хто зробив?"

Спокійно-байдужим голосом Хміль вів далі:

— Кричав на мене Поліщук: "Із неба, чи як, вогонь упав?" — "Може, й з неба, — кажу, — може, господь наказав... За гріхи наші".

— Істинно, божа кара, — хихикнув Криворотько.

— А ви як втекли тоді, пане поліцай?

— Та втік, — Криворотько знов зашепотів. —= В лісосмугу, значить, вскочив, дивлюсь — горить, аж гуде. І в душі — вогонь. Ну що, наїлись чужого добра? Голота нещасна! Колись батькові в ноги кланялись, за сніп, як собаки, гризлись, а тепер, бач, розперезалися... Ви ж пойміть, сусіде: вся земля до Козацьких могил — чия? — Криво-ротькова! Забрали, загребли. І мене, хазяїна, за петельки і — на шахти. Глитай пилюку, давись казенними об'їдками... Пойміть, кипить на душі, кипить! Ночами було не сплю, очі рогом лізуть. Хто ж, думаю, в нашій хаті паскудить? Хто нашу земельку мучить? Не стерпів, сусіде, пойміть!.. Тягне мене до свого двору, життя нема. Значить, забився глухої ночі сюди. Як вовкулака, в балках од людей ховався. Ото з вами тільки душу одвів — коло куреня побалакали, а то — в балках більше, в реп'яхах. Діждусь, поки смеркне, — і в степ виповзаю. Пшеничка... Колоски налиті... І все це їхнє, жебрацьке. Не дам! — сказав собі.— Хай ріжуть, хай четвертують, якщо зловлять, — не дам! Ну, значить, пустив півня... Ви знаєте...

Грицька немов лихоманка била. Як не зціплював зуби, вони однак цокотіли. Це було страшно — на власні очі, зовсім поруч бачити вовкулаку. Хлопці, ви чуєте? Це ж він ходив за нами по п'ятах! Ми в грушевий сад, ми в "білих-червоних" граємо, а з кущів блимає вовче око. Ми до ставка — і він за нами, по очеретах, як мара, як дідько, реп'яхами обліплений. Чуєш, Володько? Ти казав, повернувшись з пожежі: бачив якусь тінь у лісосмузі. То він, вовкулака, був! То він скреготав зубами на нас, на наше життя! І батько мій знав, і мовчав, і кляв сусідів за те, що хочуть згноїть невинного!..

— Так ви той... наглядайте за хлопцями, — після паузи обізвався Криворотько. ■— Як не як, ми свої. Мій батько у вашого товар замовляли. Бувало, кажуть: "Добрячий хром у Хмеля. Пошив чоботи — зносу нема"... Дружили батьки, правда. І ви той... Хата близько, щось запримітите — до мене. Бо німці, знаєте, порядок люблять, а не так — і землю заберуть, і вас... Це не шуточки.

— Не допущу, пане поліцай,^—глухо прохрипів Хміль. — Вже й так узяв гріх на свою душу. Все бачив, дурень старий, бачив і мовчав. Думав — схаменеться. А він, окаянний, своє... з бандитами... там нашкодить... там сховає... І от — проти батька пішов. Хіба то син? Хіба є в нього жалість до отця? Як перед хрестом скажу: не покається — амінь. Гнилий палець — відрубай, не жалій, бо сам згниєш. Ось моє слово: амінь!

"Так, батьку, амінь! — повторив у гарячці син. — Не зігнеш мене. Не зробиш кротом... Аби не Володька, не Ліда,. не червоні вітрила, може б, оглух я, осліп... і падав ниць перед твоїми іконами, і стягав у сарай лахміття, і просив.

у німців земельки. Та я не осліп, не оглух, і краще ляжу під кулями, ніж себе живцем поховаю.

Все, батьку! Згоріло, по вітру розвіялось усе, що було колись, може, вчора ще, мені домівкою..."

* * *

Після того, як Поліщуки перебралися в курник, Карпо Іванович, йдучи до кузні, щоранку заглядав до них. Одного разу він сказав:

— Візьму я, кумо, Льоньку до себе. Хай підручним побуде, до хорошого ремесла привчається.

Робота Льоньці сподобалась. Підсипай у горно вуго-льок, качай міх, та не ривками, а плавно, щоб вогонь не роздмухати. А найцікавіше — сталити новенькі болти. Вихопиш із горна червоне розпечене залізо, бульк у воду — зашкварчить, як сало на сковороді, наче сердиться, що кинули з гарячого в холодне.

Добре Льоньці під рукою дядька Карпа. Бо коваль як батько: ніколи не гримне, не покепкує з твоєї невправності. Працюють вони з

холодком, хоч і підганяє староста; більше про війну, про життя балакають. Правда, сьогодні не дуже погомониш: оно скільки наглядачів! Зібралися до кузні пани радники, поважно розсілися на колодах. Пан Бере-зовський, що в школі поселився, любовно погладжує своє черевце, Хміль ретельно прополює бороду, а Федоренко широким жестом обводить степ, долонею рубає його на смужки, в далеч показує, як полководець на поле бою.

Витягуючи за поріг ошиноване колесо, Льоня потайки зиркає у двір: може, намуляло сидіти панам громадянам? Та ні, сидять, наче приросли до колод ("Чиряків би вам на одне місце!"). Саме дід Швайка про щось ораторствує.

Раптом вскочив Льонька у кузню і стривожено:

— Дядьку! Володька ваш їде. Ох, перепаде йому!.. Карпо Іванович кинув молот під верстак, сперся плечем

об одвірок. Грузькою осінньою дорогою, що рябіла від калюж, понуро пленталась із степу парокінна упряжка. Бочком, на циганський манір, їхав верхи Володька. Видно, не поспішав хлопець, ліниво потягував цигарку, пускаючи кільцями дим. "Бач, який козарлюга вигнався, — потепліли очі в коваля. — По землі ногами волочить".

— Тпру-у! — зупинив Володька гнідих біля дверей кузні, стрибнув на купу жужелиці, де було сухіше.

— Ти чого роботу кинув? — вовком піднявся Федоренко, і всі радники, як по команді, гнівно повернули голови.

— Стельвага лопнула, — одказав спокійно Володька. ^_ Саботуєте! — Федоренко стиснув пухлі кулаки, але

тут же стрівся з прищуреним поглядом коваля =— присів на колоду й грізно чмихнув:—Поладнай, і зараз же в поле, чуєш?

Володька потяг стельвагу в кузню.

Стріпуючись, немов виганяючи холод з-під ватянки, він пройшовся з кутка в куток, сіпнув Льоньку за козирок (Льоньчина голова пірнула в картуз), штовхнув малого під ребра.

— Ну як, батьку, підручний?

— Тямущий хлопець. Старається. Он всі дірки позатикав соломою, щоб дядька, значить, не протягло.

— У вас тепленько, — Володька потер задубілі руки над вогнем. — А в степу сиро й грязько, душа теленькає.

— І робота на общинному полі не гріє? — одвернувся коваль, ховаючи посмішку.

— Сам знаєш, як робимо. Аби день до вечора. Грицько теж обламався. Скоро притягне розбиту сівалку...

— То ви, хлопці, перестаралися. Краще одженіть коней в ті гони, так-сяк покрутіться. Не лізьте на очі прихво-сням. '— Шумило сердито бахнув молотом по наковальні.— От врем'ячко настало! Хіба ми навчали колись дітей, як од роботи тікати?

— Думаєш, мені не гидко? — стиха проказав Володька, і в голосі його вчувався притаєний біль. — Глянеш на степ — твоя ж земля пустує, до рук проситься: "Зори, засій!", а ти — дуриш її...

Льонька здивовано придивлявся до Володьки: це був уже не той безжурний балакун-жартівник, невтомний заводіяка, якому й море по коліна. По-дорослому сутулячись, він мовчки стояв коло віконця, перебираючи невеселі думи, і тоскно поглядав у степ.

— От що, батьку, — врешті сказав Володька, — звари стельвагу. Тільки так, щоб до вечора знов тріснула.

Батько похитав-головою: "Наберусь клопоту з вами, хлопці". Проте не одмовився.

— Зараз ми з Льонькою склепаємо. А ти, сину, поки вільний, оці штучки випилюй.

Кожний взявся за діло. Льонька підскочив, на льоту

піймав кінець жердини, відполірованої долонями, потяг

ручку на себе — пузато надувся міх, засичало притушене

горно. І кузня одразу ожила, заграла. "Ух, ух!" — зітхав

старий зморшкуватий міх. "Дзень-дзелень!" видзвоню-

вала наковальня під молотом Шумила. "Вжи-вжи!" —

вгризалася Володьчина ножівка в крихкий сріблясто-білий

метал.

Володька зважив на руці кілька легких, щойно випиляних трубок. "Гм-гм, — наморщив він лоба. — Дивні штуковини виготовляє батько. Для чого ж вони? Ні до плуга, ні до сівалки"... У Льоньки аж язик

засвербів, так і кортіло сказати, що дядько Карпо начиняє ті трубки жовтим порошком, і якщо трошки насипати порошку й камінцем вдарити — здорово бахкає. Проте Льонька не сказав, бо щось ніби смикнуло його: "Тесе!.. Держи язик за зубами".

А тим часом Володька, перекидаючи з долоні на долоню блискучі трубки, підійшов до батька; коваль з усього розмаху бив по м'якій, наче тісто, розпеченій до білого заготовці, він, здавалось, не помічав сина.

— Тату, — нерішуче пом'явся Володька, — і мені б десяток... трубок... готових.

^_ Ти звідки знаєш, *що це таке? — Шумило холодно зиркнув на сина з-під смоляного чуба, та Володька не стушувався. Невинно округлив очі, повні лукавих смішинок. І батько не стримався — теж посміхнувся.

— От дітки! — посварився явно без злості. — Чого стоїте? До роботи!..

Розійшлися по своїх кутках, деякий час працювали мовчки. Володька, щоб, мабуть, перевести розмову на інше, показав рукою у двір:

— А чого це індики на колодах розсілися?

— Долю твою вирішують. У кого, значить, наймитувати будеш: у пана Швайки, чи у пана Криворотька... Піди послухай.

Володька збив шапку набакир, руками — шурх у кишені, перевальцем посунув до радників. Поруч з колодами лежала дірява коробка безтарки, перекинута догори дном. На неї й присів Шумило.

— Тютюн у вас є, панове?

Пани громадяни враз притихли. ' Бач, поштивий став Шумилів годованець! Корчить усмішечку, а за пазухою, либонь, камінь. Чи, може, й справді за розум беруться голодранці?

Щоб позбутися сторонніх вух, Федоренко пробасив начальницьким тоном:

— Йди, йди, стельвагу ладнай. Сівбу кінчайте, бо й так затягли.

Але Швайка змилостивився — простяг хлопцеві засмальцьований кисет. І поки вдвох вони крутили цигарки, знов потекла обірвана розмова. —

— Зважте, панове, — Криворотько особливо натискав на слово "панове". — Зважте на одне: вся земля до Козацьких могил — то моє кревне...

— Не можна так, пане Криворотько. Там добра сотня десятин...

— Пане Федоренко!..

— Пане Криворотько!..

Володька зручніше вмостився на безтарці ("Таки точно! Землю ділять індики!"), пустив кільцями дим і раптом змахнув од очей сиву хмарку: з-за рогу кузні виткнувся німець. "Фю-у-у! — присвиснув Володька. — Зондеркомі-сар Люман!"

Високий німець у чорному плащі злим рішучим кроком наближався до гурту. Правою рукою висмикував із кобури пістолет. Очі його цілились на товсту м'ясисту шию Бере-зовського.

Володька пригнувся, пальці самі намацали низ перекинутої безтарки, і він незчувся, як шмигонув під дашок, і тіло його прикрила простора дощана коробка. Підняв голову, вухом припав до щілини: розпалившись, радники випиналися один перед одним.

Повагом, з відчуттям власної гідності речe пан Бере-зовський:

— Сьогочасний мент, вельмишановні, знаменує повернення маєтностей їх законним власникам. На руках у мене гербова бумага, якою пожалували мого отця сам гетьман Скоропадський (царство йому небесне!). Кожен мусить отримати те, що йому належить по праву...

— Нє, слухайте сюди! — вихопився Швайка. — Що ж

получається? За царя я мав дулю з маком і теперечки..

Рип-рип! — вже коло безтарки проскрипіли чоботи. =— Встать! — наче молотом, бухнуло по головах радників.

— Почему сідєть? Почему не работать?

Крізь чималу шпарину видно: немов кілки, виструнчились пани громадяни, роззявивши роти на Люмана.

— Саботір! — німець замахнувся пістолетом. Хрясь! — гепнувся Березовський на безтарку. Решта панів кинулась урозтіч.

— Наз-з-зад! — потряс пістолетом Люман. — За мною! Втягнувши голови в плечі, побрели радники за Люма-

ном. Йшли, як по тонкій кризі, не спускали очей з рипучих офіцерських чобіт. Лопотіли на вітрі поли плаща, пістолет раз у раз підбадьорював: "Марш! За мною!"

Коли конвойоване панство повернуло за кузню, ще тліли біля колод недопалки. Тихо стало в дворі. Та ось ворухнулась перекинута безтарка, з-під дашка викотився Володька. Встав, обтрусився і — в кузню.

— Бачили цирк?.. Лев і дресировані гавки. Шумило з Льонькою давились од сміху.

— Куди ж він їх повів?

Льонька скочив на підвіконня і, мов горобчик, уткнувся носом у шибку.

— Он де вони! — аж підстрибнув.

У балці, де зібралось ціле озеро дощової води, застряв автомобіль "БМВ". Шофер люто крутив баранку, колеса буксували, чорне місиво струменем летіло з-під крил, машина з ревом сіпалась і все глибше тонула в багнюці.

Люман показав пістолетом: ану, берись, свинота!

Першим плюхнув у калюжу пан Швайка, за ним поліз Федоренко. Березовський топтався на сухому, присідав на задні, як бичок, котрого силоміць штовхають у воду. Зондеркомісар, гикнувши, так піддав носаком, що Березовський сторчма полетів у болото. Криворотько не ждав особистого "запрошення" — сам ухопився за кузов.

— Пашол! — змахнув рукою Люман.

Затряслась машина, слизьким багном обдало хазяїв. Неначе жаби, греблись вони в мулі, й холодна твань текла за шию, хлюскотіла в халявах. Мотор аж вив, і пани рад-

ію

ники підвивали: той смикав знизу, той штовхав ззаду, а машину як присмоктало.

Зондеркомісар підібрав широкі поли плаща, з котячою-бридливістю ступив у воду. "Ать!" — огрів рукояткою поліцая по загривку. "Ать!" — підстьобнув охлялого старосту. "Па-шо-о-ол!" — і радники, витягуючи шиї, налягли з усіх сил, облиплий грязюкою кузов поплив-поплив по калюжі.

Володька вже сидів на коні, коли табунчанські верховоди, лаючись, повертались до кузні.— Ненько рідна! Що сталося з панами! Хіба оце Березовський? Хіба кожушок, на ньому? То жмут соломи, яким сажу трусили. А Швайка? Помийне мочало, вибачайте, пане! А Криворотько? А Федоренко? Підсуши і на город — птаство безвісти тікатиме.

Ну, як, наїлись земельки? — зустрів їх Володька,.

зняв шапку, поштиво кивнув головою: "Моє шанування, панове!"

— Ти!.. Прикуси язик! — прохрипів староста, підняв кулака і сам злякався — чорний віхоть стирчав з рукава.

Шумило розвернув коней, весело вйокнув, скалки води полетіли з-під копит, і Федоренкові довго вчувалося, що то регоче Володька.

ЗЕМЛЯ НЕ МОВЧИТЬ

Подорож на аеросанях

, Охо-хо-хо-хо... Скажу вам, служба наша собача, —

Криворотько тяжко зітхнув, обтрусився посеред хати, змах-'нув шапкою сніг з чобіт і, не діждавшись запрошення, вмостився на лаві.

Карпо Іванович наче й не помітив поліцая: сидів спиною до дверей і сердито гахкав молотком по залізному обрубку. В його зігнутій постаті, густому настовбурченому волоссі, в швидких рухах відчувалася така зла прихована сила, що Криворотько тихцем-тихцем одсунувся далі, на край лави. А тут обпекла його поглядом тітка Катерина; схрестивши руки на грудях, вона стояла коло печі і не зводила очей з поліцая. Ну, мовляв, кажи, по чию душу прийшов...

— Немає у вас тютюнцю? А то, знаєте, дають пайок — гнилі сигарети, — Криворотько хотів стулити усмішку, та

тільки скривився; велика бородавка підсмикнулася, майже закрила прищурене око. — То як, питаю, нащот тютюнцю?

Шумило гахнув молотком, аж лава, на якій сидів поліцай, струснулася.

— Н-да, собача служба, — ще важче зітхнув поліцай. — Рад сусідам допомогти — не можу. Вже передали списочки...

Коваль підняв молоток і не вдарив. Опустив руку.

— Які списки? Хто передав? — процідив крізь зуби не повертаючись.

— Ваші, ваші передали. Ті, що людей знають. Федоренко з Швайкою. Я ж тут новий...

— Що за списки? — Шумило зиркнув поверх поліцая, відітнувши поглядом гулястий вершечок, оту жовту пляму на голові.

— А ви що, не чули? — жовта гуля присунулась ближче. — В Германію забирають... Я б допоміг вам, сусідоньки, та списочки та-а-ам, — тицьнув Криворотько на замерзле вікно. — Діло пропаще. Не піде Володька, вас обох поженуть.

Криворотько встав і бочком посунув до дверей. Немов з розп'яття, страдницькими очима дивилась на нього тітка Катерина, прихилившись до комина, і червоні квітки на стіні вінчали її воскове чоло.

— Ви той... передайте Володі, — кинув поліцай від

порога. Завтра збираємось зранку... у школі. Грицько,

здається, у вас ночує? Теж перекажіть... І чого він, як пес бездомний, по чужих хатах тиняється? Батько ж у нього такий...

— Ідіть краще! — крутнувся на стільці Шумило; він судорожно стискував у руці молоток: його дратував тихий, як болотний ручай, голос поліцая.

Криворотько, зіщулившись, вприснув на вулицю.

Мело, вихрило в степу. Вітер вигрібав з низинок сніг і наче дражнив поліцая: то жбурляв білі колючки в обличчя, то сипав їх за комір. "Собача служба!" — лаявся Криворотько. Особливо дошкуляли йому тісні "казенні" чоботи, видані в поліції. На морозі вони ставали ніби залізними, аж дзвеніли, і сплющені ноги промерзали до кісток.

Шинель була не краща без підкладки, ще й розпірка

ззаду: гуляй, вітре, між поліцайських ребер!

Криворотько, ухкаючи від холоду, забігав у хати, починав з тютюнцю і кінчав одним: кому 16 років — завтра збиратися коло школи...

Десь під обід він завернув до Поліщуків.

Поліщуки жили тепер у курнику поряд з колишнім колгоспним двором. Через дорогу, на толоці, одиноко горбилась Шумилова кузня; серед уламків сівалок і возів, занесених снігом, чорніла її протрухла солом'яна стріха. А далі, на вигоні, світив ребрами розкритий бурею балаган, де колись Льонька плескався в пшениці.

Останнім часом Льонька спохмурнів, ніщо не звеселяло його. Вийде з курника, стане сиротливо на причілку. Так і хочеться пірнути поглядом в гущавину старого саду, в пухку зимову постіль над річкою. Глянеш, бувало, на обривисту гору — згадаються аеросани, і легенди про татар, і Грицько з його книжками, і все-все, що наповнювало тебе життям. А тут ні саду, ні річки. Гола рівнина, облуплені свинарники і на цьому белебні — чужі стіни, що стали тобі за домівку...

Зів'ялий, повертається Льонька в хату. А в темній комірчині з одним вікном до степу ще сумніше. На холодній лежанці скулилася Ліда. Лежить мовчазна, тільки попросись зрідка: "Накрий мене, мамо". Весь одяг скидали на неї, однак не може зігрітися. Вдень її морозить, трусить, вночі, навпаки, розкривається, місця собі не знаходить: "Пече мене, мамо, вогнем пече". Схилиться мати над дочкою, прикладе руку до її чола: "Боже! Ти вся гориш!.. Де ж тебе підкосило, дитино моя?" Довго не признавалася Ліда, потім сказала: в степу простудилася. Вночі водила жінок до сховищ зерна, хліб на дітей видавала; ночі холодні були, дощі, ожеледь, вітер, а вона в самому платтячку. Мати сумовито глянула на стіл, де давно не пахло печеним: "Кажеш, дочко, хліб роздавала... Такий і батько твій. В тридцятому забрав з клуні пуд ячменю, щоб в артіль однести. "Якось перетерпимо, — каже, — колгоспові сіяти треба"... Такий він був: для себе ні цурки, аби людям"...

Того дня, як поліцай обходив село, сповіщаючи про "мобілізацію", Ліда марила в гарячці. Вона задихалася, шепотіла сухими губами: "Грицю, сховай!.. Сховай, Грицю!.." Поривалася встати, і щоки її палали, і спітнілі руки тяглися до матері. "Дочко! Що мені діять .з тобою? — мати безпорадно притискувала до грудей її гаряче трепетне тіло. — Я б руки підклала, аби легше тобі"...

Валько вже збігав у Краснопілки — надворі гула хур-

товина, снігом занесло яруги і весь наче ватою обліпле-

ний, повернувся додому. "Дістав молока!" — хотів посміх-

нутись сестрі, та Ліда не бачила ні брата, ні простягнутої

до неї склянки.

Вдень і вночі бились вони над хворою, безсилі допомогти їй чим-небудь. І не знала мати, не знали брати, що нове горе чекає на них. Воно, те горе, вже стукало в двері.

— Добридень, пани громадяни! — чемно вклонився Криворотько, гупаючи на порозі колодками задубілих чобіт.

— Гришо, поліцай!.. Вижени його... — тремтячими руками Ліда затулила обличчя, заніміла, ніби чекаючи удару.

Льонька струснувся від обурення. Поліцай коло ліжка непритомної Ліди! Більшої наруги не можна придумати! Що йому треба, чорногузові? Аби не чути гугнявого голосу Криворотька, Льонька прошмигнув мимо непрошеного гостя, вскочив у сарайчик.

Льонь, де ти? — почулось знадвору (який дивний голос у Валька!).

— Я тут... Чого тобі?

— Ти знаєш, що він каже? — заглянув Валько у сарайчик. — Ні, ти розумієш: завтра заберуть... Лі-і...

У Валька нервово сіпались щоки.

— Хіба йому повилазило? Вона ж... на волосинці.

— Ні, ти розумієш, — Валько немов оглух. — Ти розу-ілієщ, що він каже: якщо хвора — хай візьме довідку.

,,В районі. І сьогодні ж. Бо завтра — чуєш? — однак по-~~жене. Або матір — замість Ліди. Мені, каже, аби душа була...

— Де він? — Льонька, як затравлене вовченя, схопив пакола, одним стрибком вискочив за поріг. У дворі він наткнувся на матір; вона, мабуть, ляснула його по щоці: "Кинь, пакола, дурню!" — та Льонька не відчув найменшого болю, тупо дивився у білу заметіль, у сніговий вир, що кружляв за спиною поліцая.

■— Пішов... Мамо, а ви куди?

— Цить мені! — з незрозумілою злістю відштовхнула сина. — В хаті сиди! — і до Валька вже, спокійніше: — До Федоренка піду, підводу попитаю.

Важко нести свою муку до остогидлої людини. Важко тобі, мати. Але чого не зробиш ти для порятунку дитини!.. Провалюються у снігу затерплі ноги, сльози застилають очі, а ти йдеш до старості, просиш його жінку, товсту глевкувату бабу: "Розбудіть чоловіка. Горе ж таке"... Федоренко, п'яний до нестями, крутить бичачою шиєю, реве, матюкається крізь сон. Відкриває, нарешті, одне око, скляним поглядом

втуплюється в сусідку: "Коней дать?! Ге-ге! — трясеться під кожухом живіт. — Хай не придурюється дівуля твоя. Жени її, стерву, пішком".

Тяжко тобі, мамо, було йти до старости, а ще тяжче повертатись ні з чим до дітей. І ти клянеш війну, клянеш долю свою вдовину, і свою безсилість, і свою темноту. Де це видано, щоб мати віддала свою дочку на вірну смерть! Краще тоді самій — в ополонку... Ти сидиш в кутку, спиною до дітей, і вже не плачеш, бо висохли сльози, а тільки слухаєш, як дзвенить, кровоточить розтерзане тіло... Підійшов син, поклав голову на твоє плече. "Сину,, здається, я вдарила тебе? Пробач, сама не знаю, що роблю".

Гарячими долонями стисла мати синову голову і, схилившись на неї, немов задрімала. А коли відкрила повіки — застигла вражена: Ліда, підпершись подушкою, сиді-У *ла; очі її проясніли, і в тих широких, відкритих очах був спокій, тверда рішучість. "Невже, здумала завтра йти?.. Ні, ні! Хай викине з голови!" Мати кинулась до Ліди, обняла її.

— Слухайте мене, діти... Ви вже дорослі, ви самі проживете. А я... я вже стара. Чи там, чи тут — не страшно мені.

На Лідиних впалих зашерхлих щоках, на висохлих руках проступили червоні плями.

— Мамо, — тихо мовила вона, — я зненавиджу себе, коли ти за мене... Не смій... Я просто не зможу жити...

— Нікого не візьмуть завтра, чуєте? — підхопився Валько. — Ні Ліду, ні вас, мамо! — в його очах затремтіли росинки. — Збирайтесь, в район поїдемо! Не мають права! — ковтав він гарячі сльози і, вже вибігаючи з хати, кивнув Льоньці: — Ходім допоможеш.

Валько витяг з сарайчика дерев'яні сани. Це були ті носаті сани, що їх зробили колись В.олодька з Грицьком. Чи думали хлопці, що їхній "аеромашині" судилася така земна невесела подорож!

— Давай палку! — Валько метушився, перекидав дошки, грюкав молотком; спішна робота, майстрування — це була Вальчина стихія, і він знову ожив, щось пиляв, прибивав, прилаштовував вірьовку; кров цебеніла з розбитого иальця — пусте! — він поспішав, він підганяв Льоньку. — Чорт! Короткі санки. Треба доточити. Ану, забивай гвіздок!..

У відкритому степу скаженіла хурделиця. Вітер змітав .сухий, колючий сніг і гнав над землею білу куряву.

Зігнувшись, Льонька підштовхував сани ззаду; тут вихрило, немов голками, сікло обличчя. Льонька заплющував очі і всім тілом налягав на санки; коли його заносило в рівчак, він на хвильку відкривав заліплені очі. І тоді бачив перед собою чорний горбик: то лежала вкутана ряднами й свитками Ліда. .1 ще видно було йому натягнуту вірьовку й дві згорблені постаті — материну і Вальчину.

Спочатку Льонйка лічив свої кроки: раз, два, три... Але швидко збився і далі рачкував бездумно, якийсь байдужий до себе, до морозу, до занімілих рук.

Раптом сани пірнули кудись, Льонька уткнувся носом в замет. Підвівшись, побачив: мати стоїть збоку і широко відкритим ротом хапає повітря; заінеєні повіки її стулені, по сухих щоках стікають сльози чи, може, піт...

;— Мамо, спочиньте, — сказав Валько. — Ми самі...

Він накинув на свої плечі вірьовчану "шлейку", пригнувся, рвонув санки. І знов скрипів сніг під полоззям, білі оси впивалися в Льоньчине тіло, і малий безсило грібся в кучугурах. "Чи допомагаю я братові, чи він

і мене волочить?" Льонька відпустив руки — санки йшли своїм ходом. "Сам везе".

Щоб не засліплювало, Льонька задер голову, тепер перед ним коливалась змокріла Вальчина спина; і те, що братові було жарко на .морозі, немовби зігрівало й Льоньку. Хлопець з ніжністю подумав: "Якщо глянуть на мене й брата — хто я такий? Він завжди тягнув уею роботу, тягнув за себе й за мене, а я все хитрував, викручувався, аби на гульки втекти. Він, як віл, з ранку до вечора не знав спочину: копав город, садив картоплю, вичищав гній, сапав, прибирав — за двох мужиків управлявся".

Наче кінь-роботяга, Валько грудьми налягав на "шлейку", спина його парувала, шапка облипла льодяними бурульками. Льонька зціпив зуби і так штовхнув сани, аж у голові потемніло, і сила десь знайшлася, і бешкетне бажання позмагатися з братом. "Ну-ну, не дуже! Пупа надірвеш!" — повернувся Валько; обпечені губи його зроже-вила усмішка. І од тої усмішки, од братових слів хлюпнуло теплом в Льоньчину душу.

Час від часу мати просила Валька зупинитися, щоб глянути на Ліду.

— Як, дочко, не холодно?

— Добре мені, тепло. Може, я пройдусь трохи? Що ви мене, наче дитину?..

Мати сварилася пальцем, поправляла подушку, краєм піджака закривала доччину голову, і сани рушали далі.

Під Компаніївкою звернули на шосе. Сподівалися: легше буде, все-таки дорога пробита. Але тут одна за одною скреготааи цепами німецькі машини. Довелося йти над кюветом; послизнеться нога — по шию пірнаєш у замети. На критому грузовику, в* кузові, їхала весела

солдатня, видно, напідпитку, угледіли людську упряжку — зайшлися реготом; той тикає пальцем, той улюлюкає, той ногами дриґає. Івани шлейку тягнуть — дивина!

Валька, який, вибивався із сил, пересмикнуло од наглого сміху чужинців.

— Бачили ідіотів? Регочуть... Пождіть, на кутні завиєте! Як вони далі брели, Льонька майже не пам'ятав; усе

злилося в білому шумовинні — і брязкіт цепів, і поскрипування полозів, і стогін сестри, яка марила, кликала когось до себе. Льонька просив води, мати снігом розтирала йому руки, він нібито лежав горілиць на дорозі, бо з носа пішла кров, — чи було це, чи тільки приверзлося — він не міг напевно сказати. Потім вони спинились коло сірого будинку. Якісь люди в білому, наче снігові баби, повели під руки Ліду, а вони стояли на ґанку і чогось ждали. Мабуть, довго ждали, бо Льоньку трясло від холоду, мокрий під-

жачок взявся корою. Він сказав, що хоче прилягти. Із саней його підняв Валько: "Вставай, браток, Ліду ведуть".

Якийсь в окулярах і теж у білому говорив до Ліди по-німецькому, вона заперечливо хитала головою, і той, в окулярах, закричав, замахав руками.

— Чого лаєтесь? — стемніла мати. — Бачите, як свічка вона.

Ліда кволо усміхнулася:

— Він, мамо, не лається, він сердиться, — і пошепки, з ледь прихованою радістю:' — Ось уже довідку дав.

Мати ще не второпала, чим же краще, що німець сердиться, а не лається, як лікар ткнув на неї пальцем:

— Матка? — і заджеркотів по-своєму, вимагаючи, щоб Ліда перекладала для матері.

— Він питає, чи не можна мені десь тут влаштуватися... на квартирі (Ой, не хочеться, мамо!). Буде присилати медичну сестру. (Я б додому поїхала). Каже, поклав би в лікарню, та не має права тільки для німців лікарня...

Мати враз пом'якшала, випросталась, наче скинула гору з пліч, але тривога не розтала в її очах.

— От і добре... Знайдемо куток. Скажи спасибі йому. Видать, не кам'яне серце... Лишайся, лишайся, донько, мо' підлікують. Назад в таку негоду — борони боже... Як же здо-ровля її? — це мати звернулась до німця і показала на дочку. Ліда благально зиркнула на лікаря, поспішила сама відповісти:

— Нічого, мамо. З легенями трошки... Запалення... Поки хлопці споряджували сани, — треба ж квартиру

шукати, — мати закутала Ліду, всадовила її на подушках. Замислена, зосереджена, Ліда дивилася в одну точку, ніби намагалася збагнути щось потаємне.

— Дивна людина, цей лікар, — тихо промовила вона. — Знаєте, що він мені сказав? "Бог створив, — каже, — людей для життя, а люди створили бога смерті". Я заперечила: не люди, а деспоти придумали війну. "Не знаю, — каже, — в політиці не розбираюсь. Знаю одне: мого сина Ебили в Росії, а вас хочуть погнати в Німеччину... З тою ж метою"...

Ліду взяла до себе незнайома тітка, що жила недалеко від лікарні.

До Табунчанського повертались під вечір. Вітер стих,

■

підморожувало, і сани легко бігли по затверділому снігу. Льонька, який приповз у Компаніївку майже на колінах,, лиш тепер додивився, яка ж то краса довкола. Здається, ніколи не бачив степу таким казковим. Лунким надвечір'ям степ був як море — голубий-голубий. Навіть легенькі тіні од кучугур були голубі. Неначе вітер гнав хвилі, і враз вони зупинилися, застигли хрумкими, як скло, бурунами...

Люди в печерах

На ночівлю їх загнали у вугільний склад Кіровоградського пивзаводу. Склад був дерев'яний, без вікон, тіснуватий для двох сотень "мобілізованих". Коли очі призвичаїлись до темряви, Володька Шумило вигукнув хрипко: "Братці, ого! Про нас тут подбали. Гляньте, яка перина". І він простягся на підлозі, встеленій товстим шаром снігу.

Вони брели весь день — під конвоєм, по снігу. Наскрізь пронизував вітер, від утоми підгиналися ноги. Та тільки Шумило помічав, що хлопці похнюпилися, одразу брався розказувати потрісканими до крові губами то анекдоти, то якийсь епізод з життя діда Швайки. Грицько Хмельовий — вже за Компаніївкою він кульгав, бо приморозив ноги — той ще посміхався вряди-годи, а Зінько ніби й не чув вимучених дотепів свого товариша. Не та ситуація та й Михайло не такий, щоб його просто розворушити. Останню порцію Володьчиного гумору — про снігову перину — Зінько не міг проковтнути. Роздратовано буркнув:

— Кінчай, Володько!.. З Грицьком щось треба. Задубне... Шумило не образився, ні, хоч і дарма рикнув на нього

Михайло. Може, саме тому Володька одбувався смішком, що хотів заглушити в собі тривогу за долю Грицька; він ще на півдорозі помітив:

у Гриші розповзлися черевики, підошви хляпали й загрібали сніг. А йти їм, мабуть, не день і не два...

— Пробирайтесь в куток! — сказав Шумило і перший став проштовхуватися між людьми; хлопці й дівчата неквапливо, як бджоли на морозі, лаштували собі нари на ночівлю. В темряві Шумило намацав ящик, посадив на нього "капітана", потім чиркнув запальничкою й звелів:

— Скидай, друже, взувачку!

Грицькові ноги стали фіолетові, ніби їх облили чо;.милом. І такі набряклі, такі товсті, як подушки.

— Ну й ну! — похитав головою Володька. — Закинь, друже, свої черевики. Закутаємо твої п'яти, прямо скажу — ахілесові п'яти, закутаємо онучами, мотузком обв'яжемо, будеш завтра, як лялечка... Хоч на парад.

Поки Шумило натирав салом Грицькові ноги, Зінько витяг з торби сухі онучі; їх було мало, роздер вишиту матір'ю полотняну сорочку.

— Хлопці, — зіщулився "капітан", — як же так? Вийду, наче опудало...

Дам зараз! — визвірився Михайло. — Жених! Сва-

таться їде!.. Пристанеш в дорозі — застрелять, і твій

фасон — під хвіст собачий...

Грицька морозило, і, щоб зігріти його, хлопці притислись до товариша. І так сиділи купкою, спина до спини, прислухаючись, як

свистить вітер в щілинах, як сипе на голови пороша, як рипить сніг за стіною — то, мабуть, круг вугільного складу ходили вартові.

Вдень, коли їх гнали без перепочинку, здавалося: аби присісти хоча б на мить — провалився б одразу в солодкий дрімотливий спокій. А зараз сон відлетів геть, в голові роїлися думи, душу обсідали тривоги. Що завтра? Знов попереду мелькатимуть чиїсь закаблуки, вони то грузнутимуть у снігу, то підніматимуться-,— і так без кінця; позаду — обвітрені роти, важке сопіння; а збоку — поліцаї на конях, і над колоною пронизливе: "Дайо-о-ош! Патяні-і-ісь!.." А потім — товарна станція, вагони, гуркіт коліс... і почнеться те, про що й думати не хочеться. Щоб не думати, хлопці завели тиху розмову. "Вчора забігав до Ліди, — хрипко почав Гриша. ■— Було пізно, мабуть, десята година вечора, а в хаті — нікого. їй-право злякався. Пусто. Стою під дверима, чогось жду, а чого — сам не знаю"... Грицько замовк, ніби прислухається до скрипу за дірявою стіною. "Дивлюсь, — каже далі, — іде її мати з хлопцями. Сани тягнуть. "В Ком-паніївці Ліда", — сумно хитає мати головою. Я їм нічого, а сам навпростець — в Компаніївку. До ранку, думаю, туди й назад змотаюсь. Знайшов Ліду. Вона страшна, хлопці. Зчорніла. Спочатку не пізнала мене. Потім спитала: котра година? Вже на другу повернуло, кажу. Ліда стріпнулась — од болю. Ніч для мене — прокляття, говорить. Вночі ми провели батька. І тепер... ну, вона згадала про тебе, Володю, і про тебе, Михаиле... Тяжко їй буде одній..."

Стих Грицько, і ще настирливіше засичав вітер між дош-

ками. Кожна щілина обзивалась по-своєму: одна — гула

по-джмелиному сердито, друга — пищала мишачим голо-

ском, третя — відлунювала далеким-далеким передзвоном.

Похоронна пісня заколисувала, навіювала сон, а могильний

холод мертвив вже немовби чуже тіло. "Я буду не я, — бур-

мотів Володька, коли не придумаю щось для порятунку

ваших душ. А тепер — нічичирк... Шумило думає", — і Шумило тієї ж миті захропів.

Ранком їх вишикували перед складом, розбили, так би мовити, по поліцайських кущах: табунчанських окремо, краснопільських, бобринецьких, компаніївських — теж окремо... А були тут невільники з усіх південних сіл Кіровоград-щини. Почалась довга й нудна процедура — облік робочої сили, яку направляли до німецької імперії.

Цибатий Криворотько, гупаючи підковами, обходив своїх "земляків" і заклопотано лічив:

— Двадцять шість... Тридцять... Тридцять чоти... Хто там лишній, холера?! По чотири, сказано, р-р-разберись!

Тільки Шумило розкрив рота, щоб "найтепліше" висловитись про Криворотька, як хтось не дуже ввічливо звернувся до них:

— Ей, лопухи, димок у вас є?

Дорогу переходив молодик, весь голубий, як море: голуба шинель до п'ят, голубий кашкет сповз на самі вуха. Володька пригостив голубого нахабу тютюном і прицмокнув язиком, розглядаючи його обмундирування:

— Ох, і шинелька в тебе!.. Казка! А пояс, а чоботи! Голубошинельник показав тридцять два зуби:

— І ви, корешочки, можете прибарахлитися.

— Де ж таке щастя видають?

— Курінь бачите? — показав на цегляну казарму, що стояла напроти пивзаводу. — Отам в добровольці записують. На повне довольствіє.

— Наші душі, браток, — зітхнув Шумило, — в табелях прошнуровані...

Доброволець артистично сплюнув через губу:

— Єрунда! Жора всьо здєлає. Хто в мою шайку? '

— Я і ці два орли, — Шумило кивнув на Зінька і на

Хмельового. Спершу Грицько байдуже слухав розмову, та коли зрозумів, куди хилить Жора, побілів, заторсав Во-лодьку: "Які добровольці? Ти що?" — "Мовчать! — зашипів Шумило. — Жирафи! Поки дійде до вас"... Доброволець випнув груди, набундючився.

— Поліцай! — гаркнув командирським тоном. — Я забираю цих трьох. Мобілізую в німецьку добровільну армію.

Криворотько виструнчився перед голубою шинеллю:

— Слухаю, пан начальник!.. А списочки? Вони у списочку в мене...

— Плювать! Отмєтім! Здано-получено, порядок!

— А печатка буде?

— Печатка? Я те припечатаю, морда! — і розлючений Жора таки припечатав би, коли б Криворотько вчасно не присів.

Доброволець повів хлопців до казарми і дорогою не без хвастощів спитав:

— Як я вашого тютю, га? Хай знає Жору! Могорич з вас, лопухи!

У дворі казарми юрмилось чимало парубків. Товариство було як на підбір. В того підбите око, в того шрам на всю щоку, а в одного щетина росте не тільки там, де їй слід рости, а й на вухах, на лобі, і навіть кущик — на круглому, як бараболя, носі...

— Оце пики! — сказав Шумило. — По-моєму, тут бандити з усього світу.

Зінько з хутірським інтересом розглядав, чим займаються добровольці. Одні, вдягнуті у неймовірне дрантя, товпились коло прийомного пункту, інші виходили звідти з пакунками і тут же, просто неба, різалися в "очко", ставлячи на карти тільки що одержане обмундирування. Якийсь гравець-невдаха скидав з себе новенькі чоботи.

Жора, випустивши заряд блатних словечок, розштовхав чергу, просунув "свояків" поближче до прийому, а сам сів за карти.

— Хлопці, — моргнув Шумило. — Наче нас і не було... Обігнувши чергу, вони вискочили за ворота казарми.

Ніхто й ока не підвів на них.

— Тепер згадайте, — сказав Шумило, — як Еней кивав п'ятами з Трої.

І знов темрява. Тільки це був не вугільний склад, а старе, без єдиного віконця горище. Тут, певно, хтось переховувався раніше, бо сіно було злежане й перетерте, простелена ватянка пахла махоркою. Гриша не курив, і той гіркуватий запах дер йому горло. Він лежав горілиць,

заклавши руки під голову, лежав і думав. Доля кидала їх, як море тріски. Годину чи півтори тому вони, як говорить Володька, були прошнуровані в поліцейському табелі, готувалися до маршу, і ось поворот судьби — і вони на прийомному пункті серед головорізів, ще один стрибок — і вже на Кущівці, на південній окраїні міста. Тут, виявляється, живе дядько Володі Шумила, він сказав, що в його будинку повно німців, і все-таки провів їх на горище. Крізь стелю просочувались тихі, приглушені звуки; то, мабуть, внизу розмовляли німецькі солдати. Коли гуркали двері — здригався весь будиночок. Не те що страх, а неспокій ятрив Гриць-кове серце.

— Володь, твій дядько, хто він такий? — обережно поцікавився Гриша.

— По-перше, абись ви знали, — зашепотів у кулак Володька, — Шумили потомствені ковалі. Про Кіндрата Шумила чули? В Запорізькій Січі клепав шаблюки. Так от дядько Антон — славний нащадок його. Правда, не шаблюки, а плуги сталив на "Червоній зорі". Це тобі раз. А по-друге, про що говорить отака штукенція?

Грицько одсахнувся: чорним оком дивилось на нього дуло нагана.

— Де ти знайшов?

— Під сіном. Новенький чортяка, недавно змащений. І три обойми патронів... Це говорить що-небудь?

— Не пхай під ніс, — одвернувся Грицько. — І тихше...

Вони зарилися в сіно, кожний окремо, кожний зі своїми думами. Грицько знов побачив перед собою довгий шлях, по якому брели вони вчора; пригадалася ніч, тихі вулички Компаніївки, лікарня. Лідо, як ти себе почуваєш? Коли б ти поруч була, не гнітила б його самотність, не

дратували б пусті балачки. Була б товариська спільність, душевна теплота і щось більш значуще, серйозніше.

Час для хлопців не ділився на дні й ночі. Був собачий холод, постійна темрява, і тільки там, внизу, життя йшло своєю чергою. Коли під ними западала тиша — значить, ніч, есесівці вклалися спати; гуркіт, регіт, гелготня нагадували їм, що прийшов ранок. Хлопці намагалися говорити пошепки, вдень лежали непорушно, аж поки терпла спина, і поодинці розминали тіло — підтягувалися на бантині. Найменша необережність — і звук, підсилений порожнявою, лунко одгукувався внизу. Треба тікати з цієї пастки — це було ясно. Але дві обставини затримали їх на горищі. У Грицька відкрилися рани, обморожена шкіра тріскалась і облазила; хоч дядько і Антон дістав якусь мазь — сверблячий, ниючий біль не давав життя бідолашному "капітанові". Отже, поки не стане Гриша на ноги, про втечу й думати нічого. Друга, не менш важлива обставина: якщо Криворотько з власної ініціативи дізнався, що "земляки" обхитрили поліцію, їх вже розшукують у селі, та, може, і в місті. Пройде час, все уляжеться і тоді — в дорогу.

Нарешті, куди їм податися? Володька, який зрідка спускався вниз, коли там не було німців, запропонував:

— Може, в Чорний ліс? Дядько проведе нас, зв'яже з партизанами.

Михайло одразу погодився. Про Чорний ліс вже давно говорили по селах; з вуст у вуста передавалися чутки про зухвалі нальоти червоних загонів...

Грицько, який досі мовчав, раптом випалив:

— Ідіть в чорний, ідіть в голубий, ідіть хоч до дідька в зуби! А я повернусь назад. Сам повернусь, ясно?

— Ясно! процідив Михайло. — Поближче до неї...

— А хоча б, а хоча б до неї! — Грицько аж захлинався од хвилювання. — Хіба це порядно — лишити одну? Хіба розумно — кинути все, що задумано, кинути роботу, і в ліс, рятувати шкуру?

— Гришо! — зашарудів підстилкою Володька. — Ти наче в душу мою заглянув. Я абсолютно — за! Подамося ми в рідні степи... Знає Шумило одну місцинку за Козацькими могилами. Там такі підземелля — чорт з свічкою нас не знайде. Отож, орли, наш курс — на Табунчан-ське!..

Похід на Табунчанське залишався поки що мрією, а вони нудились на горищі та відлежували боки. Одного разу Володьку розбудив якийсь дзенькіт. Дзень!.. Дзень!— бриніло перед самим носом. Володька понюхав: запахло вологою і наче ніжною зеленню.

— Хлопці, капає! — підскочив Шумило. — Надворі березень!

На цю новину кожний відгукнувся по-своєму.

Грицько. Справді, весною повіяло. Вже, мабуть, перші проліски з'явилися.

Михайло. Саме пора боронувати ріллю. Ех, оце б пару коней, і пішов би степом...

Володька. Болотяка зараз — по коліна. Як ти, Грицьку, подибаєш додому?

Грицько. На животі полізу. Аби скоріше...

Випадок, дрібний випадок прискорив час їхньої втечі.

Зінько лежав найближче до сходів і не спав, а дрімотливо мружив очі. Внизу, в першій кімнаті, пиячили німці, і Михайлові здалося, що вони

сидять у нього над головою. Він чув навіть, як вони плямкають губами, як дзвенять чарками. А коли есесівці загорлали пісню — надсадно завібрувала ляда. Зінько підняв голову і зрозумів, нарешті, секрет акустики: очевидно, Володька забув причинити ляду — жовтим'квадратом світився хід на горище. І — що за чортовиння! — в тому квадраті з'явився привид... кирпатий носик, тоненькі кіски, пара оченят. Ти ба! Мабуть, дочка дядька Антона. Дівчинка зі страхом, з дитячою цікавістю заглядала на темне горище. Михайло приклав палець до губ, хотів сказати: тс-сс!.. І чи Зінькові патли, чи його застереження настрахали малу — вона з пронизливим криком, немовби м'яч, покотилась по сходах. В коридор вибігли німці. Трах, бах! — захряскало на сходах.

— Пан, то кицька... кис-кис, — розгублено лепетав дядько Антон.

— Хлопці, назад! — Шумило стиснув рукоятку нагана, цілячись на світлий квадрат. Спіймав на мушку лису голову, і палець торкнувся курка... Німець закліпав осоловілими очима: темрява, тиша...

— Мяу, кис-кис, — писклявим голоском лисий покликав кішку і, реготнувши ні з того ні з сього, посунув униз.

Вгамувавши трохи шалений стукіт серця, Володька прошепотів:

— Тільки стихне — на землю. Все! Більше не граємось в піжмурки.

Ось вона, та місцина, про яку говорив Шумило!

За двогорбою спиною древньої Козацької могили починалося урвище — таке стрімке й обривисте, що й дикі кози його обходили. Внизу, коло підніжжя глинистої стіни, хлюпотіла річка, а далі широкою долиною розлилося смарагдове море очеретів і верболозу.

— Десь тут я бачив нору, — Шумило на "батькових" посунув з гори, гуркочучи крем'яхами, і приліпився на верхньому карнизі. За ним спустилися Грицько з Михайлом.

•Праворуч карниз був ширший, і там приткнувся кущ дерези. За цим кущем чорним півколом зяяла діра. Колись, очевидно, була вона обмурована, але потім цегла поросла мохом, павуки заснували її тонкою марлею. Володька просунув залізний лом — лом повис у руці. Значить, глибоко!

— Ну, прощавай білий світ! — Шумило звісив ноги, помахав ними в порожнечі, підморгнув хлопцям і...— Ап!—долинуло з підземелля.

Настала тиша. Страхітлива паща, проковтнувши одного, немов чекала: хто там наступний?

— Володь! Де ти? — пригнувся Грицько. Гуд-гуд-гуд, — задвигтіло в підземеллі.

І раптом гора озвалася:

— Хлопці, стрибайте!

Шшах! — полетів Михайло. Шшах! — полетів Грицько. Під ногами твердо... Слизька багниста темрява... І холодно, як в льоднику... Ггга! — налетіло ззаду.

— Тю, це ти, Володько? Темрява зареготала.

— Зараз таке побачите...

Блиснув ліхтарик (Володьчин трофей з Кіровограда), вузенький пучок світла поповз угору по замшілій стіні й уперся у високе склепіння.

— Ого, який зал!

— Що б це могло бути?

— Батько мені розказував, — Шумило повів ліхтарем убік, і синюватий промінь, витягнувшись, як комарине жало, ледь торкнувся протилежної стіни. — Батько розказував: колись над урвищем стояла козацька фортеця... Бачили — цегла деінде валяється на горі? Ото, мабуть, рештки... А печера... Я знаю для чого? Може, склади були...

Оглядаючи зал, хлопці наткнулись на східці. Ступили раз, вдруге, втретє і... вперлися в глуху стіну. Шумило знічев'я вдарив ломом — і лом провалився в порожняву. Роз-валяли замурований хід — нова галерея. Ще більша, ще просторіша. Тільки запах — як з гнилої бочки...

Загомоніли навперебій.

Грицько. Оце штаб-квартира!

Володька. Тарасу Івановичу скажемо: до нас, батьку, під землю! Бо там, в Краснопілках, згребуть собаки.

Грицько. А тут — столик для Ліди... Друкарська машинка. Листівки запустимо.

Михайло. Нари треба зробити. Краснопільських хлопців заберемо до себе. Та й наших чимало буде.

Грицько. Інтересно приймач братиме? Через ге-

монську товщу? Принесу з лісосмуги, попробуємо.

Володька. Про нашу хату дамо знати поки що тільки Тарасу Івановичу. І Ліді, звичайно. Вона, так би мовити, на легальному становищі, це дуже зручно: зв'язківець. Без зв'язку ми ніщо, ми ховрахи під землею... Ну, й батькам перекажемо. Хай знають: ми повернулись, живі й здорові.

Михайло. Як?! І Хмелю скажемо?

Це слово само собою злетіло з Михайлового язика. Він спитав, і гарячий струмінь обпік йому щоки. І пригадалась школа, галасливі збори, коли приймали Гришу в комсомол. І тоді Зінько, не подумавши, ляпнув про те, що батько чи дід Хмельового колись прислужували куркулеві (Михайло й сам добре не знав). І тоді приголомшила його тиша, така ж нестерпна, як зараз в підземеллі. Зінько — це надовго врізалось в пам'ять — зловив на собі презирливий погляд Ліди. А потім піднявся класний керівник Тарас Іванович.

— Стало модно чомусь, — промовив хриплувато, — розбирати людей по кісточках. Жива людина, запам'ятайте, не бездумний прилад, не компасна стрілка: як не крути,

а вона в один бік показує. Куди батько, мовляв, туди й син... Запам'ятайте: ви самі, ваш колектив ліпить характер кожного і... Гриші. Який у вас духовний заряд, такий і в нього. Не спішіть ганьбити когось — себе ганьбите.

Приголомшлива, нестерпна тиша запала в підземеллі. Вічна пітьма катакомб крижаними очима дивилась на Михайла. Яке маєш право недовіряти Грицькові? Ну, прямий ти, обтесаний, рівний, як дишло. Та чи не криється за цим твоя обмеженість? Твоя неспроможність зрозуміти

товариша, у якого не таке просте життя? Може, він глибше почуває, де зло, а де добро, що вистраждав свої переконання, свою мрію, що відстояв їх в нелегкому двобої?

— Гришо, — спромігся нарешті заговорити Зінько. — Я не хотів... Я так випадково...

Михайло ждав: спалахне, розходиться Гриша. І про збори нагадає, і про сутичку в Лідиній хаті ("Пам'ятаєш: "Не вірю йому, як і старому Хмелю"?). Але Грицько, на великий подив, з гіркотою і безнадійністю вимовив:

— Чого ж? Про батька — правда... Ради бога, прошу: ье потикайтесь на очі йому. І про мене — ні слова.

Михайло згріб обох, Грицька й Володьку, в оберемок і з дивною ніжністю пробасив:

— Лягайте, хлопці, спочиньте. Я... щось не хочеться. Повартую.

...Все складалося ніби добре. Де ще знайти надійнішу схованку? Про ці печери в селі мало хто знав. Але припустимо, німці дещо рознюхають. Підійти до урвища можна тільки степом, а степ тут голий, людину за три-чотири кілометри видно. Поки ворог сюди, хлопці сторчма в кущі, в очерети, в суцільне плетиво лозняка Г — шукай вітра в полі... І все-таки... Якщо насядуть несподівано? Вихід з катакомб єдиний, і той — вузький, незручний. А закриють його, і вони опиняться мов у домовині.

Ці думки не давали спокою Зінькові. Із печери тягло споконвічним холодом, тхнуло цвіллю, і Михайло прикрив Грицька й Володьку своїм піджачком, — хай спочинуть з дороги, а сам не міг заснути, позирав на вузеньке "віконце", що ледь просвічувалось вгорі. Колись, очевидно, звідси вибирались по східцях; так, по східцях, інакше не можна — стіна висока. Східці, певно, були дерев'яні, отож давно згнили. А як же тепер?

Поставити драбину? Ну добре, вони зроблять драбину. Скільки ж треба часу, щоб по одному вискочити з підземелля? А якщо їх збереться чоловік двадцять?..

Михайло заворушив губами, щось підраховуючи, і раптом, схопившись на ноги, став міряти галереї; перша була квадратна, приблизно дванадцять на дванадцять кроків, а друга, глуха — шістнадцять на двадцять. Поки спали хлопці, Михайло тихцем видряпався з печери, довго повзав над урвищем і, як признався згодом, власним животом виміряв схили гори, щоб уявити собі план розташування катакомб. Задоволений підрахунками, він розбудив Володьку й Грицька.

— Вставайте, роботка знайшлась!

Хлопці одбрикувались, сонно крутили головами. Яка там в дідька робота після тридцятикілометрового переходу! Дай людям спокій, ведмедю бездушний!.. Та Зінька не можна було ні розчулити, ні дійняти лайкою.

— Ви, хробаки! — торсав він хлопців. — У нас буде запасний вихід. Чуєте? Запасний вихід з другої галереї. — Зінько потяг напівсонних "печерників" у другий зал. — Якщо довбать оцю стіну... метрів десять, не більше — проб'ємось до сонця. Там зразу — круча...

— Гм... Кажеш, десять метрів? — Шумило, видно, тільки тепер прийшов до тями після наглого пробудження. — Десять — підходить. Хоч і земелька тут... зубами не вгризеш.

— Ломом візьмемо! — пожвавішав і Грицько. — Це ж, братці, не тільки вихід, а й вентиляція. Без вентиляції нам — капець. Поспав — наче камінь у грудях.

Селянські діти, вони змалечку були привчені до волячої роботи. Але так викладатися, як у підземеллі, їм ще не доводилося. Це був, за висловом Володьки, єгипетський труд. Удень вони довбали траншею, а вночі потайки пробиралися в село і на плечах несли цеглу, дошки, інструмент, різне майно. Нічні "прогулянки" ледь не скінчилися для Володьки трагічно: якось він наткнувся на Кривороть-ка. Чи пізнав його поліцай, чи ні — важко сказати. Словом, "чорногуз" погнався за людиною, яка тягла на собі щось підозріло велике й кругле (то Володька пер діжку для води). Поліцай крикнув "Стій!", а коли утікач припустив щосили — кулю пустив навздогінці. Врятували Шу-мила доггі ноги й міцні легені...

Довбали поперемінно, довбали до нестями, до одуріння. І грунт же їм трапився —'спресована глина, крем'яхи, камінь. Вдариш ломом — аж іскри скачуть, аж гуде підземелля. І чим глибшає траншея, тим важче: ні повернутися, ні розігнути спину. Страшна задуха. Пісок скрипить на зубах. Пилюка забиває горло. Та спочинку немає. Задихаєшся в норі — вилазь, бери сокиру. Теши кілки, забивай у стіни — це будуть нари. Трохи оклигав за такою роботою — знов довбай гору.

Спочатку хлопці одгортали землю на дно печери. Метр за метром росла траншея, і вищала купа вийнятого грунту. Куди ж подіти його? Михайло нарешті придумав: "Є в нас лантухи? Є! Виносити землю геть і в річку її, щоб не видно слідів"... Незграбний, вайлуватий, він з дивовижною спритністю дряпався по стрімкій кручі, де легко зірватися з пустими руками, а в нього ж на плечах — трипудовий лантух. Ні Володька, ні Грицько не могли позмагатися з-Михайлом, — він був справжнім верхолазом, цей табунчанський ведмідь. Власне, він сам переніс оту гору землі, переніс її з печери в низину, кожного разу. ризикуючи життям... І Грицькові пригадалося: "Нам такі, коли гризти землю —

гризтимуть, перти мішки пертимуть, нам такі підходять"...

Михайло мав право сказати ці слова. Він мав повне право!

Настала мить, довгождана мить, коли якось раптом обвалився верхній шар землі і "печерники" вирвались на світло. Весняний промінь несміло ковзнув по стінах траншеї, подзьобаних ломом; він, тоненький, соромливий, замерехтів лише скраєчку, а хлопцям здалось, що їхньою штольнею скотилося в підземелля сонце і зупинилось здивоване: коли ж ви, хлопці, зробили все це? І дерев'яні нари вздовж стін, і столик, і навіть цегляна грубка і — дивись! — поличка, а на ній — радіоприймач, де притаївся голос Москви, і в кутку — збитий Михайлом ящик, а там — німецькі гвинтівки...

Потягло в катакомбах свіжим вітерцем.

Грицько порушив урочисту мовчанку:

— Отепер ми — підпільники. Тепер почнемо...

Четверо за кам'яними стінами

Весна в селі — радість.

Навстіж відкриваєш вікна: заходь у гості, яснооке сонечко! Сідай на покуті, миле! Заквітчаєм тебе барвінком, вистелемо доріжку м'ятою і поведемо весільний танок. Защебечуть величальну ластівки, будуть вторити їм ручаї дзюркотливі. Повінчаємо тебе, сонечко, з колосистою нивою, щоб родила вона багато, щоб зерно наливалося золотом.

Весна в селі — свято.

Навстіж відкриваєш серце: овій, освіжи мене, вітре! Легкокрило полинемо в поле, в зелене роздолля, чорними скибами наріжемо землю і будемо бенкетувати. Хай не скупиться хмара, хай наливає по вінця! Пий, рілле, досхочу, зашумуй весняним хмелем, щоб міцна, як вино, зійшла ярина!

Весна в селі — пісня... коли це мирна колгоспна весна. Якщо ти — вільний господар своєї долі — йдеш на артільне поле; якщо знаєш, що в село не налетять жандарми і не будуть гнати тебе на підневільну роботу, гнати прикладом, наче худобу; якщо за твоєю спиною не сичить Федоренко і не глумиться поліцай Криворотько: "Бач, на більшовиків старався, а тепер — руки відібрало!.."

Зіткнулись у селі дві нерівні сили — овдовіле жіноцтво і безжальна машина фашистського терору, безоруж-ні матері і сталеві каски німецьких завойовників. Це була щоденна боротьба — глуха, вперта, подвижницька. Боротьба за свою совість, за честь перед святою землею, перед пам'яттю тих, хто далеко на сході боронив мозолясту правду.

Битва починалася з атаки на власне серце. Треба було зламати себе, побороти роками усталені звички; натруджені руки просилися до роботи, а ти мусив наказати їм: занімійте! Хліборобська совість веліла берегти кожну зернину, кожну артільну цурку, а ти мусив наказати їй: ламай, знищуй, пали, щоб нічого не дісталось ворогу. Тисячолітнім досвідом трудівник навчався остерігатись хвороб, а тепер, як блага, накликав на себе коросту й лишаї, старече горбив спину, аби тільки не скоритись чужинцю.

І галали в Табунчанському скирти соломи, заносило мулом поламані плуги та борони, ящур безжально косив худобу, відсиджувались —в схованках бородаті "діди" та паралічні "бабусі" — деяким "старцям" і сорока не було. "Брешуть вони, прикидаються!" — наливався жовчю староста.

* * *

Поліщуки на свій лад перебудували курник. Перегородили його стіною — вийшов сарайчик і "кімната". А щоб узимку не задувало з дверей, приробили сінці. Мати сказала: "Треба ще куточок для Ліди". І от "кімнатку" перетнула глиняна стіна, й з'явилась ще одна комірчина,

тісна, темна, з віконцем на північ. Тут поставили ліжко, столик та два стільці. Під вікном Валько й Льонька посадили бузок— Ліда дуже любила його ніжний духмяний цвіт, — і сестрин "кабінет" був готовий.

Відтепер Ліда ніби відділилася од сім'ї.

Мати з потаємною тривогою слідкувала, як дорослішає, все глибше й глибше входить у своє, самостійне, життя її донька. Колись було ясне, відкрите дівча — як на долоні. Скільки раз заплітала їй золотисту косу, пестила ніжні рученята і заспокійливо думала: вона моя — до найтихішого поштовху серця, до ледь помітного тремтіння кожної жилки. А зараз — і моя, й не моя. Вже бродить у її душі щось своє; вже свої думки хмарять їй бліде, стомлене личко.

Не легко, ой, не легко розгадати матері, що там на серці у доньки! Взимку, після хвороби, була вона в зажурі, ніби глуха до всього, — не виходила з хати і навіть за книжки не бралася; більше на кушетці лежала, все думала й думала. Тільки промовить інколи: "Де ж вони зараз, хлопці?.."

І раптом — напровесні, коли одшуміла повінь, — прийшла додому зовсім інша: легка й щебетлива, як ластівка; сміється, по хаті кружляє, хлопців за чубчики смикає. Донька повеселіла — і мати розігнулась, просвітліла. Дивується стиха: що з Лідою? Ніби чари скинула...

Що то за чари, дізналася мати випадково. Вночі, крізь сон, почула Лідину розмову з Грицьком. Про якісь печери, про вчителя... Ранком мати — ладком, обережненько! — рішила вивідати, звідки взявся Грицько. Усміхнулася Ліда, зовсім по-дитячому палець до вуст приклала: "Тут вони, хлопці, в селі. Повернулися. Тільки ж, мамо!.." Ну, то зайве — матір застерігати.

І знов, як раніше, поринула дочка в роботу. Та невідома робота не давала спати старій. Вночі прокинеться, крадькома загляне в хатину — блимає каганець.

— Ти все читаєш та пишеш?..

— Треба, мамо, — скаже ніжно, а в голосі чується: "Не питай мене більше, мамо".

А то накине хустину і зникає в темряві. В легкому платтячку, тонка, як билинка, тільки й того, що батькового високого росту.

— Ти йдеш, доню?

— Треба, мамо.

Таких "треба" багато у неї. Треба, щоб зібрались у хатинці друзі; буде бриньчать гітара, будуть сміх і жарти — така собі сільська гульня, але слідкуй все-таки, мамо,, щоб ніхто сторонній не стирчав під хатою. Треба,-щоб прийшов учитель фізики із Краснопілок — пам'ятаєш, мамо? Ага ж, Тарас Іванович! — буде важлива розмова, не для сторонніх вух. Треба передати ковалеві оцей папірець, але сховай його, мамо, поміж коржів — так буде краще...

Мати, немовби вибачаючись, безшумно заходить в хатину, сідає на ріжок стільчика:

— Ну, як воно там?

Вона вже звикла до того, що Ліда знає, — а звідки, не насмілилась спитати, — як воно там, на фронті. І з надією, з тривогою дивиться у доньчині очі — великі, голубі, задумливі. "Брешуть німці, — спалахне вогнем Ліда, — ніби вони за Уралом. Брешуть! Москва стоїть, як стояла, Волга — у наших руках". Зітхне полегшено мати, піде до сусідки, щоб

по-своєму переказати новину: "Не сумуй, Па-лажко, ще прилетить твій Лебідь. І мій прилетить... якщо голови десь не склали"...

Глуха темна ніч. Тиша.

І раптом — ба-бах! — у двері.

— Гей, розтаку!.. відчини!

Мати кинулась до вікна. Вибігла з хатини Ліда.

— Одкривай! Бачиш — гуляємо. Став самогону, більшовицька морда!

Хряснуло вікно, полетіли шибки на підлогу. В хату просунулась кудлата голова. Старостин голос:

— І бичка веди! На закуску!.. Спишем, ге-ге, куме?

— Іменно! — це озвався Криворотько. Загупало під вікном, блиснув ліхтарик.

— Одкривай, чуєш! Двері висадимо.

— Федоренко, де твоя совість, — благально мати. — Отямся!

— Куме, вона ще погрожує. Гати!

Тріснули двері, в сінях загуркотіли відра. Хрипле ричання. Дві темні постаті. А навстріч їм — білі чайчині крила. То Ліда. То її пронизливий крик:

— Не смійте! Не смійте!

— Ти диви?! — оторопіло поліцай. — Голубка! Сама в руки лізе. Тягни, куме, її!

Схрестилися руки — бридкі ворожі руки і гарячі материні:

— Геть, бугаї! Вона ж дитина!

З-за материної спини — скрегіт зубів і Вальчин видих:

— Назад! Сокирою сікону! Льонько, біжи до Шу-мила!..

— Тю, гвалт підняли! Та ми ж самогону... Тю, навіжені! Пішли, куме, пішли...

І вже за хатою — хмільний бичачий рев:

А ночка тьо-оомная била-а-а!..

Ранком у двір заглянув Федоренко. Морда розпухла, обвисли гладкі м'ясисті щоки. Бликнув з-під лоба на Полі-щучку:

— Веди корову! Здавати будеш.

Матір наче вдарили під груди. Сполотніла відразу. Діти ж від голоду загинуть! Вже й так світять кістками, щирицею давляться. Одна надія була — на Снігурку, і ту віддати німцям.

Заплуталась сльозинка між зморшками, застигла на сухій щоці.

— Де ж правда? Я ж здаю молоко... по плану.

— Краще мовчи! — показав пухлого кулака староста. — І бичка веди, чуєш! Пожаліла для добрих людей — німці з'їдять, — Федоренко

крутнувся і пішов по сусідах, щоб повтішатися ще над вдовиними слізьми.

...Повела свою теличку сусідка Палажка. Повели корівок матері — німці підбирали останню худобу в селі, йшли жінки понурі, заплакані, наче не скотину, а себе тягли за вірьовку на бійню.

Мати вигнала із сарайчика Мазуна й Снігурку. Ніжно погладила Снігурчину шию, провела рукою по теплій, довірливій морді:

— Прощавай, годівнице! Снігурка відчула недобре, заревла.

— Хлопці, — покликала мати, — попасіть їх коло Па-лажчиної хати...

Хлопці навчились розуміти неньку з півслова. У сусідки Палажки здохла корова від ящура. Значить — кінець. Раз зважилась мати на це — іншого виходу немає. Тепер можна зовсім забити сарайчик: курей і свиню німці давно "реквізували", тепер в хліві — тільки мишва гасає.

За хатою Валько зліпив із глини кабицю.

Треба трохи фантазії, і присадкувата потріскана плитка перетвориться на бойовий корабель. А Льонька Поліщук буде на ньому кочегаром... В топці палахкотить вогонь, чорний дим валує з труби — старенького відра з вибитим дном. В казані булькає вариво — два бурячки і просяна лузга. Готується вечеря на всю команду.

Ех, аби це був справжній лінкор, вийшов би Льонька на капітанський місток і: "Право руля! Повний вперед!" — повів би лінкор до комори. Сьогодні, кажуть, загнали туди наших людей, підпільників із Краснопілок. Тих, говорять, що підірвали німецькі машини на Бобринецькому шосе. Кинули їх, зв'язаних по руках і ногах, на кам'яну долівку, на залізний засув зачинили і варту кругом поставили. Ото б навести всі бортові гармати і смальнуть по варті, щоб полетіли

шкереберть поліцаї. А тоді гукнути по-капітанськи: "Виходьте,, люди, з неволі!"

Сирувате бадилля курить, дим виїдає очі; Льонька тікає від диму під бузкові кущі. Прислухається: в Лідиній хатинці бубонить чоловічий голос. На віконці тріпнувся каганець, ьихопив з темряви плечисту постать. На короткій шиї — лобата, лиса голова. Це Тарас Іванович — учитель фізики з Краснопілок. То* за його ідеєю Грицько й Володька будували аеросани. То він разом з хлопцями хотів податися в далекі мандри. Все обірвала війна. Але й тепер Тарас Іванович не залишав своїх вихованців. Через тиж-день-другий заходив до Ліди.

Притих за віконцем басовитий голос, і ось між бузком майнула постать учителя. Тарас Іванович привітно махнув Льонці рукою і спішно подавсь у берег; бур'ян поглинув його, як море піщинку.

Вкрадливо, наче зграя вовків, виповзали сутінки з густих заростів кропиви й бур'янів.' Тиша й темінь оповивали землю. Про щось таємниче переморгувались між собою одинокі зорі.

Раптом хитнувся кущ бугили, і знову до хати посунулась невиразна тінь. Хтось шкрьобав по стежці, зігнувшись, озираючись навсебіч. Злодій... Льонька вже хотів крикнути, як тінь враз випросталась... Ти ба — Грицько Хмельовий! З пекла, чи що, повернувся? його ж німці забрали ще взимку... Грицько приклав пальці до губ і строго:

— Тс-с-с! Дома сестра?

— У хатинці. Звідки, Гришо?

■— Мовчи! — і Грицько, згорбившись, прослизнув до хати.

його розмова з Лідою була коротка. У віконечко видно: Гриша гарячково жестикулює руками, відкидає назад спітнілий чуб, нервує, не

знаходить собі місця. Ліда говорить спокійно. І раптом, різко обірвавши Грицька, крикнула. Крикнула грубо, з тремтінням у голосі. Шибка тоненько дзенькнула — і запала тиша.

Хмельовий, ламаючи кущі, прожогом метнувся мимо кабиці. Не обізвався на Льоньчин голос, а пригнувшись, стрімголов полетів бур'янами до низу, наче за ним хтось гнався.

Бідний Грицько! Мабуть, здалека прилетів, через гори й ріки пробирався, щоб поговорити з нею. І ось — погомоніли... Чого з ним Ліда така... немилосердна? с

Грицько Хмельовий в ролі Отелло

(З щоденника Ассоль) В один вечір — дві такі зустрічі!

Перша принесла стільки радощів та хвилювань. Нарешті — справжнє діло передбачається!

Друга зустріч і розсмішила, і засмутила Ассоль, і, якщо бути відвертою, трохи потішила самолюбство.

А втім, усе по черзі.

Нежданo-негадано нагрянув (зашифровано) Тарас Іванович. Те, що він власною персоною з'явився на очі своєї вихованки, свідчило про одне: є серйозна розмова. Інакше для чого ризикувати, під носом у зелених пробиратися на стареньку шхуну, яка загубилася серед піратських кораблів? І справді, розмова була важлива. Він сказав: "Пірати схопили наших, кинули їх в трюм. Якщо до ранку не звільнимо — все... Зараз дорога кожна хвилина". Він пояснив, що доручено зробити зурбаганцям, і як вони повинні взаємодіяти (зашифровано) з краснопільською групою. Крім того, додав: "Продовжуй вивчати

піратські документи. Твої дані дуже важливі для нас. Щосуботи, як і домовлено, ти повинна інформувати нас..."

В його присутності Ассоль все ще відчувала себе ученицею: розгублено червоніла, ніби її викликали до дошки й запитали: "То який перший закон Ньютона?" І коли він зауважив: "Ваша група добре себе зарекомендувала, — передай це своїм друзям, — сподіваємось, не підведете й зараз", — для неї це прозвучало: матеріал засвоїла, ставлю оцінку п'ять...

Прощаючись, Ассоль хотіла сказати старому щось тепле, хороше, та відбулася знов офіційним учнівським — "до побачення".

Коли він пішов, Ассоль теж почала збиратися в дорогу. Треба негайно зустрітися з Бітт-Боєм. Раптом грюкнули двері, і в каюту увірвався ...Грей. Так, Грей, хоч він і не мав права заходити. Він був чудний, зурбаганський капітан: чуприна настовбурчена, обличчя бліде, аж синювате під очима.

— Що з тобою, Грею? — занепокоїлась Ассоль.

— Вчора був у вас (Федоренко)?

— Ну?

— Він чіпав тебе?

— Ну?!

— Що ти нукаєш?! — підскочив Грей. — Я вб'ю його! Чуєш? Вночі, сьогодні ж, пришешелю негідника!

Це було так серйозно і так по-хлоп'ячому комічно, що Ассоль мимоволі засміялася:

— Причина кривавої помсти? Чи не ревнощі?

— Це моя справа!

— Прекрасно! Капітан Грей в ролі Отелло...

— Це моя справа!

Він був смішний у своїй дитячій гарячковості, і запальні слова його звучали кумедно й... зворушливо. Та Ассоль добре знала: Грей не любить жартувати. Він зробить все, що задумав, і це було вже гірше.

Вона примирливо сказала:

— Відкладемо драми на пізніше.

— Я вб'ю його! — як заведений, бубнів Грей. Щось гаряче хлюпнуло їй в обличчя.

— Слухай, Грею! — Ассоль взяла його за комір і, наче учня-бешкетника, повела до дверей. — Може, дати холодної води? — і, наголошуючи на кожному слові, промовила: — Сьогодні є робота. Важливіша за твої особисті рахунки. Отож йди до Бітт-Боя й чекай. Зрозумів?

— Я прикінчу його!

— Грею! — голос її зірвався. — Забув попередження? Виженем за найменшу провину!

— І чорт з вами!

— Дурень! Іди геть, бо... — вона б ляснула його по шоці, аби це був не він, капітан Грей...

Ассоль знала: він трохи охолоне й вчинить так, як вимагає неписаний закон товариства".

* * *

Буває ніч, коли не віриться, що над землею ще підніметься сонце.

Буває ніч, коли груба важка темрява давить, гнітить тебе, і ти спотикаєшся на грудках, як сліпець. Буває ніч, коли здається: все живе спить...

— Грицько, ти тут? — шепнув Володька.

— Тут, — Хмельовий обізвався зовсім поруч.

— І ти, Михаиле?

— І я. Нам, здається, лівіше, — Зінько пошастав рукою по траві. — І де він узявся, рівчак?

Вони взяли лівіше. їм треба було вибратись до старого горіха й залягти. Трохи пізніше мала підійти група красно-пільських підпільників. Як тільки тричі прокряче качка — вони кинуться до комори і... Коротше, план операції був продуманий до найдрібніших деталей.

Нерви були напружені до краю-. Боляче дер по душі кожний необережний рух, кожний шелест.

— Мишко, не сопи...

— А ти не човгай— лапами.

. Раз у раз натикалися на корчі, на камені. Який дідько їх накидав? Колись хлопці часто грали тут у цурки — гладенька толока була. А зараз що не крок — то яма, то горбик. Аж ось і скопана земля. Над головою зашуміло лапате листя горіха.

— Нарешті! — передихнув Володька. — Оце б закурити...

— Тс-сс!.. Бачите?

В печерно-густій пітьмі блиснув вогник. Блиснув в одному місці, а згодом — в іншому. То, мабуть, ходили вартові. Ліда попередила: в пришкільному саду — кроків за двісті од комори — зупинилась німецька авторота.

Двісті метрів — це зовсім близько. Таке небезпечне сусідство надто ускладнювало справу. Саму комору стерегли три поліцаї, і зняти їх — штука проста. Але ж німці під боком. І приміщення, в яке загнали заарештованих •— справжня тобі в'язниця: стара, ще дореволюційних часів комора з кам'яними стінами, з вузенькими віконцями, заґратованими залізним пруттям; долівка цементована, двері — на важких засувах.

За кам'яними стінами раніш зберігалось зерно, тепер — сиділи смертники.

"Про що думаєте, хлопці?" — Шумило напружено вдивлявся у пітьму, начебто можна було крізь липку чорноту ночі зазирнути в комору. Він виразно бачив перед собою трьох чубатих братів Затяганів, Семена Гарбу, рябого козарлюгу, дуже схожого на свого покійного діда. "Не тушуйтесь, друзі, — ми поруч з вами, ждемо тільки сигналу. Коли вже

доля змилостивилась і лишила нас на волі, то хай навіть земля западеться — вирвемо й вас з кам'яного мішка!.. Ми теж, хлопці, могли опинитися там, за стінами, та нас врятував тоді просто випадок".

Справді, Володьчина трійка врятувалась випадково.

Вони до півночі сиділи в катакомбах, чекали Тараса Івановича. Вибухівка у них була. З тонких дощок самі збивали ящики і начиняли їх вибуховими шашками. Цей страхітливий вантаж хлопці називали "таблетками". Дві такі "таблетки", оперезані вірьовками, вже готові були до подорожі. Не вистачало тільки капсулів-детонаторів, цих мініатюрних трубок з гримучою ртуттю й бертолетовою сіллю. "Я принесу", — пообіцяв Тарас Іванович. Звечора він пішов у село і лише о другій годині ночі повернувся. Коли Володька одержав блискучі, з чорними вусиками, довгасті трубки, йому раптом запахло кузнею, паленим вугольком, солодкуватим димом горна. Володька кинув на вчителя допитливий погляд: "Батькова робота?" А вчитель нахмурився: "Ти дуже цікавий, Володько! Поспішайте, поспішайте, вас хлопці ждуть".

їм таки треба було квапитись. Вже сіріло надворі, крайнеба виткалась прозора блідо-голуба; смужка. Холодний світанок підганяв їх. Десь далеко-далеко гримкотіло, й тихо здригався оповитий фіалковими сутінками степ. То на Боб-ринецькому шосе торохтіли машини; день і ніч йшли важкі п'ятитонки, тягачі з гарматами, броньовані "фердінан-ди", "тигри". Цей скреготливий, оглушливий потік заліза й сталі ніщо, здавалось, не могло зупинити. Шосе ревло й двигтіло, харкаючи отруйливим димом, а степ немов оглух, і пожовкла трава навкруги никла долу. Мовчав полонений степ. Та ось розверзалась земля, гнівом, вогнем розпирала груди свої — і летіли в кювет шмаття брезенту, каски, оплавлені "зуби" гусениць. То тут, то там здіймались над шосе вогненні смерчі, вириваючи у ворога землю з-під ніг. Скорчившись по-гадючому, завмирала на якийсь час фашистська колона; гасали по степу каральні загони з лютою рішучістю виловити й знешкодити "штепмордер"— степових бандитів. А вибухи гриміли знов і знов, кожного разу в новому місці.

Цієї ночі мав злетіти в повітря місток за Компановкою. Туди й поспішали "печерники". В глибокій балці, що буйно заросла глодом і шипшиною, Володьчину трійку ждали краснопільські хлопці — брати Затягани і Семен Гарба. Володька уявляв собі, як злиться нетерплячий Семен. Хмурить кошлаті брови, позираючи в світанкову каламуть, і лається: "Де їх трясця носить!" Та й хто б не лаявся: домовились зустрітися опівночі, а вже світає. Тепер чекай наступної ночі.

— Хоч би флягу взяли з водою! — бурчав невідомо на кого Шумило. — Цілий день будемо смажитись на сонці...

Він ледве встигав за Михайлом. Як підняв Зінько на плечі двопудову "таблетку", так і пер її без передиху; сорочка прилипла йому до тіла, очі скров'яніли від напруги, — а він гріб і гріб землю ногами, важкий, сутулий, по-волячому упертий і невтомний.

По крутому схилу, порізаному весняними струмками, вони спустилися в балку. Вже й тут, у низині, було видно. Неподалік горбився трав'янистий насип шосе; коли пролітали машини, оглушливе ревище котилось долиною, й по укосах балки на голови хлопцям сипався пісок. Володька, спершись на лікті, з тривогою озирав кущі, Яруги...

Принишклі чубчики глоду.. Сиві клубки — дим чи туман... А де ж краснопільці? Шматок паперу, він би виразно тріпотів білими крильцями на сірому тлі балки. Але умовного знаку не було.

— Посидьте, я розвідаю, — Шумило поповз між колючим глодом. Ось він рукою відхилив гілку і... наче пірнув, злився з землею. Що там? Хвилину, другу, третю відстукували отерплі серця. Не ворушився Володька. А коли тихо, непомітно подався назад, очі його сказали: німці!

Уткнувшись в пісок, вони незрушно лежали на дні балки, а сонце шворнем пропікало отерпле тіло. Скільки лишилось до смерті? Секунда? Може, година? Скоріше б... Від спеки, від нескінченного скреготу машин

здурманілим жорном крутилась голова. Скоріше б! Якщо піднімуться німці, почнуть прочісувати балку — кінець. "Ну, піднімайтесь, гади! Хто перший свинцю скуштує?" — стискував Володька слизьку од поту рукоятку нагана. Одна думка пронизувала розпечений мозок: "Де краснопільці? Втекли чи спіймалися?.."

Хто скаже, коли й од чого пробився жмуток сивини в циганському чубі Володьки? Може, того палючого дня у степу, коли він з друзями каменем пролежав у рівчаку, з хвилини на хвилину чекаючи смерті? А, може, вночі, коли повернувся в печери і слухав Ліду, слухав про те, що не давало йому спокою: де краснопільська четвірка?

На якусь годину Шумилова група спізнилась до того, що трапилося коло мосту.

Брати Затягани і Семен Гарба, — про це розказала Ліда, — ждали "печерників" з вибухівкою до світанку. "Ідуть!" — зрадів Семен, зачувши в ранішній тиші обережні кроки. Затріпотіли над кущем білі крильця: ідуть, нарешті! Але йшли... з одного боку, йшли з другого боку... В чорних кітелях... З гвинтівками... Каральний загін!

Німці, схопивши краснопільців, тут же, біля шосе, влаштували своїм жертвам бандитський "млинок": взяли четвірку в щільне кільце і заходилися бити. Били по черзі, били зі смаком, одкидаючи закривавлені тіла один до одного. Семен Гарба, найдужчий за всіх у групі, бачив, як метляли в повітрі чубами брати Затягани, як хтось із них виплюнув зуби, як хлопці, вже непритомні, звалились на землю. А його, Семена, все ганяли по колу. Градом сипались

удари; в діло пішли приклади й багнети; зграя фашистів скаженіла од люті: двадцять не могли' добити одного!

Гострий, пекучий удар в голову. Семен широко розкинув руки, наче хотів злетіти... І степ, хитнувшись, упав йому на груди...

Німці залишили коло мосту охорону (на неї й наткнувся пізніше Шумило з хлопцями), а Гарбу й Затяганів кинули на кузов машини. Возили їх з села в село: чиї? Жінки сумно хитали головами: не наші. Та, напевно, і рідна мати не пізнала б свою дитину серед оцих розтерзаних тіл... І все ж знайшовся один, що пізнав напівживих підпільників. Це був Криворотько. Коли запилений грузовик прибув у Табун-чанське і каратели зігнали до сільської управи місцевих людей, поліцай теж прибіг сюди: що за зборище? "Ге-ге! — прогундосив Криворотько. — Із мого куща недобитки... Вірьовка за ними плаче! Оце Затяганів сімейка, точно. Кодло більшовицьке!.. А то, здається, Гарбин відлюдок".

Каратели разом з Криворотьком рвонули на машині до Затяганів. Даремно: хата була пуста. Хтось, видно, попередив Ониську, матір трьох чубатих братів-комсомольців. А до Гарби Криворотько не повів гестапівців: уже давно пагорб, де стояла сторожева оселя, заріс бур'яном.

Того ж дня напроти сільської управи німці поставили щось схоже на футбольні ворота. Чотири вірьовки погойдувались на вітрі. Чотири смертники сиділи за кам'яними стінами, чекаючи останнього ранку. Вони ще не знали, що десь тут, недалеко, густа пітьма приховала їхніх побратимів.

...Володьку непокоїли оті блукаючі вогники.

— .Грицьку, скільки ти налічив?

— По-моєму, три. Це тільки перед школою...

Якщо почують фашисти підозрілу метушню біля "в'язниці" — відкриють вогонь. Отже, треба зробити все так блискавично й тихо, щоб поліцаї й не писнули.

За горіхом хтось ледве чутно кахикнув. Причаїлися хлопці. Як не продирав Шумило очі — тільки густа, як сажа, чорнота і більше нічого. Він подався на звук. Чиясь міцна рука схопила його за плече.

— Це ти, сину?

— Це ти, батьку?

Дзвоном закалатали їхні серця. Оце так нежданa зустріч! А втім, чого нежданa? Хіба не помічав батько, що син з перших днів окупації займається своїм потаємним ділом? Хіба не радів, не тривожився, не благословляв його? Та й для сина не було секретом, що за батьком ведуться "грішки". Частенько старий одлучався в Краснопілки... Може, зустрічався з Тарасом Івановичем? Мабуть, і саморобні детонатори придумали вдвох, коваль і вчитель фізики... Батько й син ішли поруч, так би мовити, паралельним курсом, і ось їхні путі перетнулися.

— Ти чого тут, невірний сину?

— А ти чого?

— Цить! Доповідай старшому!

— Старший тут — командир...

— А я хто? Як командир питаю.

— Ти? Командир?! Оце здорово, батьку! — Володька потряс важку батькову руку. — Доповідаю: трійка табун-чанських комсомольців прибула у ваше розпорядження. Хмельовий, Зінько і я.

— Добре. Завтра відшмагаю за суперечку. А тепер — марш на місце!.. Та дивіться ж мені!

Все відбулось так, як було задумано. Володька, Грицько й Михайло підкралися до комори з берега. Гуп-гуп, гуп-гуп, — почулося під стінокх Поліцай! Стрибок — і дебелий мужик, мов кабан, заборсався на землі. Кляп, кляп йому в зуби! Ух, хвицьнув під груди. Скрутить його!.. Хтось із краснопільських притяг ще одного поліцая.

Зацокала по каменю дерев'яшка: то покульгав Карпо Іванович. Заклав у двері лом — і замок глухо бренькнув.

є— Виходьте, товариші! — тихо, але як незвично пролунало оте — "товариші"! — Л ідо, проведи їх до містка. Там Тарас Іванович з кіньми.

І Ліда, і чайка тут?!

Щось м'якіше пушинки торкнулось Грицькової щоки. "Ассоль, це ти?" — "Я, капітане!" — "Які в тебе ніжні пальці"... — "Потім, потім, Гришо!" — "Допоможи, Ліду-сю. Бач, як побили Семена. Отак, на плечі мені". — "У тебе ж рана, Грицю. Не спіши, я підсоблятиму".

Вони дісталися греблі, коли враз тріснула пітьма, сліпуча квітка повисла в небі. Мов на екрані, замерехтіло перед очима Грицька: місток, плетиво дерев'яних опор, конячі вуха над кущем, згорблений Володька, ще чиїсь застиглі постаті, і Лідині очі — сині-сині, з блискітками... Розсипались іскри — все зникло.

— Коней сюди, швидше! — коваль зашелестів між кущами. Гарбу й братів — обережно. Не згубіть поліцаїв!

— А де Криворотько? Він же заступив на варту.

— До старости пішов, за самогоном.

— Повезло катюзі!

— Нічого. Хай сам повіситься. На гойдалці, що коло управи...

Знов зашкварчало вгорі, засліпило білим неприродним світлом. Свинцеві краплі різонули по листю.

— По конях!

Зачвакало під копитами. Захльоскали по обличчях вербові гілки. Берегом шаленим алюром мчав летючий загін.

Хропіли коні, то збиваючись докупи, то розсипаючись у гущині. "Лідо! — стишував коня Грицько. — Підтягнись!"

Даленіла, заглухала лихоманкова скоромовка ворожих автоматів.

Вибух серед ночі

Чим ближче до жнив, тим зліший голод.

Перед хлопцями баночка з кукурудзяним зерном. Льонька з братом сидить за столом і перебирає свою здобич. Наліво — прілі й пусті зернята, направо — ціленькі.

— Льонь, скільки в тебе?

— Дев'яносто три.

— А в мене — сто двадцять.

Валько дивиться у вікно. В прищурених очах — сизий туман; і щоки сизі, чи то від худорби, чи від густого пушку. Зітхає:

— Виходить — по сімдесят зерен на кожного. Малувато.

Вони цілий день рачкували на горищі свинарника. Порпались, мов ті горобці, в попелищі, яким колись утеплювали сте/.ю. До війни тут зберігався фураж, і тепер деінде знаходилось кукурудзяне зерно. Цілий день давитися по-пілякою — і от 213 зерен *на три голодні душі. На три, бо мати однак відмовиться. Чим вона живе, старенька, про це ніхто не може сказати.

Ліда чистить в кутку бурякові хвостики. Гриша приніс — на узвар. У Ліди підпухли очі, руки взялись пухирями. Вона, хвороблива, слабувата, найбільше страждає, але ж дивись — усміхається до братів! Усміхається, ніби говорить: "Нічого, хлопці, витерпимо!" Яких зусиль вимагає ота усмішка!

Мати відвертається, щоб діти не бачили сліз. В її горлі застряють слова.

— Сходи, Льонько, до Хмеля. Жито в нього дозріває. Може, позичить хоч жменю.

Збігати до Хмелівки й назад раніше було хлопцю за іграшку. А зараз ледве тяг обважнілі ноги; перед очима — чорнильні кола, на спині — холодний піт.

Вкрай стомлений і розбитий, ледь піднявся на гору.

Побачив: за Хмелевою хатою сизо половіє жито. Біля собачої будки, спершись на ціпок, стоїть дід. Ніби прислухається, як шелестить колос.

Ось він повів головою, чиркнув по щупленькій постаті колючим поглядом. В ту ж мить пригнувся, брязнув цепом і мерщій в сіни. Злякався хлопця, чи що?

Льонька відчинив хвіртку — чорним клубком стрибнув на нього пес, вдарив лапами в груди. Падаючи, Льонька побачив перед очима люто роззявлену пащу звірюки і закричав — страшно, несамовито.

— Кудлань, назад!.. Назад! — Хміль потяг вишкіреного пса за вухо. — Ти чого? — до хлопця. — Красти прийшов? Говори!

Говорити Льонька не міг. Кожна жилка в тілі трусилась. Хапаючи пересохлим ротом повітря, щось проклацав зубами про жито.

— Яке жито? Не бачиш — зелене! Котись, чортове сім'я! Пущу пса — розірве...

За хвилину Льонька стояв у дворі дядька Шумила. Сорочка розпанахана, руки заюшені кров'ю. Вискочив з хати Грицько. (Ох, і необережний "печерник"!).

— Льонь, де це тебе?!

Почув про старого —— хитнувся, стогнучи, присів, склі-щив руки на голові і закляк на місці.

— У-у-умм, батько... Скільки муки через нього?..

Він плакав. Очі були сухі — дві палаючі жарини, але судорога скривила рот, і глухий безмовний плач давив його. Піднявся старече обм'яклий, з опущеними повіками.

— В мене є трохи ячменю. Для діла беріг, — і виніс із клуні невелику торбинку. — Не гребуй, візьми... Вам потрібніше...

З ранку до вечора гули в селі німецькі машини. Розтовкли пилюку на дорозі, перетерли на дрібний порошок. За кожним грузовиком тяглися довжелезні хвости бурої куряви. Здавалось, палало степове село, чорним димом стікала земля.

Машини з ревом розвертались коло току, де пашіла в купах пшениця.

<— Шнеллер, шнеллер!1 — підганяв зондеркомісар вантажниць; він почував себе Наполеоном: ноги широко розставлені, руки — за спину, а драглисті очі бігають по току.

Жінки, падаючи з ніг, кидали в кузов ящик за ящиком. Наче павуки, що напилися крові, відповзали машини, доверху навантажені зерном, і спроквола тяглись до Бобри-нецького шосе. За літо збудували німці під Компаніївкою велетенське зерносховище. Тут машини вивертали із своїх чертев зерно і пожадливо бігли назад.

За три дні на "общинному" току стало чисто, немов хто пройшовся мітлою. Та німцям цього було мало. Вони підкочували машини до хат і, як сарана, нишпорили по дворах. Обшарювали горища, перетрушували солому, зривали дощані підлоги. Але що ти знайдеш, враже, у вдовиній оселі? Хіба що цвіль по кутках! Правда, витрусили пшеничку в Криворотька й Федоренка. Німцям плювать було на якогось поліцая чи старосту.

Кілька машин завернуло у Хмелів двір. Кудлань, зірвавшись з цепу, кинувся під ноги німцям. Гримнув постріл — і пес вистягся на стежці. Дід, розпатланий, жалюгідно улесливий, цуценям ткнувся в кітель зондеркомїсара.

— Пан, пожалійте!.. Я здам, як годиться... Ради христа — пожалійте!..

Німець гидливо тріпнув рукою, кресонув діда по скроні, і той відлетів до собачої будки... Він сидів під будкою, розкинувши ноги, тряс пом'ятою бородою і шамкотів: "Пан, пожалійте... ради христа... пожалійте". А тим часом німці трощили клуню, волочили по двору мішки; слідом тяглася золотиста доріжка, і дід, плазуючи навколішках, згрібав тремтячими руками зерно і нишком запихав за пазуху...

Тривожно спало Табунчанське після цього нальоту.

Мабуть, не одній матері наснились колгоспні обжинки, Наснилося, як збираються вони з чоловіками біля артільної комори, як із сміхом та жартами вантажать на підводи зароблений хліб, як везуть додому і здається їм — везуть не зерно, а радість у хату. А потім — клуб, гамірлива сільська гульня і Шумилова "Ойра", швидку, розкотиста. Ус-

Шнеллер (нім.) — швидше.

міхаються уві сні матері і не знають, що в цю ніч не сплять табунчанські, не сплять краснопільські хлопці. Балками, байраками відходять вони в степ, а за їхньою спиною палахкотить зерносховище на Бобринецькому шосе. Багряні язики лижуть темряву, і куці постаті німців безсило метушаться навколо вогню.

У Володьчиних очах — відблиск нічної пожежі; як завжди, важко сопе мовчазний Зінько; Гриша бурмоче про себе:

— Казав дід Гарба: "Не бери чужого — опечешсяЬ

* * * Вдарили ранні заморозки.

Гола земля порепалась, вітер нагортав кучугури піску. Над степом завивали чорні бурі.

Знов село запрудили хрестаті машини й танки, знов над стріхами підвелись вищирені пащі самохідних гармат. Все частіше в небі сріблясто виблискували наші "яструбки", і шалено плювались вогнем фашистські зенітки. Відчувалось, що "непереможна" гітлерівська банда, побита, пошарпана в боях, відкочується назад.

...Хата Поліщуків стала прохідним двором; кожний день нові "гості" — то куховари, то обозники, то зв'язківці. Дим, гелготня, грюкіт... Мати відправила Ліду до Шумилів — там безпечніше. Та сім'я не зменшилась, а, навпаки, збільшилась — до Поліщуків перебрались брати Лебедики — в їхньому домі німці влаштували конюшню.

З усієї різношерстої маси, що перевернулась перед їхніми очима в дні тривог і чекання, найбільше запам'яталися двоє: гауптман Лінц і рядовий Отто, за Льоньчиним прозвиськом — Куцман .

Лінц страждав, мабуть, давньою й невиліковною хворобою: він не міг говорити, він гарчав. Гарчав на підлеглих, на свою вівчарку, гарчав навіть уві сні. І коли з німцево-го рота виривалося оте "Рряв", — клацала його важка квадратна щелепа і підскакував на голові жмут попелястого волосся.

Найдовіренішим співрозмовником Лінца була вівчарка — здорова і хижа, як вовчисько. Вона завжди лежала біля ніг господаря, пильнувала його сон. Ранком, потягнувшись на солом'яній підстилці, Лінц опускав розпатлану голову і повз до собаки; їхні морди зближувались, їхні ніздрі похітливо здригались. І тоді чулося Лін-цеве:

— Гр-р-р... Рряв! І собаче:

— Рряв!

Така розмова тривала з півгодини. І повторювалась вона регулярно, двічі на день — перед сном і після сну. Можливо, це була своєрідна зарядка і для есесівця, і для вовкодава.

Була у Лінца і своя улюблена розвага. Угледівши напечі дітей — в темному закутку жевріли тремтливі світлячки очей, — він наказував собаці:

— Ап! Фюіть, фюіть!

Натренована вівчарка одним стрибком вилітала на лежанку. Бризкала жовтою піною, вила, гризла комин. Ще

мить ввіп'ється зубами в горло. Хлопці прикипали до

стіни, кричали од жаху. Та їхнє голосіння тільки під'юджувало німця; він реготав, він сам гарчав, захоплено ляскаючи себе по стегнах.

Та дитячий страх був ніщо в порівнянні з тим, як трусився перед гауптманом рядовий Куцман.

Холодного зимового вечора разом з клубами пари вкотилося в хату кругле казна-що: замість носа — пиптик, замість ременя з обнадійливим "Гот міт унс" — якийсь мотузок, замість голови — картатий вузол. Воно, оте кругле, понюхало повітря: "Нюх-нюх, де тут тепліше" — і посунуло до лежанки. Підібгало коротенькі ніжки та й захропіло відразу. З печі видно було хлопцям тільки велику блискучу лисину. Іван Лебедик взяв соломинку і, примруживши лукаві очі, потягся до німця.

Соломинка торкнулась шиї: еге, спить вояка, наче вбитий! Соломина забралась під комір шинелі: хропе, аж висвистує. Соломина затанцювала на лисині: — лясь рукою! Соломина за вухо — лясь по вусі! Соломина під ніс — лясь по носі!

Сміх розбирав малих пустунів. Іван не втерпів — пирс-нув в кулак. Німець плямкнув губами, повернувся на інший бік і захропів ще гучніше.

— Дай мені! — Івана замінив Петро.

Нарешті, "мухи" надокучили Куцману; він поморщив плюсклого носика, чхнув і проснувся. Заклопотано скотився з лежанки й подріботів до дверей.

Довго не повертався знадвору...

За вікнами гула хуртовина. На ніч брався сильний мороз, і давно нетоплена хата дихала крижаним холодом. Троє хлопчаків тулились один до одного, натягували на голі плечі свитку, одну на всіх, та холод все одно пробирав до кісток.

— Ма! Засвіти каганець — тепліше буде.

Блиснув каганець, заіскрились вкриті памороззю стіни, і від того стало ніби ще студеніше.

— Потерпіть, хлопчики, — винувато мовила ненька. — Мо, Валик принесе хоч сміття...

Дмухнуло снігом, затріпотів жовтий язичок каганця. Сінешні і хатні двері — навстіж... А в дверях — Куцман. Задубів — не ворухнеться. Шинель задерта на голову, штани заплутались.

— Двері, двері закривай! — мати на німця.

А той — ні звуку. Трясеться. Показує на пальцях: матка, допоможіть... замерзаю!

— Як?! Щоб з тебе душу видуло!..

Мовчить Куцман. Волочить по долівці підтяжки.

Ледь заліз на лежанку. Побачив на печі дітей, плаксиво закліпав безвіїми очима. Витяг фотокартки: "О, майн Ільза, о, майн кіндер" . І довірливо — матері:

— Матка, война капут. Карошо!.. Отто цурюк — Тюрінгія... Му-у-у — коровка... Кіндер айн, цвай, драй — три кіндер. Такой маленький, — і показав на дітлашню, що виглядала із запічка.

Сповідь чужинця, мабуть, затурканого бідака, котрого війна відірвала від сім'ї й кинула в пекло, — ця щира сповідь зжалила материнське серце.

— То кінчайте війну. Ідіть з богом до своїх кіндерів. І нам дайте вже дихнути.

— Всьо! Война капут, матка... — з цими словами й заснув Куцман.

— Ладнай-бо, сину, плиту, — попросила мати. — Вже Вальчик скоро прийде.

Ох, і не хочеться злазити з печі! Долівка в хаті, як лід. Станеш босою ногою — дивись, так і прилипнеш.

Прицілившись, Льонька стрибнув з лежанки в розтоптані шкарбани. Аби пощастило знайти жарину. Коли ж воно топилося: вчора чи позавчора? Льонька одкрив дверцята — вітерцем потягло в трубу сизуватий пилок. Чорно й пусто в грубці, як і на душі в хлопця. Аж он в кутку — жменька попелу. Злиденний слід колишнього вогнища...

Льоньчині пальці, забруднені сажею, раптом завмерли: червоне вічко! Маленький полохливий вогник у купці попелу. Як він зберігся! Хлопець дмухнув — і жарина, наче зів'яла квітка, розкрила малинові пелюстки, кволо затріпотіла ними і... померкла...

Як побитий, взяв Льонька відро й пішов до старости. Більш ні в кого не розживешся зараз вогню. Вітер шарпав його за поли піджака, рвав з голови шапчину, білим помелом крутився під ногами, нагло штурхав у спину, з реготом обвивався круг тіла.

Тиша, якась незвичайна тиша стояла в старостиній хаті! Немов над покійником, схилилася в кутку Федорчиха. За столом, підпершись кулаками, сидів староста; в очах його— відчай зацькованого звіра. Що це з ними? Де їхня компанія, .де гульня, де п'яне ревище?.. Тихо. Наче кісткою подавилися.

Побачивши Льоньку, товста й глевкувата, як недопечена перепічка, старостиха підхопилася, заохкала: "Бідна дитина! В отаку погоду по жар прибігло?" І староста зво-лив обізватись. Повагом звів закудлану голову, ворухнув пузцем і в кулак: "М-да, скажена погодка". З тою ж неквапливістю посунув до печі, власноручно вигріб кочергою купку вугілля, кинув його Льоньці у відро.

Спантеличений таким прийомом, Льонька вискочив на Еулицю. Спрожогу ледь не тицьнувся носом у гуркітливе страховисько. Глибокою траншеєю повз німецький тягач. Гусениці вгризалися в спресовану товщу снігу, перемелюючи його на пісок; борошняний пил кружляв над гарматою, яка поволі сунулась за тягачем. Крізь білу завісу проглянуло зачохлене жерло. Гармата ще дивилась на схід, вона упиралася, погрозливо шкірилась, але якась нестримна сила штовхала її назад, звідкіль вона прийшла. Так задкує в свою нору хижак, рятуючись од заслуженої кари. "Он воно що! — подумав Льонька, згадавши незвичайні переміни в старостиній хаті. — Почули вовки: смаленим пахне".

Льонька обгорнув полою свій дорогоцінний скарб, а щоб зверху не задувало — шапкою прикрив цеберко. У щілинку видно: весело поблискують жарини. Немов підморгують хлопцеві: схились, погрієшся трішки. Ах, як приємно пахне димком, як лоскоче ніздрі духом жаркої черені!

Від матері не приховалося: прийшов Льонька з холоду, а щоки пашать, і в карих очах — вогненята. Радість? Звідки їй взятись. Може, то відбився блиск роздмуханих жарин,, що пахкотять на дні відерця?..

А тут і Валько став на порозі. В саморобних чунях — повно снігу. Латана-перелатана фуфайчина взялась корою. Кинув спересердя на долівку оберемок хмизу. Пурхне він у печі — й духу не почуєш у хаті.

— Цурки ніде не знайдеш. Порубали німчаї, попалили. Мати заходилась розпалювати плитку.

— Що, німця зігрівати? — Валько бликнув на Куцма-на. — Скину!

— Який то німець? Горе одне...

В хату просунулась собача морда, за нею — Лінц.

Рядовий Куцман нюхом відчув появу офіцера. Його ніби здуло з лежанки. Під ноги Лінцу покотилось щось кругле —— шинель віялом і лисина зверху. Гауптман і пес гавкнули в один голос. Клацнув незграбно каблуками лисий.

— Гав! Ти вже тут, пень дубовий?

— Так точно, гер гауптман!

— І вже хр-р-ропеш?

— Так точно, гер гауптман!

— Тобі наказано стоять на вар-р-ті?

— Так точно, гер гауптман!

— І ти залишив склад збр-р-рої?

— Так точно, гер гауптман!

Лінц, замахнувшись, хряснув по лисині — і вона пірнула в шинель. Із-під поли висунулась куценька рука, хапнула в кутку рогач і в сіни.

— Наз-з-зад!

Рука поміняла рогач на гвинтівку — це робилось блискавично, — і сірий клубок вприснув на вулицю. За ним,, як мишачий хвіст, тяглась мотузка.

Вдень Льонька бачив: на "общинному" току, де нави-хрило кучугуру снігу, чорніє жалюгідний горбик. За спиною Куцмана — гора артилерійських снарядів, штабелі ящиків з мінами та гранатами.

Уткнувши гвинтівку в сніг, стоїть вартовий. Чоботи діряві, розтоптані, задерли на морозі носи. Вітер полоще солдатські кістки.

Чого занесло тебе, Отто, в оці далекі холвд^і степи?

Льонька гадав застати у Шумилів тітку Катерину, Ліду і, можливо, Карпа Івановича. Ну, а Володька з Грицьком відомо де — переховуються за Козацькими могилами. Там, у таємничих печерах, відсиджувались хлопці 15—18 років, дехто з чоловіків, словом, ті, за— ким полювали жандарми й поліцаї, щоб відправити в Німеччину. Були "печерники", які

місяцями не виходили з темних сирих підземель, не бачили сонця, не дихали свіжим повітрям. Розповзався слизький одяг, ревматизм і простуда катували тіло, та люди воліли згнити в задушливих норах, ніж потрапити у ворожі лабети. Загострений слух ловив найпотаємніше двигтіння землі: може, то наші? Може, скоро вже?..

Та коли Льонька переступив' поріг ковалевої хати, з-за столу схопилися... "печерники". Еге ж, Володька й Грицько. І третій — Михайло Зінько. А ще Ліда в кутку сиділа. Видно, була в них гаряча розмова, бо ніяк не могли пригасити в собі помітного внутрішнього збудження. Тільки вилицювате, сіро-холодне обличчя Зінька було, як завжди, нерухомо спокійним.

В Лідиній посмішці — і радість зустрічі, і докір.

— Ну й Льонька!.. Як Пилип з конопель...

— Казав же, свої, — Володька підсів до вікна. — То як, дослухаємо? — він уперся рукою в підвіконня, і, здається, нічого й не зробив, як раптом у стіні щось зашаруділо, тихо, боязко, наче миша зашкрябала, і забриніло тоненьким-тоненьким голоском. Музика... Далека, ледь чутнат як звук натягнутої волосинки на вітрі...)

— Вісті закінчились, — Володька прибрав з підвіконня руку. Хрусь! — обірвалась невидима волосинка.

— Радіо! — Льонька не сказав, а видихнув це слово з таким захопленням, як і тоді, в шкільному саду, коли з братом вони відкопали фанерний ящичок.

— Розвідник! Свій, доморощений! — сказав насмішкувато Володька. — Гляди ж, брате, нікому!..

.— Та чого ви напались на хлопця! — заступився Грицько. — Хай знає! Чуєш, Льоню, наші перейшли Дніпро! Наші за Кіровоградом!

Наші! Наші за Кіровоградом!

Три роки вони пошепки вимовляли слово — наші. Вимовляли потай від сторонніх вух, вимовляли з болем, з тривогою, з надією. А в Гришиних вустах прозвучало воно зовсім по-іншому: радісно-нетерпляче.

Широким жестом, як це робить хазяїн святкового сто-

лу, Льонька витяг з-за пазухи окраєць хліба. Всі були

приємно здивовані: хліб! Давненько не пахло ним у кова-

левій хаті. Михайло зважив на широкій, як лопата, долоні

отой брусок — важкий, землисто-темний, прицілився оком:

по скільки ж на брата? Заскрипів ніж, відтинаючи від ок-

райця тоненькі скибки. *'

Володька з прицмоком відправив свою порцію за щоку; Гриша загорнув у папірець — і в кишеню; Михайло пучками збирав крихти зі столу, а Ліда з насолодою смоктала свою скибочку, ніби цукерку... Хліборобські діти — впалі груди, одяг мішком висить на гострих плечах, не шкіра, а зеленкувата плівочка, крізь яку набухлим галуззям просвічують жили — хліборобські діти святкують жданий прихід весни.

Тим часом Льонька розповідав "печерникам" про Лінца, його вівчарку, про Куцмана і хліб. Цей дивак Отто потай тицьнув матері шмат солдатської буханки.

Особа Куцмана дуже зацікавила хлопців. Вони влаштували малому справжній допит. Коли Куцман стоїть на варті? Коли змінюється? Точніше: в які години й хвилини? Чим озброєний? Як одягнений?..

Коли Льонька зібрався додому, Гриша провів його до сарая і піддав йому на плечі чималу в'язку дровець.

— Не жалійте! Напаліть лежанку, хай Куцману солодко спиться... Привіт Валькові від нас! Не забудь!

* * *

Гвинтівка Отто, геть запітнявіла, мирно стояла серед рогачів. Намерзлась на варті!

Сам Отто скоцюрбився на лежанці. В теплі його лисина аж зарожевіла. "Мухи" більше не повзають по ній. Сказано ж: хай солодко спиться солдатові!

І, видать, добре спиться! Нагрянув Лінц — не чує. То, бувало, ще тільки підходить гауптман до хати, Куцман — нюх-нюх! — і кулею в сіни, за діжку! А зараз хропе, висвистує в дві дірочки.

Лінц прогарчав зловтішно "зер гут" , — спіймав на гарячому! Нищечком хап з рогачів гвинтівку, шарпнув затвор —-куди там! Як прикипів! Німець шарпнув з усієї сили — чорта пухлого! Тоді каблуком — г-ге-е-п! Бряцнув затвор, од-скочив назад. Лінц прискалив око і свиснув: у стволі сидів патрон. Сидів, мабуть, з перших днів війни, бо геть заіржавів, прикипів до сталі.

Він вишкірив зуби і, розчепіривши пальці, колодою впав на Отто. Його пальці намацали товсту шию, відчули судорожне биття скоцюрбленого тіла. Лінц вив, Лінц захлинався від люті, видавлюючи з перекошеного рота своєї жертви хрипіння.

— Доннер ветерр!.. Гвинтівку не чистив? Ніколи?!

— Так точно, гер!

— І не стр-р-ріляв з неї, не вбив руського?

— Так точно, гер!

— Тоді я тебе прр-р-рикінчу, одоробло...

— Так точ...

— Заткнись! Прикінчу, якщо не спр-равиш. Сьогодні ж! Зараз же!

— Так точно, гер!

— Прийду на пост — сам перевірю. На! — і Лінц жбурнув гвинтівку на купу зім'ятого лахміття.

Пішов з хати, витираючи об шинелю руки і відпльовуючись.

Клубок довго лежав нерухомо. Та от сіпнувся рукав, пухирем надулась спина і з-під коміра висунулась жовтою плямою лисина. Куцман стріпнувся: живий чи ні? Ніби живий... Підвів маленькі безвії очі на Валька, шукаючи співчуття: отак служити во славу... Гітлера, Герінга, Геббельса і., хто там ще на <<г"?..

Пальці його ненароком торкнулись гвинтівки: брр, холодно! Солдатик з огидою поколупав мізинцем у стволі — сидить патрон. Благально глянув на Валька: слухай, синок, може ти справишся з оцим дрючком?

Валько охоче взявся допомогти. Чути було, як він клепав молотком у сараї, клепав заповзято, аж стіни здригались. Куцман' задоволено морщив носика: рус молодець, рус що завгодно зробить!.. Та Валько повернувся похнюплений. Безнадійно розвів руками: бачите, загнав у ствол дріт, а назад — хоч круть, хоч" верть — ніяк не лізе.

Куцмана ніби довбнею ударили по голові. Підняв догори руки:

— Хенде гох!1 Здаюс.

Мовляв, тепер один порятунок — здатись в полон.

Вночі Льоньку збудив землетрус. Над селом здибилась вогненна лава, хмара диму і мерзлої землі впала на біле зимове покривало.

Курник заходив ходором, з дзенькотом посипались шибки. Після першого струсу почувся другий, ще сильніший, ще оглухливіший. А за тим — одиноке: бах-бабах-бах!

Мати кинулась з рядном до вікна, щоб закрити дірки. У відблисках червоної заграви постать її — наче палаюча свічка.

— На току горить!., стріляють!.. ;

Куцман оторопіло перехрестився. Висунув у вікно лисину і підняв руки:

— Здаюс!

Над током, де склад боєприпасів, то біло-сліпучі іскри, то снопи чорного диму. Бах-бабах-бах!

У чорній пастці

Вони сиділи в напівзатемненій хаті.

Спорожніла сулія криво віддзеркалювала мідну фізіономію Федоренка; господар дому, глипаючи посоловілими очима, підсовував склянку Березовському; той пересичено гикав, стиснувши тонкі синюваті губи. Високий прямий Криворотько з презирством дивився, як Хміль ялозив по тарілці зім'ятою бородою. Мужлан, бидло!

Тут дозволялося говорити про що завгодно, тільки не про поразки "доблесного" вермахта. Однак Федоренко не втерпів, трахнув кулаком по столу:

— їх проженуть, побачите!.. Ще насьорбаються більшовики дніпровської водички!

Березовський, ширший, ніж довший, навалився черевом на стіл:

— Добродії і добродійки! Вельмишановні! Пропоную тост за вільну неньку-Україну під германським орлом. Нумо, браття, "Ще не вмерла!.."

В'яло цокнулись, недружно затягли "Ще не вмерла". Криворотько, роззявивши здоровенну пащу, мов із самого нутра вичавлював:

Ще нам, браття, усміхнеться Щасливая доля...

Дід Хміль не міг спокійно дивитися в отой слинявий рот. Чорна злість закипала в його душі. Бач, завили, наче на похоронах! Де там "ще не вмерла"? Все загинуло, все

пішло прахом: і земелька, і добро, і син. Згадав Грицька — скреготнув зубами: до чого ж ти, Хмелю, дожився? З ким злигався? Заради чого й кого одцурався сина? Твоя плоть, єдине твоє дитя — і те, як вовка, обминає отця...

Хміль уткнувся в тарілку, зіщулився, ладен був затулити вуха, щоб не чути гугнявого голосу поліцая. Як же ти, старий дурню, довірився оцьому покидькові?

Коли Гришу погнали в Німеччину, Хміль не міг навернутися до хати. Страшна пустка лякала його. Розбитий, спустошений, никав він по двору, заглядав у сарай, у клуню — і там порожнеча. Все вигребли німці, до зернини. За що ж його взятися? Вдень ще так-сяк: там підгребе сміття, там підправить стіжок. А прийде ніч — ставай за вуглом і вий. Та й хіба не вив од самотності? До ранку горбився під хатою, мозолив очима темряву. Тільки хрусне гілочка, "Гришо!" ■— скрикує старий і пригортає пітьму до грудей, і просить, молить привидіння: "Забудьмо все... Я простив тобі, сину, чуєш? Аби разом, аби вкупі..."

І тієї злопам'ятної ночі стояв Хміль за вуглом. По-осінньому хмарило, туманом облягало душу. І раптом — трісь! Десь близько, на стежці, тріснуло.. Знов тобі, старий, причулося! Але ні, хтось-таки йшов. Зашурхотіло пожовклим листям, і сивий клубок проплив у тумані. "Гришо!" — як сам біль, вирвалося з батькових грудей. Постать на мить завмерла. "Гришо!" — простяг тремтячі руки. І тоді сталося щось неймовірне: син, загледівши батька, кинувся не до хати, а в берег, у пітьму, наче од напасті. "Гришо!" — біг і стогнав батько, аж поки не розтанув сивий клубок у тумані...

Старий впав на межі, захлинувся в прокльонах. Боже! Ти бачив таку жорстокість? Повернутись у село •— і не провідати батька! йти повз хату — і обминути! Зустріти отця — і жахнутися!..

Мабуть, все скаламутилося в голові, бо Хміль не пам'ятав, як брів городами, як постукав у вікно Криво-ротька:

— Він тут, Грицько, — прохрипів, — до Шумила, видно, пішов...

— Ви що? Звідки він узявся? — чухався сонний поліцай, натягуючи штани на довгі кістляві ноги.

— Тут, тільки що бачив, — трусив пом'ятою бородою

Хміль і ще щось говорив про землянку, яку вже давно вислідив, про гвинтівки, про Володьку Шумила...

Отямився Хміль тільки тоді, коли поліцай почепив на пояс важку кобуру.

— А ви... ви куди збираєтесь? — очі старого проясніли, і в глибині їх затріпотіли скалки жаху; тремтячими руками дід ухопився за кобуру. — Що ви зробите? Що ви зробите з сином?!

— Це вже не ваше діло, — поліцай безцеремонно од-штовхнув сусіда ("Псих! Жінку розбудить!") і зібрався йти.

— Не смійте!!!

Мабуть, оте безнадійне й відчайдушне "Не смійте!" Хміль викрикнув і тут, у старостиній хаті, бо гості Федоренка враз обірвали пісню. Криворотько, перевалившись через стіл, стусонув діда в плече:

— Ви що, нализалися? Людей лякаєте... Чи, може, за Грицьком пожалкували? — поліцай приховав у зморшках холодну усмішечку. — Сьогодні накриємо їх, голубчиків. Пойняли? І ви святе діло зробили.

Хміль затиснув у руці виделку. Та не встиг і поворухнутися — рипнули двері, в хату зазирнула запліснявіла мордочка, заморгав рудими очицями Швайка.

Староста загигикав:

— Дивіться, управитель мій пожалували... Геть, смер-дючка!

Двері злякано хляпнули. Поліцай наздогінці:

— Ей, Швайко, вернись! І тобі діло знайдеться. Сьогодні всім парко буде!

* * *

Швайка звалився на мокру підстилку. Нічого не хотілося, тільки курити. Оце б хоч маленьку пучку тютюнцю, хоч самого пороху, хоч прілого; затягнувся б разок, щоб зашуміло в голові, і забути про все на світі.

Забути про все... Про собаче життя своє, про жінку, якій він укоротив віку, про покинутих дітей і про те, як уклонявся Люману, клянчив земельки. Чи простить земля йому все?

Знизу Швайці видно тьмяний квадрат вікна і крижану бурульку, що звисає із стріхи. Кап-кап — стікає вода по бурульці. Весною запахло.

І він, Швайка, як ота бурулька, повис між небом і землею.

Від своїх відбився, до німців не пристав.

Відтоді, як у селі з'явився Криворотько, панок Березовський та інші "надійні", Федоренко відшив Швайку. З посади управителя не звільнив, бо не мав сили, однак і в компанію свою не пускав. У вічі сміявся: "Ге-ге! Користь із тебе, як із цапа молока. Самогон даром дудлиш".

Та, якщо треба, залучав Швайку до "діла": відбирати корів, людей в'язати. Любить пикатий чужими руками жар загрібать. І сьогодні гримнув: "Приходь, придурок, облава буде. Ох, і буде полюваннячко! За склад, що зірвали, німці нікого не пощадять".

І він, Швайка, поплентається, як слухняний пес. І буде ганятися за своїми... Тьху в твою морду, Швайко! Остогид сам собі. Колись, навіть не пам'ятає коли, мабуть, сп'яну, забрів у болото, і потягло тебе вниз, все далі й далі в гниле баговиння, а вирватись — ні сил немає, ні охоти...

Одне тільки хочеться — курити. Ось встане Швайка й загляне до сусіда, старого Зінька; скривиться, попросить хоч корінець самосаду. І, жадібно затягуючись димком, скаже між іншим: "Сьогодні хлопців ловитимуть". Скаже просто так — для годиться. Мовляв, от ви думаєте: Швайка собака, а в Швайки є ще людська дрібка за душею. Скаже і почовгає додому; а ви що хочете, те й робіть: або ховайтесь, або лізьте в зашморг. То вже не Швайчине діло...

* * *

Облава.

Ті, кому зараз сімнадцять, може й не знають, що це таке. А може, чували краєм вуха: облава — це коли люди полюють на звіра.

Для тих підлітків, що жили в окупації, слово те мало протилежний, зловісний смисл: це коли звірі полюють на людей.

В Табунчанському німці полювали методично — раз чи двічі на місяць. Спочатку, правда, була спроба заманути молодь на роботу в Німеччину. Чого тільки не обіцялося: всі принади західної культури, хрускітливі марки, "абсолютну" свободу...

Чужина... Коли на твоїй землі, у власному домі чатує на тебе голод і смерть, то що вже там, ', за похмурим Рейном, у самому зміїному кублі? Ні, облудним словом не проведеш степовика! І ховались дівчата в густих бур'янах, і тікали хлопці до Чорного лісу... Тоді німці взялися за най-вірнішу свою зброю — за вогнепальну. Хапали спершу молодих, а потім і старих, і матерів з дітьми.

Та такої облави, як після знищення складу боєприпасів, ще не знало село.

...Від Поліщукової хати видно: на узвишшях, де вже розтанув сніг, стоять кінні загони власовців. Біля общипаного безкрилого вітряка завмерла колона автомашин. В кузовах, наче гора кавунів, — каски жандармів. В голові колони походжав Лінц з вівчаркою. Щось показував жандармам на купки хат. У старостин двір прошмигнув Криворотько, поплівся туди й Швайка.

Бабахнув постріл.

Заревли машини, і, шматуючи мокрий ніздрюватий сніг, повалили в центр; вигнувся чорний ланцюжок вершників: "Ата-та! Вперед!" — покотилось долиною, і два крила, зліва й справа, щільним кільцем охопили село. І пішло полювання... Брудна лайка, свист, улюлюкання...

Поліщучка, схрестивши руки на грудях, схилилась на пліт ні жива ні мертва. Голівка, мов засушена, під сивим пасмом волосся; глибоко запалі очі, якісь чужі, невидющі. Одна думка била каменем в скроні: як там Ліда? Чи встигне, чи сховається донька?

— Ей, карга, де твої вилупки?

Вусатий вершник, гладкий, вгодований, пришпорив коня і грудьми — на матір. Розгарячений кінь захропів їй в обличчя.

— Братва, сюди! — гаркнув вусатий.

Цілий десяток вершників, ламаючи пліт, вдерся у двір. Трах, дзень, хрусь! — тріщало в сінях і хаті; в одну мить все стало догори дном.

— Голодранці! Поживитися нічим!

— Тягни гітару!

— Рядно згодиться!

Поки одні потрошили хату, інші прощупували багнетами горище, сарайчик, погріб.

Вусатий витяг із-за діжки Валька.

— Це що за потвора?

Валько справді міг здивувати кого завгодно: він був... "дівчиною". Куценьке Лідине плаття, косинка поверх стриженої голови, на ногах отакенні чуні з автока-мери.

"Дівчина" була незграбна, вугласта — просто колода! А підборіддя яке — тверде, мужицьке. А руки — жилаві, волохаті.

Вусатий отетеріло дивився на "дівку".

— Братва! Перевертня знайшов! Мати поспішила рятувати сина.

— Облиште її! Корости наберетесь.

— Свербля-я-чка, — пропищала "дівка" і під ніс вусатому — струпуватий кулак (свинцем бідолаха натер; це. біль пекельний!).

— Тьху ти! — вусатий — рраз! — турнув чоботом коростяву і скоріше в сідло...

Вже тягли до машин першу "здобич". За коси волокли якусь жінку — по бур'янах, по грязюці, вона звивалась в руках жандармів і не кричала, а надривно зойкала. Цупили сивочубого діда, очевидно, непритомного, бо він, звісивши голову, мішком волочивоя за вершником. "Ма-а-амо!"— дибки стало волосся від вереску, що долинув аж із другого кінця села — то був голос самого відчаю.

Льонька почув якийсь шум у дворі Федоренка. Диви!.. Той же вусатий на коні гарцює. Періщить нагаєм пикатого старосту, аж піджак у того тріщить. Примовляє:

— Я тє покажу старосту! Я тє прикинусь, сволота! Два жандарми скрутили руки Швайці.

— Пан старший, пан гер! — Федоренко припав до чобіт Лінца. — Я ж свій, я староста... Ось, звольте, бомага... — і староста потряс папірцем. — За що ж мене, га?

Лінц гавкнув на власівця, і вусатий з явним незадоволенням відпустив Федоренка. Такого кабана вполював і маєш — пускай живого.

— Що, і це начальство? — вусатий показав нагаєм на Швайку.

— Хи-хи-хи, — облесливо захихикав староста. ("Не повірять, що управитель, ще й мене скрутять"...) — Що ви, пане, що ви? Хи-хи... симулянт.

— Не, слухайте сюди! — заборсався Швайка; його штовхнули обличчям у калюжу; скільки було старечих сил, вклав він у шийні м'язи, щоб повернути голову набік і глянути на старосту. — Христопродавець ти... іуда... Земля не прийме...

Запольованих стягли докупи і погнали з села.

Чавкали по грязюці розтоптані чуні, цвіркав ніздрюватий сніг під копитами. Важкі, ніби чавунні ноги не слухались Швайку, загрібали крижану воду, грузли. Швайка відчував, як на п'яти йому наступає кінь.

— Шнеллер, шнеллер! — вицьвохкувала нагайка.

Тупа байдужість до себе, до всього на світі скувала його. Перед ним хитнувся вітряк і, роздвоївшись, полетів у провалля; запахло відталим чорноземом і ніби перепрілим гноєм, і ще — тютюнцем. Оце б закурити...

■— Вста-а-ать!! Марш!

Аби не зв'язані руки, може, Швайка і встав би. А втім... чи надовго? Закурити б...

— Та-тах!

Коротка черга — і щось пекуче вп'ялося в Швайчине тіло. Закружляли, затанцювали білі метелики, завихрило перед очима... Різкий запах землі, прілого перегною... "Пробач, сира матінко. Даром топтав тебе... Прийми, пригорни свого пасинка"...

* * * ■

— Добривечір, сусіде!

Криворотько. Гриша хотів метнутись в кущі — не встиг. Поліцай прилип до берестка, причаївся; в темряві не видно, де він, а де стовбур дерева.

— Давненько не виділись. Я, Гришо, знав, що ти в селі. Думав, прийдеш, побалакаєм... Сусіди, аякже!.. Хоч би на свято заглянув.

В Грицька від нетерпіння змокріли долоні. Ліда чекає. І хлопці. Опівночі разом — у путь. До фронту... Спитав, аби не мовчати:

— Свято? Яке свято?

— Двадцять третє лютого. Забув? Під Нарвою і Псковом?

— День... армії?

— О, знаєш! Аякже! Така подія... То як — по ковточку? По-сусідськи, га?

"Куди він гне? — силкувався збагнути Грицько. — Може, затягує, своїх очікує? А там — Ліда й хлопці"...

Криворотько по-компанійськи взяв Хмельового під лікоть і повів до своєї хати.

— Ех, Гришо, Гришо! Розумний хлопець, а в людях... ні дідька не розумієшся. Ти бачиш що? — поліцейську форму. А суть?

Криворотько витягнув шию і — впритул щетиною до Гришиної щоки; гіркуватий дух тютюну і ще чогось — холодцю й ніби квашеної капусти — неприємно лоскотав хлопцеві ніздрі.

— Своїх, брате, своїх треба відрізняти, — гаряче, довірливо шепотів Криворотько хлопцеві на вухо. — Хочеш, скажу, і ти ахнеш?

Вони вже були в хаті, за столом. Знайома кімнатка, Лі-дина: тут стояла етажерка, отам висів портрет Шевченка... Але тхнуло чужим, неприємним... І гостро одгонило квашеною капустою, сморідом мерзлих буряків і самогону. Криворотько лівою рукою подавав тарілки, а правою — по-при-ятельськи підтримував Гришу за лікоть. Хмельовий уперше бачив так близько сусіда, і вразили його не хвороблива, зовсім неприродна видовжвність тіла Криворотька, не маленьке плоске обличчя, не вузький курячий лоб, а велика чорна бородавка під оком. Гриша весь час пильнував за нею: коли поліцай жував, бородавка підскакувала, то закриваючи, то відкриваючи око. Чомусь непереборно кортіло відщипнути отой рухливий наростень, бо він, як не дивно, заважав слухати. А Криворотько не вгавав:

— Ти розумний хлопець, помисли: чого поліцай Криворотько в ту ніч — пам'ятаєш, як ви звільнили краснопіль-ських? — кудись щез, мов його й не було. Взяв і покинув комору. І пальцем нікого не зачепив, хоч в управі кишки мені вимотали... Це тобі раз. А друге: чого не було облав на печери? В селі були — німцям поперек горла не станеш, а люди — в норах... Думаєш: дурень поліцай, нічого не знає... Ги-ги, все знає! Ото ж бо й є. Ну, і останнє... Та куди поспішати? Хильнемо! За двадцять третє!

"Хоче, щоб я розпустив язика. Отже, ковток. Тільки до

губ і назад... Смикнуть би його за бородавку... Справді, для чого покинув комору? І як вціліли "печерники", як ми всі вціліли, коли знав — виходить, знав! — поліцай? І богу й чорту служив? Щоб потім, коли наші прийдуть, врятувати шкуру?.."

— І останнє, Гришо. Знає твій ворог — ти ж мене за ворога щитаєш, — знає про земляночку в лісосмузі. Такий собі горбик, травичка. Колупни

■— а там і музика, і різні штучки, ті що стріляють. Правда? І збирались там хлопчики — Шумило, Зінько і хто ще?.. Дівчатка, здається, були?..

Враз, як від сполоху блискавки, просвітліло в очах Грицька. Рвучко підвів голову, зіткнувся з холодним прицільним поглядом поліцая.

— Це як розуміти? Допит?

Око запливло бородавкою, сплюснуте обличчя ображено зморщилось.

— Чудний чоловік! Та якби хотів — давно б вас виловив. Як сліпих щенят... Хм, допит... Кажу, як друг, обережніше треба. От, коли склад зривали, налізло вас у землянку...

"Брешеш! — ледь не вигукнув Гриша; ясність того, що перед ним ворог, хитрий, підступний ворог, повернула свіжість думки і налила кожен мускул нетерплячою лютою силою. — Забрехався, хлющ! Нас і близько не було тоді коло землянки!.."

.— Який склад? Хто зривав? — підвівся Грицько; пальці до болю в нігтях стисли краєць стільця.

■— А той, що ви зірвали! — Криворотько судорожно стис його лікоть. І з шипінням: — Ззабув, ссво...

— Значить, так? — рвонувся Грицько, щоб звільнити РУКУ-

— Так, тільки так... перетак! — ще міцніше притис його поліцай; він вже не володів собою. =— Ну, говори!

— А так — не хочеш?!

Мелькнув в повітрі стілець. Чи він дістав сплюснутого черепа, Гриша не встиг побачити: з-за ширми шуліками впали на нього два поліцаї.

Вже на підлозі, відчуваючи, як під навaленою брилою прогинаються ребра, здавлюючи заніміле серце, Гриша гнав шалені думки до ковалевої хати: "Лідо, друзі мої! Прощавайте! Скоріше ідіть, скоріше! До фронту, до наших!"

12 В. Близнець

169

* * *

Поліщуки не знали ще про арешт Грицька. Не знали, що за цим арештом потяглась ціла низка трагічних подій. Вони жили так, як жили.

Був холодний туманний ранок. То накрапав дощ, то сія-л^ нудна мряка. Кутаючись у благенькі свитинки, Льонька з Вальком попростували в степ. Валько, як завжди, ішов трохи боком, піднявши праве плече, ніби розтинав круту хвилю. В його тугій, добре збитій постаті, в його пружинистій ході було щось уперте, вольове, і Льонька навіть ходить намагався так, як брат.

Коли вітер відганяв туман, попереду, в сірій імлі, виринала темна цяточка. То була скирта полови. До неї хлопці й поспішали. А там — звична робота: перетрушуй гнилу полову, просівай, може, десь завалялась зернина.

Скирда зустріла їх дружним писком рудої мишви. Валько підковирнув ногою полову: вогке, злежане остюччя, нічого, видно, не витрусиш. Підійшов до кубла, щоб зсередини висмикнуть сухішої полови. І раптом — шах-шах! — ворухнувся клубок. Звірюка?! — бамкнуло серце.

Клубок, набитий остюками, випростав ноги, порачкував з нори. Тьху ти — Адик Ліщинський!

— Ті; чого тут?

Запитання, власне, було дурним. В селі знали, як витончено катувала чорнорот'а сина — морила голодом, кидала в погріб, а коли пиячили, заганяла в підпіччя, щоб нічого не чув і не бачив, словом, мордувала його, поки він не втік з домашнього вертепу... "Німкеня" жила на широку ногу: щодня приймала "начальство". Товклись у неї поліцаї, німці, а найчастіше — зондеркомісар Люман. Нализавшись самогону, "начальство" любило гучно погуляти.

Ганяла по селу машина, ревли поліцаї, істерично реготав захмілілий зондер, полюючи за одинокими перехожими. "Чума, а не жінка... Сказилась!" — хитали головами люди.

Останнім часом Ліщинська зникла. Кажуть, подалась у Німеччину.

І хоч знали брати про це, однак були вражені, зіткнувшись з Адиком в голому степу, у вовчій норі. Він був страшний. Не те що худющий — здається, тіла зовсім не було на ньому. Одні синці та лишаї. Голова в рудуватому закучмареному волоссі, здичавіло блищать, як у вовченяти, запалені очі...

Ні зневажати Адика, ні співчувати; йому Поліщуки не могли — просто дивились на нього, як, на жалюгідний покидьок війни. І все ж, мабуть, ворухнулося минуле у Валь-чиній душі.

— Ну, де твої машини, де цегляні будинки? Пам'ятаєш, казав: прийдуть німці...

Адик полохливо зігнувся, зіщулився, наче хтось намірявся смикнути його за повну остюків чуприну. Болісно скривив тонкі безкровні губи.

— Всі кругом — звірі. І мати, і німці, і люди — звірі... Всі брешуть, всі обманюють.

Тепер Вальку справді захотілось скубнути його:

— Дурень! До звірів тулився, сам озвірів. А кругом — люди...

Як не упирався Адик, Валько потяг його в село, до своєї хати. Попросив матір:

— Мамо!.. Там юшки трохи, насипте. Дістав з печі полотняну сорочку:

— На, одягай. Та не комизуй: душа оно теліпається.

...Була вже восьма година ранку. Мати з синами ще нічого не відала. Вони жили так, як жили. Валько висипав на жаровню глейке проросле зерно, що злипалось докупи. Хай просохне в печі, тоді можна перебрати. Льонька забрався на лежанку, згорнувся клубком — його аж ламало від холоду. Зголоднілими очима слідкував він за матір'ю, яка накривала стіл: що ж придумає мати на сніданок? І раптом — двері навстіж. Не ввійшла, а влетіла тітка Катерина. Обличчя біліше крейди, навіть очі "— білі-білі.

— Забрали! Забрали їх! І Ліду...

У них все було готове до відходу. Володька роздобув у німців плащ-палатку, компас, крупномасштабну карту Кіровоградської області; Михайло Зінько забезпечив групу зброєю; Ліда дістала медикаменти й харчів. Всі речі, потрібні для довгих і небезпечних мандрів у прифронтовій смузі, були сховані в степу.

Тепер залишилось чекати. Чекати, коли повернеться Гриша й скаже, де вони мають зустрітися з рештою підпільників, щоб далі йти разом.

Володька почав нервувати. Набух синюватий рубець на щоці, в очах — нетерпіння. Де Грицько, що з ним? До Козацьких могил і назад — півтори години. Хай тридцять хвилин на розмову... А вже третя година ночі.. Володька неспокійно ходив по кімнаті, поглядав на притихлу Ліду, на мовчазного Михайла.

Час ніби зупинився. Повільно, нестерпно повільно тяг-лись секунди... Чорт візьми, про що думає Михайло?! Сидить, наче мумія; хай потоп, хай пожежа ■— бровою не поведе. Ліда намагається бути спокійною, але Володька помітив: губи в неї зашерхли, скорботно стиснуті. І мати не спить. І коваль тривожно перевертається з боку на бік. І для них це чекання — гірше тортур. Сьогодні не врятуються діти, завтра — пізно буде...

Ліда почала вголос роздумувати:

— Надворі сльота, темрява, хоч око виколи... Чи важко заблудитися в степу? Збився Гриша з дороги, і сам нервує, і злиться... як ти, Володько...

Вона говорила, щоб заглушити в собі ниючий біль, і зі слів її виходило, що Гриша десь в степу, десь блукає, а серце її щеміло, ніби віщувало погане.

Володька підхопився:

— Посидьте, я вигляну...

Він шарпнув двері і, немов ужалений, відскочив назад. .— Поліцаї!!!

Ліда шарпнула рядно на вікні: через шибку холодно дивилось на неї дуло гвинтівки...

їх повели з села вранці. Було вогко, холодно, густий в'їдливий туман сліпив очі, під ногами цвіркала мілка рідота. Гриша не міг йти, його тримали під руки Володька й Михайло. Ліді було видно їхні мокрі спини... Гришо, милий романтику Гришо! Про що ти думаєш зараз? Ще вчора марив: прорвемось до фронту, разом з нашими підемо на захід. А потім — життя, нове життя, Морфлот, червоні вітрила... Бідний, дісталось тобі найбільше. Аби змога, підійшла б і легенько, кінчиком хустки, утерла кров на щоці, і, може, уперше сказала б те слово, яке ми не сміли сказати... Гришо, люблю тебе, мій капітане...

— Давай, давай, шкрьобай! — підганяє Криворотько. Він поспішає. Голова перев'язана, зате груди — вперед.

Аякже! Спіймати злочинців! О, Криворотько зуміє розписати в поліції, яку проявив диявольську спритність. Знешко-

дити злісних диверсантів — не проста штука, панове! Аби не він, Криворотько, оці жовтороті завдали б ще клопоту німцям. Хай знає начальство, що Криворотько не такий вже йолоп, як їм здавалося. "У тебе під носом, — кричав начальник поліції, — більшовицьке кубло, а ти, бовдур, вуха розвісив!" Тепер Криворотько сквитається за всі образи, що сипались на нього через цих шмаркачів. І хто б міг подумати! Йому ввижалась ціла партизанська банда. Боявся носа на вулицю виткнути. А то ж вони орудували, сусідоньки. Тихі та смирні, все на гітарі бренькали, все гульки справляли (на вірьовці б ви погуляли!). Спасибі загребущому дідові Хмелю, виручив, підказав йому, Криво-ротькові...

Вони вибились на дорогу, що вела на Краснопілки. Ось рівчак, берестки, принишклі кущі лісосмуги. За сірою завісою туману понуро горбилась Хмелева хата. У дворі хтось стояв, спершись на ціпок. Розкудланий чуб, борода віником. Батько...

Грицько притишив кроки. Батько, мов незрячий, застукав по стежці ціпком. Зупинився коло куща, підвів бороду. "Гришо!" — ледь чутно

покликав. "Гришо!" — якийсь маленький, немічний, він боязко ступив на дорогу. В Грицька зарябіло перед очима; щось нестерпно важке стисло йому груди; зараз, при Ліді, він боявся одного — проявити малодушність. Боявся, що не* витримає в останню мить і, забувши про всі гіркоти, підійде до батька, схилить голову на теплі груди. А він, старий Хміль, вже стояв поруч, щось поспіхом тикав у руки синові: "Візьми куфайчину, простудишся, — шепотів безладно: — Прости... вижив з ума... бога проситиму"...

— Ей, чого застряли! — гримнуло над головою. — Ти, трухлявий! З дороги!

І сиві кущі, і скрипучий берестоk, і одинока постать батька, — все одсунулось назад, попливло за туманом, розвіялось...

В поліцейській дільниці, в темному вузькому коридорі, Ліда й Грицько обмінялись короткими поглядами. Гриша, весь побитий, з набряклим зеленкуватим обличчям, намагався посміхнутися. Гірко-сумною вийшла та посмішка. Лідо, чайко моя! Не дивись так жалісно! Аби ти знала, як завинив я перед тобою. Тим, що не дійшов до вас. Тим, що не вирвався з поліцейських пазурів. Тим, що так і не попливли ми з тобою під червоними вітрилами... по синьому морю... у казкові світи... Одне залишилось у мене: зробити все, що можна, все, що не можна, аби 'відвернути біду від тебе, Лідо. Тільки мовчи. Тільки тримайся. І хлопцям скажи: ані слова! Лідо, чайко моя! Махни на прощання крилом. Відпливає твій капітан... назавжди...

На першому допиті Грицько зрозумів: німцям мало що відомо про них. Тільки те, що була землянка, що там переховувалась зброя, радіоприймач, друкарська машинка. ("Невже таки підслідив батько?" — обпекла мозок думка). Це він сам зробив, Грицько Хмельовий. Для чого? Ви убили мрію, ви хотіли убити мене самого. Я мусив оборонятись. Решта все — вигадки. Який нальот на комору, яка пропаганда, який склад? Де ваші докази? І ніяких помічників! Оті хлопчаки? Може, ще скажете, оте хворобливе дівча? — Грицько сміявся в обличчя ворогам. —

Які ж ви боягузи! І куща жахаєтесь! Завойовники світу, з дітлахами воюєте!..

З поліцайської дільниці їх вивели трьох — Володьку, Михайла і Ліду. Гриші не було з ними. Відплив капітан... назавжди. Хай схиляться в траурі червоні вітрила. Хай мовчить твоє серце, Лідо. Не треба сліз. Море й так солоне від них. Війна ще триває, і ллється кров, і точиться боротьба. Бережіть свої сили, друзі. Попереду у вас — далека дорога, і сморід вагонних кліток, і чад концтаборів, і всі страхіття фашистського пекла. Незримо йтиме за вами четвертий, ваш капітан, і буде він вашою совістю: "Тримайтесь, друзі. Битва за мрію не скінчилась".

Мати вийшла на битий шлях, щоб побути на самотині із степом.

Вона дивилася в голубу далечінь, де шумувало, пінилось марево; чорніша землі, наче древня статуя, вирізана із сухого дерева, мати застигла в німому чеканні. Звідки виглядати тебе, донько, звідки дожидати тебе, чоловіче? Якими дорогами ви прийдете до рідного дому? І чи прийдете коли-небудь?..

Ніби весняний грім, гуркоче щось за обрієм. Чутливе

серце матері ловить легке двигтіння степу. Гримить... Вже близько, вже зовсім близько!

І ластівки чують той гул. Струснеться повітря — чорним листопадом шугають вниз і, торкнувшись крилом землі, круто здіймаються вгору і кружляють колесом, аж рябіє в очах, і щебечуть, співають веснянок.

І бачиться матері, як вулицями села крокують червонозорі солдати, як галасливим птаством обліпила воїнів та-бунчанська дітлашня, як стрічають жінки мужів і синів своїх — бо вони ж такі рідні, свої, лиш незнайомі з лиця,

що з того? , і не віриться матерям, що це правда, що це

не обманливий сон.

...Стоїть сива мати на битому шляху. Застигла в німому чеканні. Прислухається до легкої дрожі землі. Гримить... Вже близько, вже зовсім близько!

На сонцем пробуджений степ, на кожну билинку, що пнеться до світла, на все живе ллється щебетання ластівок. Наче злива променистих веснянок.

ПРОЩАЛЬНИЙ АКОРД

Важкий 1947 рік. Весна.

У темній вогкій хатинці помирає Ліда.

Про те, що вона помре не сьогодні-завтра, знає сама Ліда, знає її родина. Минає третій рік, як повернулась вона з Німеччини. Туберкульоз горла. Повне виснаження нервової системи. Це те, що лишилось їй від концтаборів. Для Льоньки, для Валька... для цілого світу війна вже закінчилась; Ліда ж платить за минуле найдорожчим. Вставати не можна. Ходити не можна. Говорити не можна. Поволі, але невблаганно, як підземні води, підточує хвороба останні крихти сил. Люди, ви знаєте, як хочеться жити у двадцять літ?!

Льонька заходить в хатинку. Ліда нерухомо лежить на спині. Поверх білого простирадла — білі-білі руки. І вся вона біла — мов чайка на білому гребені хвиль... Ліда не чує Льоньчиних кроків. Вона читає. Можна годину, другу милуватися, як вона читає. Це нагадує священнодійство. Тонкі чутливі пальці обережно гортають сторінку за сторінкою. Тільки пальці живуть — сама вона завмерла, затамувала

подих; ніщо не повинно заважати їй — вона прислухається до живого пульсу книги.

Ще ніколи Ліда не вчилась так самовіддано, як зараз. На столику — гора книг, журналів, газет. Підручники з медицини. "Молода гвардія" Олександра Фадеева. Скільки щирих дівочих сліз пролито над цим романом!

А ось голубий зошит. На палітурці — кораблик під червоними вітрилами. Ще Гриша малював. У тому зошиті Ліда пише про свого капітана. І про Володю. Про його останній день. Про те, як ще в дорозі говорив Шумило: "Я однак втечу... Навіть з того світу". Як разом з поляками він копав під колючим дротам підземний хід, як завили в Заксенхаузені сирени, і кинулись есесівці в погоню, як вовкодави розтерзали групку втікачів. Вбила війна ще одну мрію.

В тому зошиті — і про Михайла Зінька. Ці записи Ліда ховає від Михайла. Соромиться свого друга.

Він приходить до Ліди щовечора. Просто з поля — в хатинку. Від його поношеного піджака, важких мокрих чобіт пахне ріллею, торішнім пирієм і пилом старої комори. Михайло сідає за стіл — йому тісно в кутку, лава аж скрипить, — підпирає голову широкими загрубілими долонями і дивиться у віконце, на гілки бузку. Він взагалі не любить говорити. А перед Лідою, здоровий, незграбний, він почуває себе ведмедем.

Михайло сидить допізна, пригнічений своєю вайлуватістю і тим, що не вміє сказати Ліді щось хороше, втішне. Він би говорив, та боїться — буде нудно. Знов про колгосп. Знов про те, що за війну поля заросли бур'янами і пшеничка ніяк не проб'ється на світ божий. Що йому, агрономові (спеціалістів немає, довелося стати агрономом), зараз треба піднімати село на прополку, піднімати всіх — і дітей, і старих, бо робочої сили кіт наплакав. Лиш десяток коней. І коні ті — самі ребра. Звідкись

пригнали буйволів, така чо])на скотина, біда з нею: залізе в ставок, з води тільки очима лупає, а назад — ніяк, хоч волочи за хвіст...

Ліда — і це дивує Мишка — слухаючи його балаканину, аж підводиться на ліктях, навіть трошки рум'яніють її щоки, нетерпляче заглядає йому в очі, ніби ловить у них відблиск життя, що буяє за віконцем, і просить, підганяє друга: "Ну, говори, говори, що там, у світі..."

Зінько свідомо уникає згадок про минуле. Була бойова четвірка, серцем до серця спаяна — безжально відітнула війна двох. Тяжким каменем гнітить Михайла думка, що війна забрала кращих, а він, бачите, уцілів. Він наче завинив перед Гришею і Володею, що живим серед живих ходить по землі, така собі звичайна, буденна людина, а їх, кращих, немає. їм би зараз в село, їм би піднімати гарячий степ, їм би сидіти отут в хатинці. І Ліда... Лідо, невже й ти підеш... назавжди?

На порозі стає Льоня. Сестра підводить голову. Вона кволо усміхається братові.

— Льонь, поправ комірець.

Сказати слово — мука для неї. Долонею зігріває хворе горло. Голос у Ліди глухий, хриплуватий.

Льонька дивиться в її змарніле, її добре обличчя, і йому хочеться плакати. Сестра грайливо жмуриться.

— Дідуган... скривився. Хочеш, прочитаю віршика? Про тебе.

Читає веселого віршика. Про губатого хлопчину — семикласника, який пасе кози в степу. Осідлавши цапа, вихо-рем мчиться Льонька і наспівує:

Ми пілоти, ми пілоти,

Не страшні для нас висоти!

За умовами їхньої гри треба написати відповідь сестрі. І теж — віршами. Бере Льонька аркуш цупкого жовтого паперу, саморобне перо скрипить, витанцьовують букви, а вірш не клеїться. Виходить зовсім не смішно.

Ліда чує, як Льонька крекче над писаниною, і каже:

— Сходи на грядку. Огірка свіженького пошукай. Так хочеться...

І він йде за хату, на город. Огірків ще немає. Надворі буйно зеленіє травень. Просто відправила Ліда брата, щоб розвіявся трохи.

Вечоріє.

Скоро прийде додому батько. Повернувшись із фронту, він головує в "Червоному трудовику". Перш за все батько загляне в хатинку. Стомлений, пропахлий вітрами, він сяде на ослінчику і поведе неквапливу розмову. Що нового? — питаєш, донько. Є новини, є. Вантажну машину дали тепер заживемо! Скоро стайню закінчимо, там за корівник візьмемось. От лісу тільки б дістати. Завтра в місто поїду...

І мати, яка весь день сапала буряки, примоститься поруч із батьком і теж — про своє. Дощик гарний пройшов, бурячки піднімаються. А як зелено в полі — любо глянути! Душа радіє...

Від їхніх розмов, від їхніх турбот війне таким могутнім поривом життя, такою дужістю і здоров'ям, що Ліда вся запроміниться, ладна злетіти птахом в блакить. Так, буде життя, буде радість!.. Тільки Гриші й Володі не буде. І Ліда... Лідо, хіба й ти підеш... назавжди?

Вся сім'я жде листа від Валька. Він навчається в Кіровограді, у будівельному технікумі. Як спраглий припада до криниці, так він жадібно припав до знань. Що йому один технікум? Аероклуб, літературний гурток, спортивні секції, комсомольська робота і цього мало. Він хоче все осягнути. Він все перетерпить. Він стожилий. Буде давитись пісною картоплею, вантажити вугілля на станції, недосипати ночей над кресленням. І водночас буде ширяти на літаку під хмарами, писати вірші, проектувати заводи!..

І вірить Льонька: широким кроком піде його брат по землі. За його плечима виростатимуть зеленокосі міста. Нові люди поселяться в них. І будуть вони любити, мріяти, поспішати в майбутнє. Тільки Гриші й Володі не буде з ними. І Ліда... Лідо, невже й ти підеш... назавжди?

Ліда, вона прагла вчитись на лікаря. Та ким би не стала — було б серед нас однією Людиною більше... А ким буде він, Льонька? Козопасом і все? Дихати тим же повітрям, яким дихали Грицько й Володька, ходити тими ж стежками, якими вони ходили, і забути про аеросани, про червоні вітрила? Чи має право? Чи маємо, друзі, ми право перед пам'яттю тих, найкращих, котрі за нас лягли під жорна війни?

Те, що вони не зробили, — нам зробити.

Те, що вони залишили в путі, — нам нести далі.

Це вдвічі тяжче, та це наш обов'язок.

Льонька дивиться в степ. Фантастичним видовищем кінчається день. Важка темно-синя хмара заступила сонце; ні, то не хмара, то велетенський айсберг, ціла крижана гора, що раптом піднеслась над білопінною гладінню моря. За темною стіною айсберга хтось розклав багаття; глянь, глянь, як палає вогонь: все небо червоне, все небо горить! Але вогненний сніп вже пробив хмарину знизу, розкидав її острівками по голубому безмежжю. Сонце, струснувши з себе крижаний

панцир, вирвалось на простір і, могутнє, гаряче, бризнуло на землю тисячами іскр. Дивовижна сила життя!

Хлопцеві захотілося раптом кинутись в хатинку, припасти до сестриних кволих рук:

— Лідо! Лідо!! Лідо!!! Скажи, що зробити мені, що вдіяти, аби ти встала зараз і пішла... гарячим степом... під весняним вітром... під багряними хмарами... під бездонним небом.

Скажи мені, Лідо, скажи!

В темній хатинці — мовчанка.

Вічна.

Небо квітло червоним маком. В рожевій купелі вмивалися на ніч хатки; і ластівки, пустуючи, купалися в сонячних бризках; і вітряк полоскав свої крила в підсиненій висі; і степ, по-вечірньому спокійний, освіжався росою.

Все віщувало назавтра погожий день.

Чорні бурі пройшли. їм вороття не буде.

Буде сонце, буде чиста блакить.